

पृ०	पं०	पृ०	पं०
आदधारभेदियक्षणम् । ३५	१७	पावालक्षणम् । ५८	३
आसनेषुदर्भास्तरणम् । ३६	१	पात्रे वहुमुनिदेशनम् । ६०	१२
आसनदानेस्त्रधानिवेध । ३६	२१	पात्रे तिलप्रक्षेपनिषेध । ६०	२०
विश्वेदेवावाहनार्घदानेयि । ३७	६	एकहस्तेनपरिवेषणनिये । ६१	५
विश्वेदेवानाह । ३८	२०	नखच्युतघृतादिनिषेध । ६१	१८
पितृणामावाहनार्घदानेयि । ४०	१	सुक्तपाठादि । ७०	१६
तिलप्रक्षेपमन्त्रे ऊहवि । ४०	१६	जपेभव्यापमध्यविचार । ७२	२१
अर्घपात्रनिर्णयः । ४१	८	भोजनविधिः । ७३	३
अर्घपविचविचार । ४२	१	विकरविधिः । ७४	२१
अर्घतिलयवयोर्वि । ४३	१	विकोर्याचामेत् । ७६	८
अर्घपात्राख्याह । ४३	११	सुसुकादिदानजपे । ७६	१२
अर्घदानेतन्त्राभावः । ४५	१	हस्तिप्रश्न । ७७	१
विश्वेदेवार्घविचारः । ४५	८	ब्रमनेपुन पाकविधिः । ७७	७
अर्घस्त्रधानिवेधः । ४६	३	शेषात्रप्रश्नम् । ७८	१८
वैश्वदेवपादप्रभृतिमूर्द्धा ४६	४	उत्सुकविधिः । ७८	४
स्तम् ।		अग्नेजनपिण्डदाने । ७८	२१
पैत्रकेग्रिप्रभृतिपादास्तम् ४६	१२	परिवेषणे सव्यापसव्यविचार । ६२	१०
अर्घपात्रानुष्ठीकरणम् । ४६	१७	भक्षणीयाद्यानि । ६२	१७
अर्घपात्रे विधेयः । ४७	२	अवदानेतन्त्राताग्नविवेक ६३	१८
शुक्लम्यात्रप्रक्षालनीयम् । ४७	१८	सङ्ख्योदकहस्ते नदेयम् । ६४	१६
गन्धादिदानेविचारः । ४८	४	मासप्रर्गणा । ६५	६
अर्घधूपाः । ४८	१०	आर्घ्यमासविवेक । ६५	२१
निविद्धधूपा । ४८	१०	आर्घ्यातिरिक्तामासभक्ष ६८	२०
अर्घदीपाः । ४८	१८	णनिषेध । ६८	२०
वस्त्राणि । ४८	१	कुशास्तरणविधिः । ८१	२
अयगन्धाः । ४८	२२	एकहस्ताद्विहस्तविधि । ८१	४
पुष्पाणि । ४८	२४	पिण्डाद्यगन्धयोर्भेदः । ८१	६
अग्नौकरणविचार । ५२	१	पिण्डप्रतिक्रमः । ८१	१६
अग्नौकरणवाक्यविशेष । ५२	१७	पिण्डप्रमाणम् । ८२	८
साम्निकेतुविशेषः । ५३	१४	कुशैरेवपिण्डप्रदानम् । ८२	१६
साम्निक-मव्यापमध्यवि । ५३	१८	आचान्तुपिण्डदानम् । ८२	२१
श्रीतस्माताग्निविषयेयि । ५४	१०	लेपमुजाकुशलेपप्रदानम् । ८३	४
सांक्रियिकविशेषः । ५५	२४	हस्तेउदकादिप्रदानम् । ८३	१५
ह-लेनिकरणम् । ५६	५	तक्षक्येनकार्यम् । ८४	१
पात्रेहुतर्गवप्रदानम् । ५८	३	आसमनमावासानुरोध । ८४	८
परिवेषणविधि । ५८	१२		

सूचीपत्रम् ।

पृ०	पं०	
प्रवनेकनविशेषः ।	८४	१८
पञ्चलथ ।	८५	३
पिण्डेभूषणदानम् ।	८५	८
पिण्डेजलधारादानम् ।	८५	१७
स्तरणकुशानामग्नौप्रक्षेपः ।	८५	२४
अध्व्योदकेतश्वाभाष ।	८६	५
आयोः प्रार्थनम् ।	८६	८
स्वधावाचनम् ।	८७	३
दक्षिणादानविवेकः ।	८८	३
दक्षिणादानेसव्यापसव्य विवेकः ।	८८	१
पाषाणान्नम् ।	८०	१०
विसर्जनम् ।	८१	२
तांबूलादिदानम् ।	८१	८
आचमनविधिः ।	८१	११
छच्छिष्टमांजनम् ।	८१	२१
पिण्डप्रतिपत्तिः ।	८२	१८
विकिरप्रतिपत्तिः ।	८३	८
मिथ्याश्राद्धम् ।	८३	१७
शेषभोजनम् ।	८४	४
श्राद्धकर्तुः नक्षत्रपरगुह भोजननियमः ।	८५	८
श्राद्धभोजननियमः ।	८५	१७
अथैकोद्दिष्टम् ।	८६	१२
प्रकृतिश्राद्धनियमोप देशः ।	८६	१
मवादीपिण्डनिषेधः ।	८७	१
मेतैकोद्दिष्टविशेषः ।	८७	१०
तोर्यश्राद्धम् ।	८८	४
विवाहाद्यनन्तरग्न्यण्ड निषेधः ।	८८	१३
महालययादौप्रतिप्रसवः ।	८८	१७
आमिश्राद्धमीमांसा ।	८८	१८
नवश्राद्धम् ।	१००	३
पवित्रलक्षणम् ।	१००	१८
एकोद्दिष्टनामाचविधिः ।		
आमहेमविधिः ।		
अष्टाङ्गलम् ।	१०१	१८
स्वधावाचनमीमांसा ।	१०२	५
अथाष्टिपार्वणकोद्दिष्ट मीमांसा ।	१०२	१४
श्राद्धेनेत्येकमविवेकः ।	१०५	११
सपिण्डीकरणम् ।	१०६	
कालनियमः ।	१०६	१६
आहितानाहितान्निविध येकाकिनियमः ।	१०८	२
हडावपकर्षः ।	१०८	१७
मेताद्यपार्वणम् ।	११०	१८
व्युत्क्रमश्रुतानांसपिण्ड नविधिः ।	१११	२४
अपुत्रस्यसपिण्डीकरणं ।	११२	११
मेतैसन्देहः ।	११३	८
मह्यगमनेपरश्यासपिण्ड नविधिः ।	११४	१२१
पतिपुत्ररहिताया सपिण्डीकरणम् ।	११७	८
सह्यगमनेपाकविधिः ।	११७	२१
क्षिया गोत्रविषयेविवेकः ।	११८	८
परनीकटं कसपिण्डेन ।	११८	१२
असंस्कृतपुत्रविषये ।	११८	१
सपिण्डीक्षेपेपुनर्मांसिका वृत्तिः ।	११८	१५
पौडशश्राद्धेपार्वणको द्दिष्टम् ।	११८	१८
सपिण्डानन्तरममेतपे दशव्यविवेकः ।	१२०	१५
अनीकरणमाह ।	१२०	२१
विवर्धयत्येकश्राद्धम् श्राद्धम् ।	१२१	८
श्राद्धाचमोक्तः प्रायश्चि त्तम् ।	१२१	१३

पृ०	पं०
सुताह निमासिकाष्टशु दधम् । १२२	२१
एकादशाहविशेष । १२३	५
षोडशशुद्धानाकालम् १२३	१८
षाण्णचमध्येपिञ्चाद्यम् । १२४	८
दशमपिण्डविशेष । १२५	१७
आभ्युदयकथासम् १२६	४
हस्तिगृहनिमित्ता नि । १२६	८
हस्तिगृहनिमित्तयेवि० । १२७	७
मातृगृहमावश्यकम् । १२७	१८
मातृगृहमावश्यकम् । १२७	२१
वृत्तमातृगृहमावश्यकम् । १२८	२०
पूर्वाह्नादिकाल । १२८	१
पितृमन्त्रवर्जञ्चप । १२९	६
ऋजवीदर्भा । १३१	१
हस्तिगृहमदैव सदैवपा । १३१	७
यवेस्तितायां । १३१	२२
दक्षिणाय । १३२	१४
षाण्णशुद्धि पिण्डदानादि प्रकार । १३२	२२
दधिवदराक्षते पिण्डो । १३३	१३
पिण्डहीनशुद्धि । १३४	३
बहुमातृकविषये । १३५	१
एकैकपितामहातृपूर्वम् । १३५	८
लेखाकरणे पिण्डपातेविशे० १३५	२१
नान्दोमुख पेशावाहनम् १३६	२२
नान्दोमुखत्वेनकीर्तनम् १३७	८
जीवन्मातृपित्र वपये । १३७	२१
जीव त्रेतुकादेह शुद्ध्या दधा अधिकार । १३८	१
अध्यात्मिकविमर्श निर्ण० । १३८	८
हस्तिनवदेवत्वदादशद्वेप त्यया । १४१	१६
स्वधाराचन नियम । १४१	१६

पृ०	पं०
गुग्मानाशयेत् । १४२	२
दक्षिणायां विशेष । १४२	२०
जीवत्पितृकविषयसम्बदे हनिरास । १४३	२२
द्वितीयविवाहेलकर्मका नान्दोगृहदधम् । १४४	११
अथतृप्तिविचारः १४५	१०
धान्यादि भर्मासन्तुति १४५	१६
अग्राहार्हाणिधान्यादीनि १४६	२४
पान्याभावेभारण्याभि । १४८	८
शाकादिभिर्वा । १४८	१८
सर्वाभावेभारि । १४८	११
निषेद्धजलानि । १४८	१६
शाकानि । १४८	२१
रागखाडवसञ्चयम् । १५१	२
फलानि । १५१	१२
निषिद्धफलानि । १५४	४
सत्कारद्रव्याणि । १५५	३
यागार्घ्यजागादिर्हिनमा १५७	१
मत्स्यैर्मासद्वयानुप्ति । १६०	२०
मत्स्यानाह । १६१	२३
हारिणेनमासवम् । १६२	१२
अरण्यमेवमासिनमास चतुष्टयम् । १६२	१६
पश्चिमासिनपञ्चमासम् । १६४	१०
छागमासिनषाण्मासिक । १६६	१४
सप्तकीर्णम् । १६६	२१
वराहमासैतादृशार्स । १६७	४
मवमिषमासिन । १६७	१८
दशमाह्विषमासिन । १६८	३
विश्वमृगमासिनेकादश । १६८	२१
दशमाह्विषमासिन । १६८	३
मत्स्यपञ्चमासवर्ग पायसेनवा । १७०	८
वादर्धनिसमासिनहाद शाब्द । १७१	५

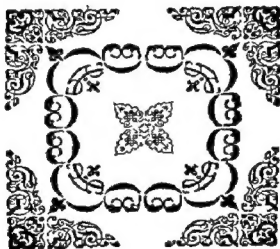
पृष्ठाङ्काः पङ्क्ताङ्काः

पृष्ठाङ्काः पङ्क्ताङ्काः

अथाल्लथ्यतृप्तिः ।	१७२	३
खड्गादिमासैः ।	१७३	८
यादुधे प्रशस्तवस्त्रूनि ।	१७३	५
वर्षासमवायादुधविचारः ।	१७३	१२
गजच्छायायोगेयाडभोज नेचविचार ।	१७५	१
पंक्तिपावनवाङ्मणः ।	१७६	१
भाषाध्यायिनः ।	१७६	८
यङ्गवेदिनः ।	१७६	१२
ल्येष्टमासगः ।	१७७	१
गायत्रीसारमात्रोपे ।	१७७	६
पञ्चानिलचणम् ।	१७७	१७
ज्ञातकः ।	१७८	१
निषाचिकेत ।	१७८	१०
विमधुः ।	१७८	१
विहृपणी ।	१७८	६
धर्मशास्त्रपाठ ।	१७८	१५
वाङ्मोढासुत्र ।	१७८	१८
व्याकरणवेत्तायास्तिक्य ।	१८०	८
पूर्वाङ्गाभावे वेदवेदमे कविप्रम् ।	१८१	१३
अनुकल्पः ।	१८२	१
वेदविदांप्रशंसा ।	१८२	१४
वर्णवाङ्मणः ।	१८२	१८
पापरोगिणः ।	१८४	२१
अथकास्यानि ।	१८४	१४
व्यतीपातलक्षणम् ।	१८७	२०
प्रतिपदिस्त्रीलाभः ।	१८८	१४
सन्ध्यासीपुत्रम्पुति ।	१८८	१०
जीवन्तिपटकमतिः ।	१८८	१२
द्वितीययादुध्यालोभः ।	१८०	१४
द्वितीयायांभक्षादिलाः ।	१८१	५
चतुर्थीभजादिलाभः ।	१८१	८५
मातः यादुधपूयक् ।	१८१	१८
पञ्चम्यांपुत्रादिलाभः ।	१८२	५
पर्वणिषयाहविचाः ।	१८२	१६

पठार्थतृप्तिः ।	१८३	१
सप्तम्यांक्तयः ।	१८३	१०
वाणिज्यमष्ट्याम् ।	१८३	१८
सूतकान्तेमपरपत्तेः ।	१८४	२
नवम्यामेकशफादिलाः ।	१८४	११
जीवन्तिपटकस्यमात्र यादुधपूयः ।	१८४	१५
दशम्याग्निशफलाः ।	१८६	५
एकहिनेपार्वणिकोद्दिष्ट व्यवस्था ।	१८६	१४
एकपाकनिषेधः ।	१८७	१
एकादश्यान्दास्यादिलाः ।	१८७	३
अनुवादीनामेकोद्दिष्टम् ।	१८७	७
दादस्यान्नादिलाः ।	१८८	३
इयोन्तं ताहैकेपाकविः ।	१८८	१२
त्रयोदश्यांजातिश्रौष्टम् ।	१८८	२१
अनुगमनसूतानांलसूता हे यादुधवेति ।	१८८	७
अनेकस्त्रादिभर्तृसह गमने ।	२००	१४
शस्त्रहतस्यचतुर्दश्याम् ।	२०१	१
शस्त्रहतस्यपार्वणिको द्दिष्टम् ।	२०१	२०
रणहतानाचतुर्दश्याम् प्रतिप्रसवः ।	२०२	६
चतुर्दश्यादुधस्यप्रति प्रसवः ।	२०२	१५
अभावास्यापार्वण्यादुध फलानिः ।	२०४	६
अभावास्यानिश्चितः ।	२०४	७
पितृपदेनवेदोपमालि कार्यादियम् ।	२०४	१३
विधवायाःपार्वणिकारः ।	२०४	१६
विधवायाः धवचयाहे पार्वणनिषेधः ।	२०५	८
अथकतुः प्रार्थनापद्या नीतिः । शम् ।	२०५	१

इति श्री गौड़वंशावतंसेन घनश्याम शर्म्मा मात्मजेन श्री
प्रभुदत्तशर्म्मा आह काशिकाया, सूचन पत्रैर्विरच्यमुद्रितम् ।

कात्यायन विरचितं श्राद्धसूत्रम् ।

काशिकाव्याख्यानंवलितम् ।

प्रथमाकण्डिका ।

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य प्रसादप्रयसा क्रतुपादपास्तं कात्यायनं मुनिवरं शिरसा-
भिवन्दे ॥ सिक्ताफलान्ति यजुषामिहयाजकानां स्वर्गोद्भवानि वि-
विधानि फलान्यजस्रम् ॥ १ ॥ कर्कोऽव्याख्यदिदं (१) गभीरवचनैः सूत्रं
यतोस्मादभूद्बुधैश्च ततोऽहलायुधैश्च व्याख्यातथाप्यस्फुटम् ॥
भूयोपिप्रतिषेधकारिवचनैः स्मार्तैर्मयाकाशिका सूत्रस्योपरिसंश-
यौघतिमिरध्वंसाय तंतन्यते ॥ २ ॥ सूत्रार्थव्यञ्जनाद्वाक्यैर्विशेषो-
क्तिप्रकाशनात् ॥ अस्यान्वर्थमिदं नाम ग्रन्थस्य श्राद्धकाशिका ॥ ३ ॥
नित्यानन्दइतीहयाज्ञिकवरो जातस्तदीयः सुतः स्मार्ताग्निौविदि-
तक्रियोतिमुख इत्याख्योजगत्पुत्रतः ॥ तत्पुत्रोऽप्यभवत्स्मृतिज्ञचतुरः
शास्त्रेष्वधीतीश्रुतौ विष्णुर्मिश्रइमन्निवन्धमकरोत्कृष्णः कृतीतत्सु-
तः ॥ ४ ॥ तत्रपूर्वां पौर्णमासीमुत्तरांशोपवसेदित्यादिना श्रौत-
कर्माख्युपदिश्य अथातोऽहस्त्यालीपाकानामित्यादिना स्मा-
र्तान्यशास्त्रायावशिष्टम् श्राद्धकर्मवक्तव्यमिति सूत्रमारभते ॥

* अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीत ॥ १ ॥

॥ अपरपक्षः । कृष्णपक्षः चांद्रमासे शुक्लकृष्णपक्षयोः पूर्वा
परत्वसंभवात् ॥ श्राद्धमिति पिंडप्रदानं कर्म । कुर्वीतेति विधा-

(१) गभीर इति खपुस्तक पाठ निघ्न गभीर गभीर मित्यमरशेते

यकंपदं ननुविपदमिदं सूत्रं तत्रपदत्रयेण कत्वमनुपपन्नं तथाहि
 प्रौष्ठपद्यापरपक्षे मासिमासिचैवमिति शौनकः ॥ अनेनवि-
 धिनायाद्वं चिरद्वेहनिर्वपेत् । हेमंतग्रीष्मवर्षासु पांच याद्वि-
 यमन्वहमिति मनुः ॥ कन्याकुम्भपक्षेकं कृष्णपक्षेषु सर्वदेति
 मातस्यं । यत्तु वचनेसर्वापरपक्षेषु कर्तव्यतोपदेशात् ॥ तथा-
 श्वयुकृष्णपक्षे तु यावत्कुर्यादिनेदिनइतिवचनात् प्रतिदिनकर्तव्य-
 तया याद्वानीतिवक्तुमुचितत्वात् । ब्राह्मणादि चातुर्वर्ण्यापेक्षया
 कुर्वीरन्निति वक्तुमौचित्याच्चेति अतश्चापरपक्षेषु याद्वानिकुर्वीर-
 न्निति सूत्रमप्रणेतव्यम् अचीच्यते अपरपक्षेऽपि त्विदं कृत्वमुपपन्नमि-
 तियदुक्तं तन्न तथासति सर्वसामान्येनास्यापरपक्षस्यवेगिष्ठानु-
 पपत्तेः । तथाच पुराणसमुच्चये । पक्षैः शुक्लपदैः पक्षां प्रदपक्षा-
 अपरैरुसृताः । तेषां पुण्यतमः पक्षः आपाठ्याः पंचमस्तुयइत्यादि ।
 यदपि याद्वानीतिवक्तुमुचितमिति तन्न तथामत्येकीदृष्टि पार्वण
 नित्ययादादीनि प्राप्नुयुस्तन्माभूदिति पार्वणपक्षेनै क्यमुक्तम् ॥
 तथाचोक्तम् । कन्यागते सवितरि दिनासि दश पंचच ॥ पार्वणे-
 नैवविधिना तत्रयावद्विधीयतइति नन्वेतदैक्ये पार्वणत्वे चतुर्द-
 श्यादौ पार्वणादिनिषेधस्य कागतिरिति चेन्न तस्यथाह पक्षव्यति-
 रिक्तयादेषु त्रिभागादिपक्षविभागेषु चतुर्दश्यां पार्वण निषेधस्य प-
 र्यवसानात् मनुरपि कृष्णपक्षेदशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
 याद्वे प्रगल्भान्तिययो यथैतानतयेतराः । पक्षयादेत कृष्णाजिनिः
 नभस्यस्यापरपक्षे यावत्कार्येदिनेदिने नै वनन्दादिवर्जस्था नैववर्ज्या
 चतुर्दशीति यदपि चातुर्वर्ण्यापेक्षया कुर्वीरन्निति तदपि न तथास-
 त्युक्ततानधिकृतानामधिकारः स्यात्तन्माभूदितिकुर्वीरित्यधिकारि

विशेष्येनैक्यमुक्तम् । ततश्च सर्वापरपक्षेषु हेमन्तग्रीष्मवर्षापरपक्षा-
 स्तेषु कन्याकुम्भदृष्ट्यर्थैर्केचनयः । तत्रापि भाद्रपदापरपक्षः पुण्यतमः
 कालस्तत्रपार्वणमधिकारीकुर्यादिति सिद्धम् । एवं सति कालान्तरा
 नुपदेशादमावास्यादौ श्राद्धन्वस्यादिति चेत् । अपरपक्षशब्दस्योप-
 लब्धतया तत्संग्रहीतव्यम् । नन्वेवमपि कृष्णपक्षद्वयतिवाच्येऽपर-
 पक्ष इति गौरवं किमर्थम् ॥ पितृकर्मणि प्रतिज्ञादौ चान्द्रमसोच्चार-
 णज्ञापनार्थमित्यदोषः तथा चोक्तं । आदिके पितृकृत्ये च मासश्चा-
 न्द्रः प्रशस्यते । तथा सौरमासो विवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः ।
 पार्वणे चाष्टकाश्राद्धे चान्द्रो मासो महालय इति । वृद्धस्य तिरपि रवे-
 रभ्युदये मार्गं चान्द्रस्य पितृकर्मणि । तथा तथैव पितृकृत्यादौ मास-
 चान्द्रमसः स्मृतः । अपि च विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनः
 स्मृतः शेषकर्मसु चान्द्रस्यादेपमासविधिः स्मृत इति । अत्रैत-
 द्भिन्न्यते । किम्पक्षशाहं नित्यं काम्यं वेति । तत्र काम्यमित्येके ।
 नाग्रानि पितरश्चेति कृत्वा मनसि योनरः । पक्षशाहं न कुर्वते त-
 द्यथैव तस्मिन्वर्तिते इत्यकरणे प्रत्ययाय श्रवणात् । शाकेनापि नापर-
 पक्षमतिक्लामेदिति सूत्राच्च नित्यमित्यन्ये । नोभयं । पितृगाथा स-
 देवात् गीयते ब्रह्मवादिभिः ॥ कदानः संतताय गुरुः सकश्चि-
 द्भविता सुतः । पितृपक्षं सदा शाहं पूर्णपक्षं प्रदाम्यतीत्यादिना
 तत्प्रतीक्षामहे सर्वे मुहूर्तमिव कर्षकः । काम्यदायी भवेत्कश्चि-
 त्कुलेऽस्मच्छाहदोनर इत्यादिना काम्यत्वस्य प्रतीतिः । तस्माद्
 भयरूपत्वं युक्तम् । तत्र नित्यकाम्ययोः सङ्घटे काम्यस्य बलवत्त्वा-
 द्भित्यप्रमत्ता विध्यतीति न्यायाच्च काम्यानुष्ठानेनैव नित्यस्य अपि-
 सिद्धिः । तथा च सङ्गहकृत् । काम्यं तत्रेण नित्यस्य तत्त्वशाह-

मा मिष्यतीति । एवं च सति काले सर्वाणोपसंहारनिवृत्तमाह
 श्री मया युगादि रविवासादि निमित्तकालेपि पिण्डदानं महा
 नयेभवतीति तथाचपाद्ये । भारेपातेचर्मक्रातौयुगादीचमहात्मने
 तर्पणेपिण्डदानेच तीर्त्तदोषोन्विद्यते तर्पणेतिनामां च ब्रह्मात्मनेपि
 सृष्टयोगादिविर्तेपि तद्दिनेपिण्डपातनं प्रचेताचपि । आम्बुद
 यिके मंत्राप्ते मघावापिचयोद्गो ॥ अयाह्वयामिमंत्राप्ते पिण्डनि-
 र्वपणोऽमृतं हृदमनुरपि महात्मने चतुर्हंश्यां मघायां पुनश्चान-
 पि पिण्डनिर्वपणं कुर्यादस्यमस्तुतःपिता कृत्वापण्यचतुर्हंश्यां
 मघायुक्तं दिनं यदि पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् शुभं न कलमातिनः ।
 अपिच तीर्त्तमात्रमग्रेयाह्वयेपि तृपथे महात्मने पिण्डदानं प्रचुरं
 तियुगादिभरणीमये ॥ तथा महात्मनेचयाह्वये दमोपुत्रम्यत्रम्यनि
 तीर्त्तपु निर्वपेत् पिण्डान् रविधारादिहेतुपीति नन्वेवं भरणी म-
 घायुगादि रविवासादिषु पिण्डनिर्पेधकानि चयने विपुत्रेचैव
 मघायां च युगादिषु यादृङ्गतिपथेनपिण्डनिर्वपणविना म-
 घायुगादौ भस्त्रामयने विपुत्रे तथा पिण्डदानमकुर्वीति यदीदे-
 तमुत्तरोचितं आम्बुवापेत्केशपि पिण्डयजेविजयेतः । तत्रमक-
 ल्पनं कुर्यात् पिण्डवापुष्टिदमदा मन्वादिषु युगादिषु मघाच-
 गरणीतया यादंतवप्रकुर्यात् पिण्डनिर्वपणविना तयामघाभर-
 ण्याञ्च ज्योतिश्यां विजयेतः प्रोत्पद्यन्महात्मना मघाच निपतेत्
 तदि । तत्रमकल्पनं आह्वयिहनिर्वापयजितं । मघायुगादौ
 भरण्याम् मंक्रातौ रविवासादि पिण्डदानम् अकुर्वीति यदीदेज्यो-
 रिताश्रुताम् अतश्च मघादौ पिण्डदाने न ऋतुपूर्वोचितमस्तीति
 ज्योतिषां तदोद्देशम् अयाह्वयद्वयहेतु । मघाकृगादौभरण्यां

श्राव'कुर्यादतद्वितः पिण्डदानम्कुर्वीत तच्चमात्क्षयबासरे ॥
 वैशाखसादृतीयायां नवम्यां कार्त्तिकसात्रे श्राव'संक्रातिवत्कुर्या
 त् पिंडनिर्वपणम्विनायुगादौपितृनक्षत्रे तथामन्वन्तरादिषु । अ
 र्धपिंडन्नुर्वीत वैशाखश्रावमाचरेदित्यादीनि वाक्यान्त्यनर्थकानि
 स्युरितिवत्सत्यं एतानिवाक्यानि निथिवारनक्षत्रसंक्रातिश्रुगादिनि
 मिस्तत्रियमाणेषु काव्यश्राद्धेषु पिण्डदानं निषेधन्ति । नपुनः पक्ष-
 यादितिथ्याययादिनिमित्तश्राद्धेष्वित्यविरोधः । अन्यथावारेपातेच
 सङ्क्रान्तावित्यादिभिर्विरोधात् (१) अथ पार्वण्येनैवविधिरेत्युक्तं ॥
 तत्रैकम्पार्वण्यं किंवा द्विपार्वण्यम् उच्यतेः पार्वण्यञ्चेति पक्षश्राद्धे
 द्विपार्वण्येकोद्दिष्टयोरप्राप्तत्वात् सर्वमापिपार्वण्यधर्मत्वात्तद्वाणां वि-
 हितत्वाच्चेति । तथाह्येकपार्वण्ये मात्स्यं । ततः प्रभृति संक्रा-
 तावुपरागादिकर्मसु । विपिण्डमाचरेद्वाहमेकोद्दिष्टं भूते इति ।
 प्रजापतिरपि । संक्रातावुपरागेच वर्षेत्सवमहासूये निर्वपेत्
 पिण्डवित्तयमिति प्राह प्रजापतिरिति । द्विपार्वण्ये तु कात्यायनः
 कर्षू समन्वितं मुक्ता तथाद्यं श्राद्धशेड्यं प्रत्याब्धिकं विशेषेषु पिण्डा-
 स्युः प्रडितिस्यितिरिति । चतुः पार्वण्ये तु कात्यायनः । कुर्याद्वा द-
 शदैवत्यम् प्रेतपक्षे तु सर्वदा । यथातीर्थे गयावाञ्छएषधर्मः सना-
 तनः । आदौपिताततो माताततो मातामहस्तथा । मातामहस्त-
 तो दद्यात्प्रेतपक्षे तु सर्वदा ॥ मुमंतुः । पितृभ्यः प्रथमन्दद्यान्मातृभ्य-

(१) किंवा श्राव'माग्निकस्यैवाधिकारः उत्तनिरग्निकस्यापीत्यत्र कक्षाचार्येण निर्णीतमग्नौ
 कारणरूपस्याग्न्याग्न्यधिकरणत्वात्तदुपमहर्षिश्राग्निकस्यैव शक्तिर्नैतरस्य नपैत्यभि-
 योहोमौलौकिजैर्मनोविधीयतइतिनिषेधात् तत्रचदारमप्यत्रपूर्वककर्मावसथाधानतत्पू-
 र्विकाश्चकर्मन्तिरेप्रवृत्तिरित्यतोपिनाग्निसमोधिकारइतियतूक्तं अग्न्यभ्येतुविप्ररय
 पाण देवोपपादयेदिति तदप्यत्रतावसथाभ्युदयिकविषय अग्निसमोपिश्राद्धेधि-

स्तदनन्तरम् ॥ ततो मातामहैष्यश्च तत्पत्न्यौ भास्त्वथैव च ॥ गया-
याञ्च तथा तीर्थे प्रेतपक्षे विशेषतः । कुर्याद्वा दशद्वैवत्यमेको हृष्टमतः
परं । एव च न विप्रतिपत्ता बुध्यते । तत्रैकपार्वण्यं चतुःपार्वण्यं चार्थ-
याक्रममाह नवमी विषयत्वेन परिशेष्या द्विपार्वण्यमेव पक्षश्चाद्वैष्य-
वतिष्ठते । तथा च दृष्टयाज्ञवल्क्यः । पिता पितामहश्चैव तथैव प्र-
पितामहः ॥ समीहन्ते सुतांश्च वेमादृपक्षे विशेषतः ॥ भुञ्जन्ति-
विप्रकायेषु पितरो नार्हिताः सदा ॥ तस्मादिमान् पितृन्विद्यात्पितृव-
त्तां प्रपूजयेत् । द्विपार्वण्यं प्रकर्त्तव्यं विनाश्याह क्षये हनि । पितरो-
य न प्रपूज्यन्ते तत्र मातामहादयः ॥ अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्न-
रकम् नैदितिकृष्यश्च द्रव्यघनात् । व्यासोपि ॥ पितृमातामहा
श्चैव द्विजग्राहे न तर्पयेदिति । पुलस्त्यः । मातुः पितरमारभ्य तयो-
मातामहाभृताः । तेषां पितृवक्त्राद्भुङ्क्षुर्दुहितृसूनव इति ।
स्कान्दे । पार्वण्यं कृते यस्तु को वलम् पितृहेतुतः । मातामह्य-
न्त्रकुर्वते पितृहासोऽपि जायत इति । सूत्रकारोपि । त्रींस्तृन्पि-
गडानिति । एकचतुःपार्वण्ये क्षयाह नवमी विषये । तथा च पारा-
शरः ॥ पितुर्गतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम् । सर्वद्वानेकगो-
त्राणां मेकस्यैव नृते हनि ॥ न वक्ष्यान्तु दृष्टयोजनवल्क्यः । गयायां
पुष्करे चैव तथैवान्वष्टकाभुच ॥ पितृमुख्ये न कर्त्तव्यम् पार्वणानाञ्च-

कारहत्वेन विधाप्रसिद्धिस्तु रहवट्यसौ धमनोति वदमनिचितेति नानाग्निमत आह
धिकारे प्रमाचमिति तदिदमनुषं निव नैमित्तिकेर्बुह यथागक्र्यास्तथा कुर्या
दिति न्यायात्सर्वागोपहारा गृहस्थाप्यधिकारात् अग्न्यभावे तु पाणोहो विधानात्
अस्य विधानस्य चोक्तविषयविशेषव्यवस्थाया प्रमाणगृह्यत्वात् सति चाग्नौ करण-
हितानि याहानि तेष्वधिकारानि हन्त य स्त्रीगूत्रानुत्थनोत्तानामपि याहोप देमात्माग्नि
कानाग्निर्को भयाधिकारेण विहितश्चाहमिति सिद्धम् ॥

तुष्टयमिति । नन्वेवमन्वष्टकासु नवभिः पिण्डैः आहमुदाहृतम् ॥ पित्रादि मातमध्यन्तन्ततोमातामहान्तकमिषादि वचनविहितम् नवदैवत्यम्बिहस्येत । भैवं । अन्वष्टकास्त्विति बहुत्वस्य त्वेपर्यवमानात् । काग्निकर्तृकम्रवदैवत्यमन्वष्टकावये तद्वचनम्बिहितमर्हति नापरपक्षनवमौविषयम् । अतोद्वादशदैवत्यमपरपक्षनवमौविषयमिति सिद्धम् ॥ अन्यथा नवदैवत्ये मातृणां पृथक्त्वेन मातामह्यादौनामपृथक्त्वेनार्हजरीयापत्तेः । तथाच पुराणसमुच्चये । सर्वासामेवमातृणां आर्हकन्यागतेरवौ ॥ नवम्याञ्जप्रदातव्यम् अङ्गुलञ्जवरायतः । पितृमातृकुलेनायौ या.काश्चित्प्रभृतास्तियः ॥ आहार्हा मातरो ज्ञेयास्तासांयोद्धम् प्रदापयेत् । दृष्टौतुमातृपूर्ववि आहङ्गुर्वीत दुर्विमान् । अन्वष्टकासु सर्वासु पितृपूर्वं समाचरेत् ॥ तामिस्रपत्रे नवमौ यापुण्यातुनभस्यके । चत्वारःपार्वणाःकार्याः पितृपूर्वामनोपिभि ॥ पितृणां च यः पिण्डा मातृपूर्वस्तथावयः । मातामहानामथैवं त्रयोमातामहौपुत्र । एवंकुर्वन् ततः श्राद्धम् मातृणाञ्जनदोषभाक् ॥ भवत्येवनरोविप्रा इति ब्रह्मानुशासनद्विति । कात्यायनोपि । नवानानवकंहृदौ तथैवात्रष्टकेविदुः ॥ कुर्याद्वादशदेवत्यम् प्रेतेतीर्थेगयासुच । तथा उपस्रवेचन्द्रमसीरवेष्टहौगयायां गमनागमेपु । अन्वष्टकायांच महोत्सवेपु आर्हक्रियाद्वादशदैवताभ्याम् ॥ दृष्टयाञ्जवत्क्योपि ॥ गयायांच कुरुक्षेत्रे राङ्गप्रसोदिवाकरे ॥ कुर्याद्वादशदैवत्यं पार्वणानां चतुष्टयमिति । ननु दिनानिदशपञ्चचैत्यच तिथिषोडशकप्रतिविरोधः । तथाच शाट्यायनः । नभस्यस्याधरेपक्षे तिथिषोडशकन्तुयत्ताकन्यागताञ्ज

तंचेत्स्या त्सकालःपितृकर्मसु । ब्रह्माण्डेपि । कन्यागते सवितरि-
यान्यहानितु षोडश । क्रतुभित्तानितुल्यानि तेषुदत्तमथाक्षयं ।
कन्यागतएकदेशेपि । तथाच काष्णांजिनिः । आदौमध्येवसानेवा-
यवकन्यां ब्रजेद्रविः ॥ सपत्नःसरुलः पूज्यो आदपोडशकंप्रतीति-
चित् । उच्यते । द्वादशकपालेध्वष्टाकपालवत् । षोडशदिनेषु पंच-
दशदिनानुवाद इत्यविरोधः । आदपोडशकेतु सन्देहः । तत्रैके-
शुक्लप्रतिपदासह तिथिषोडशकमाहुः । तथाच देवलः । अहः-
षोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदासह । चन्द्रक्षयाविशेषेण सापिद-
शीर्त्तिमकास्मृतेति । तत्र शुक्लप्रतिपदो दौहित्रकर्तृक माताम-
हश्रादविषयत्वात् । तथाच भ्रातृणांनवमीयद्दहतानांच च-
तुर्दश्या तद्वन्मातामहानांच शुक्लेधप्रतिपत्त्यतेति । अन्येतु ति-
थिद्विविषयं । आदपोडशकमिति । तदपि न तथासति
वृट्टिद्वयोः पंचदश सप्तदश आदसंभवा तपोडशकविधिवाधा-
पत्तेः । तथाचैवंपठन्ति । तिथयःपंचदशस्युः प्रेतपक्षेतुषोडश ।
अनुमत्यादिकङ्कुर्यात् पितृणां दत्तमक्षयं ॥ नातः पञ्चद-
शेकुर्यान् नातः सप्तदशेतथा । ऊनेतु नरकंयान्ति द्वावि-
किसराहनक्षय इति । तस्मात्त्रुट्टिद्व्योर भावे षोडशश्रादवि-
धिरितिचेत् । तथामति अदपोडकस्य कदाचित्कर्तृत्वेन
नित्यत्वानुपपत्तेः । अतः प्रौढपदीमारब्ध वृट्टोप्रतिपदमभि-
वगाथ्य दृष्टोवहिःकृत्य अदपोडशकं कर्त्तव्यमितिवावस्था-
युक्ता । एवंतर्हि प्रतिपदो दौहित्रविषयत्वमित्युक्ति विरुध्येत ।
तत्त्रुट्टिविषयत्वात् तथाषोडशपूरणोपपत्तेः यद्वा एकाहे तिथि-
हयमवन्ते आदद्वयकरणा तपोडशपूरणम् । ततश्चोभयथा-
पि प्रौढपद्यामारब्धः । तथाचमूतः ॥ पुंनिमाप्रवृत्ति आदम्

नम्रा त्कुर्याद्विचक्षणः । दिनेदिने यज्ञफलं लभते श्राद्धदोनरः ॥
 ब्रह्मांडेपि ॥ श्राद्धं पूर्णिमायांचक्रत्वापूर्वं फलं लभेत् । प्रतिपदा-
 र्थलाभाय द्वितीयाद्यांचापरे ॥ पुराणसमुच्चयेपि । प्रशस्ता पौ-
 णिमा सुख्या स्थिराः षोडशैवताः । यथातिलानांतैलञ्च तुल्यं वै
 प्रोक्तं तद्व्यासोः । पौर्णिमाया ममायाञ्च समम्पुण्यफलं द्वयोः ।
 पूर्णं पक्षे नभस्यस्थितिः पूर्णाप्रशस्तते । अस्यांदत्ते पितृणां वै
 तृप्तिः सांवत्सरीभवेत् । अमायांश्राद्धं कृच्चैव सर्वान्कामागदामु-
 यात् । पूर्वापराह्वयोः रक्तेयः श्राद्धं कुरुतेनरः । नभस्यस्थद्विज्ये-
 षाः पितरस्तेन पुत्रिणः । पौर्वाह्निकौ पौर्णमासीश्चमाचैवापरा-
 ह्निकौति । इदयाज्ञं वक्ष्येपि । कामिकान्तिथिर्वात्तव्यं श्राद्धक-
 र्मद्विजादिभिः । पूर्णिमाश्राद्धदानेन संपूर्णं फलमश्नुते । क्वर्वन्वै
 प्रतिपच्छ्राद्धं भनमगौसमश्नुते । इत्यादिषोडशकम् । वायुपुरा-
 णेपि । पुष्टिं भ्रजां स्मृतिर्मेधामित्याद्युपक्रम्य पौर्णमासमा द्यमा
 वासरांतं तिथिषोडशकमुक्तमिष्यत् । ननु श्राद्धं पिंडप्रदानं क-
 र्मेति कथमुक्तं स्मृतिभ्वनेकधाश्राद्धशब्दप्रयोगात् तथाहि । श्राद्ध-
 भुगटवर्जयेत् । श्राद्धभुक् प्रातरुत्थाय अपि स्यात् सकलेजतु भोज-
 येद्यस्तुयोगिन इत्यादिनाभोजने । श्राद्धास्ति यवतच्छ्राद्धम् । प्रजा-
 श्राद्धाचीं तृप्तिभ्योः । श्रद्धयादीवते यस्माच्छ्राद्धस्तेन निगदतद्रूपति
 पाणिन्यादिवचनाच्छ्राद्धावर्गे । अस्त्रीग्यगृहानवनेष्वदद्यात् ।
 नन्दायांभार्गवदिने वयोदश्यां विजयन्ति तेषुश्राद्धं कर्तुर्वीते
 त्यादि यचना त्रिगृहदानेवा । अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दः कर्मप्रोवा
 वाचेत्यादिनाक्षर्मणि । एवंविप्रतिपत्तौ पिण्डदानस्य प्राधा-
 न्यात्तद्दानेश्वनोर्हस्योत्थानाच्च गयादौ पिंडदानं श्राद्धम् ।
 ब्राह्मणपरीक्षायात्वाटपाद्वेय भोजने दीपश्रवणात् पिण्डरा

हित्वेपि श्राद्धसम्भवाच्च युगादौ ब्राह्मणभोजनमेव श्राद्धं दर्शा-
 दीतृभयसमुच्चयः श्राद्धमित्येके तदन्येन च मते । अग्न्या-
 प्यादि दोषपराहतेः यद्वशादीयत इत्यादावव्यापकत्वाच्च ।
 तदपि न । तथासति हेतुफलसंभवे कल्पनागौरवकल्पेः ।
 अथैतन्ननुः । श्राद्धयद्वकर्मैति स्मृतौ तवैयर्थ्यं । तथाचोक्तं ।
 पुराणं मानवो धर्मः सांगो वेदयिकिन्धि तम् । आज्ञासिद्धानि
 चत्वारि न हनन्त्यानि हेतुभिरिति । तस्मात्सर्वत्र कर्मत्वाविशेषा-
 दास्नायभेदेन कर्मस्य व्यवस्था यत्का । तथाच धर्मपदीये यजुषां
 पिण्डदानन्तु वद्वत्त्वाद्भिजतर्पणम् । श्राद्धगव्दाभिधेयस्यादुभयसाम-
 वेदिनामिति । आपस्तम्बोपि । श्राद्धशब्दः कर्मप्रोवाच पितरो
 देवता ब्राह्मणस्त्वाह्वनीयार्थमिति । देवतोद्देशेन यथाह-
 वनीये होमस्तथापि चुद्देशेन ब्राह्मणे दत्तं श्राद्धमित्यर्थः । ततश्च
 कर्मोपपन्नमिति । तथाच ब्रह्माण्डे । देशे काले च पात्रे च
 श्रद्धया विधानाचयत् । पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यो दत्तं श्राद्धमु-
 दाहृतमिति । मरौचिरपि । प्रेतं पितृंश्च उद्दिश्य भोज्यं
 यत्प्रियमात्मनः । श्रद्धया दीयते यच्च तच्छ्राद्धं सप्रकीर्तित-
 मिति । इहयाक्तं वस्त्रोपि । पार्वं पत्नी विधिः श्राद्धा देशः कालः
 क्षमा दद्या । एतद्देशोच्यते श्राद्धं इविः कर्तृसमन्वितमिति ।
 यद्वैकल्यं पारिभाषिक मितरत्रौपचारिकम् । तथाच श्रीधर-
 पक्षौ । होमश्च पिण्डदानञ्च तथा ब्राह्मणभोजनम् । श्राद्धग-
 व्दाभिधानं न्या देवस्मिन्नीपचारिकम् । प्रयोगोद्दिश्यते लोके नि-
 यमस्तु त्वयै सतीति । प्राधान्यप्रयोजनं यद्वकरणेभ्यामिति ।
 प्रधानस्याक्रियायत् सांगतत्वात्क्रियते पुनरिति वचनात् । यदुक्तं
 प्रतिपदि दीहितृकर्तृकश्राद्धविषयत्वमिति । तत्र किञ्चिदति-

तृको दौहित्रः उत्तमृतपितृकइति उभययाप्रतिक्रमः । तथाच ।
जातमात्रमुदौहित्रौ विद्यमानेपि मातुले । कुर्यान्मातामहश्चाहं
प्रतिपद्याश्विने सिते । नन्वेवं विपिण्डं पट्पिण्डं वा उच्यते ।
पितादिविके जीवति त्रिपिण्डं मृतेतृत्तरमिति । तथाचका-
त्यायनः । मातामहानां दातव्यं प्रतिपद्येवमुख्यकं । त्रिकंहित्वाप्र-
यत्नेन श्राद्धं कुर्यात्सपिण्डकम् । गौतमोपि । मातृपत्रे मृतानाञ्च
देयं भक्त्या तु मुख्यकम् । सर्वेषां पावनं कुर्यात् यथाशक्त्या तु पि-
ण्डदः । जातमात्रमुदौहित्रो विद्यमानेषु पार्वणम् । कुर्यान्मा-
तामहश्चाहं प्रतिपद्येवसर्वं देति । मृतपित्रादि त्रिकेतु गोभिलः ।
मातामहानां प्रतिपद्यदौहित्रः स्वयमाचरेत् । तत्रपित्रे स्वयन्देयं
विशेषात्प्रीतिरिष्यते । प्रतिपत्यतिपच्छाहं पित्रइति पितामहा-
दुपलक्षणम् । मृत्युपितरन्त्यक्षा ह्यन्यथा तु ददाति यः । स याति
नरकं घोरं यावद्भूसागरानगा इति । मृते पित्रादिविके पितृ
पङ्क्तिपरित्यागो न । मृत्यवायजनकत्वात् । पञ्चमीपर्यन्तं श्राद्धका-
लत्वाच्च । तथाच यमः । हंसै वर्षासुकन्यस्थे शाकेनापि गृहेव-
सन् । पञ्चम्योरन्तरेदद्या दुभयोरपि पचयोः ॥ एकादशी चतुर्द-
श्यादि तिथिश्रादानि चयाहश्चादानितृत्तरवप्रपञ्चयिष्यन्ते । इह-
त्वपरपक्षादि प्रपञ्चेनालम् । एवं पक्षश्राद्धमुक्त्वा पक्षान्तरमाह ॥

✽ ऊर्ध्वं वा चतुर्थ्याः ॥ २ ॥

वाशब्दउत्तरोत्तरपाशस्य सूचयन्मृत्युन्तरोक्तपक्षा न्योतयति ।
ततश्च शक्ततमेन शक्तरेणशक्तेनचपूर्णिमांपञ्चमीमष्टमी मेका-
दशीमारभ्य शेषदिनेषु यथाक्रमं शक्त्याश्राद्धं कर्तव्यमिच्छर्थः ।
तथाच ब्राह्मे । अश्वयुक्पक्षे तु श्राद्धकुर्याददिने दिने ॥ लि-

भागहीनमप्यक्षवा त्रिभागं त्वधमेववा विष्णुधर्मोत्तरेपि । उत्तराद-
यनाद्वाहे श्रेष्ठस्यादक्षिणायनम् । चातुर्मास्यञ्च तत्रापि प्रसुप्ते
केशवेधिकम् । प्रौढपद्यापरपक्ष सत्तादिचित्रशेषतः । तन्वे वंपक्ष
सूक्ष्मं ततोप्यतीत्याष्टमूर्ध्वं ततोप्यतीत्यैकादशीमारभ्य श्राद्धं-
विदधता वाक्येन । कृष्णपक्षे दशम्यादि वर्ज्यं यित्वा चतुर्दशीमि-
ति । दशमीप्रभृतिश्राद्धविधायका मनुवाक्यम् विरुध्यते । पितुः
शस्त्रहतत्वे दशमीप्रभृतिविभागत्वं पक्षस्येतरस्यैकादशीप्रभृतौत्व-
विरोधः । अतएव प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकावर्ज्यं यित्वा चतुर्दशीमिति
चतुर्दश्यां पार्वणनिषेधस्य त्रिभागादिपक्षेष्वेव पर्यवसानमित्यु-
क्तम् । त्रियविषये पद्यान्तरमाह ।

* यदहःसम्यद्येत तदहर्ब्राह्म
णानामन्त्यपूर्वेद्युर्वा ॥ ३ ॥

यदहरिति विभक्त्यर्थो न यौभाये । न पुंसकादन्यतरस्यामिति टञ्-
भावः । क्षत्रियादिप्रतिषेधार्थम् ब्राह्मणानिति । पूर्वैद्युगिति नि-
पातः । ततश्च यदहदिने मृताहसंज्ञकतिथिरपरपक्षे स्यात्तदहं पू-
र्वाहं वा ब्राह्मणानामन्त्यं श्राद्धं यदीदृशितशेषः । पूर्वैद्युरसम्भवे
तदहर्गमिन्ययेदिति वा शब्दार्थः । तथाचक्रमेण श्रुतिभयिष्यति मेशावम्पू-
र्वैद्युरभिषुजयेत् । अस्मत्पक्षे परद्युर्वा ययोक्तं लक्षणैर्युतान् ।
देशलोपि । श्व. कत्तोद्धीति निश्चित्य दाताविप्रान्निमन्त्रयेत् ।
पशुणावेपरैद्युर्वा ब्राह्मणास्त्वनिमन्त्रयेदिति । अथवा याशब्दो
याशब्दायां । योषित्प्रसङ्गिनः पूर्वैद्युरितरांस्तदह इत्यर्थः ।
तथाच मार्कण्डेयः । निमन्त्रयेत्पूर्वैद्युः पूर्वोक्तास्तुद्रिजोत्तमान् ।

चम्राप्तौ तद्दिने वापि हित्वायोपित्त्रसङ्गिन । काश्चायनोपि ।
नविना ब्रह्मचर्येण ब्राह्मणः श्राद्धमर्हति । ब्रह्मचारी यतिश्चैव
तद्दिनेच निमन्त्रयेदिति । दिनद्वयेपि निमन्त्रयेदिति समुच्चया-
र्थोवा । तथाच दृढयाज्ञवल्क्यः । चरणजालेनादूर्ध्वं पुनर्विप्रनि-
मन्त्रयन् । आसनाचनसंयुक्तम् सर्वञ्च प्रतिपादयत इति । अ-
वैके । ब्रह्मः सम्पद्येतेति सम्पत्त्यर्थवाचकत्वाद्ब्रह्म यथो-
क्तद्विजद्वयादि लाभस्तद्ब्रह्म एवशब्दं नतुमृताहमिति । तन्न ।
तस्माज्जायोगत्वेनानिष्यत्वात् मृताहोवाचनिकत्वात् सदा-
चरितत्वाच्च । नच संयतः पुरुषयत्नसाध्यत्वादन्वपरत्वम्वा ।
तस्मान्मृताह एवसर्वं सम्पादय श्राद्धकर्तव्यमित्युक्तं । अत-
एवगोमित्रसूत्रे यद्ब्रह्मपदेतेतोत्युपपन्नार्थमुक्तं । तथाच
पुराणसमुद्भवे । यातिथिर्यस्य भाससा मृताहेतु प्रवर्तते ।
सातिथिः प्रेतपक्षस्य पूजनौयाप्रयत्नतः । तिथिच्छेदोनकर्तव्यो
विनाशौचं यदृच्छ्या । पिण्डश्राद्धं दातव्यमिच्छित्तिनैवकारये-
दिति मृताहविषयस्यापि ऋथ्यगृह्यचनस्यावापि सदाचारेण-
सङ्गतत्वात्तिथिविषयत्वमप्यविरुद्धं । एतच्च पुत्रभ्रातृपत्न्यादि
परतिरिक्तविषयं । तेषां मेकादशी द्वादश्याः श्राद्धविधानात् ।
तथाच वायुपुराणे संन्यासिनोप्याब्दिकादि पुत्रं कुर्याद्यथातिथिः ।
महालयहेतु यच्छ्राद्धं द्वादशां पार्वणेनत्विति । पिण्डश्राद्धं च दा-
तव्यमिति निषिद्धदिनपौत्यर्थं । तथाचकात्यायनः । अशक्तः पक्ष-
मध्ये तु करोत्येकदिनेयदि । निषिद्धेपि दिने कुर्यात्पिण्डदानं
यथाविधिरिति । नन्वेवं पौर्णमास्यां मृतस्य कुलतिथाविति ।
तत्रामावास्यायामित्येके । तन्न । तिथ्याश्रयाभावात् ॥ दर्शमृ-
तस्यैव तत्रोचितत्वाच्च । अतोभाद्रपदामेवयुक्तं तथाच दृढया-

ज्ञवत्कथः । पूर्णिमायाममायांवा भद्राकन्यागतेरवौ । एकोद्दि-
ष्टं मातुःस्था त्पितुःपार्वणमुच्यते । नान्यकाले प्रशंसन्ति क्षये-
हनिनु पार्वणमिति पूर्णिमादर्शयामृतस्य कन्यागतेरवौ तयोः ।
क्षयाहसंज्ञकतिथित्वात् प्रौष्ठपदग्रामपरपक्षे च दर्शे च पार्वणं क-
र्त्तव्यमित्यर्थः । तथाच प्रौष्ठपदग्राममायां च कन्याग्रामे रवौ स-
दः । सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं ग्राहं वा इन्दुलोचनइति । एकोद्दि-
ष्टं मातुःस्थादित्यैव सुपरिष्ठाहव्यामद्वयुक्तम् । अथकेचिद्वैवपूर्वं
निमंत्रयेदिति । तन्न । पितृपूर्वस्य विहितत्वात् । (१) तथाच देवलः ।
श्वः कर्त्तास्तीति निश्चित्य दाताविप्रान्निमंत्रयेत् । कृतापसव्यं
पूर्वेद्युः पितृपूर्वनिमंत्रयेत् । प्रचेता अपि । कृतापसव्यः पूर्वेद्युः
पितृपूर्वनिमंत्रयेदिति म्भृत्यन्तरेपि प्रार्थयौतप्रदोपांते भुक्तान-
शयितान् द्विजान् । अयुग्मानपसव्येन पितृपूर्वनिमंत्रयेदिति यत्तु
दृढसंप्रतिवचनं । उपवीतीततोभूत्वा देवतार्थं द्विजोत्तमान् ।
अपसव्येन पितृ च स्वर्गशिष्योद्यवासुत इति । तत्पूर्वं पश्चाद्वावयो
रश्ववणादग्नित्रेव क्रमेद्योज्यमित्यविरोधः । एतच्च पूर्वेद्युर्निमं-
त्रणं गृहलेपाद्युपलक्षणं । तथाच वाराहे । वस्त्रशौचादि कर्त्त-
व्यं श्वः कर्त्तास्तीति जानता । स्थानोपलेपनभूमेः कृत्वा विप्रान्नि-
मंत्रयेदित्यादि । एवं निमंत्र्य ब्राह्मणानाह ॥

* स्नातकान् ॥ ४ ॥

स्नातकास्त्रिविधान्ताज्निमंत्रयेदिति शेषः । तथाच यमः ।
विदग्राव्रतोभयस्नातो ब्राह्मणः पंक्तिपावनइति । अथचापनीक-
निमंत्रणप्रतिषेधप्रसंगः विभावोद्विजलीयतिरित्यभिधानिषेधात् ।

* एकैयतीन् ॥ ५ ॥

निमंत्रयेयुः नकात्यायनादयइति विकल्पः ॥ तथाच वायवीये ।

(१) वस्तुतस्तु पितृपूर्वविमन्त्रणत्वं न्यशास्त्राविषयम् देवपूर्वं ठं ग्राहमिति
यथ्यमाणत्वात् ॥

गृहस्थानांसहस्रेण दानप्रस्थशतेनच । ब्रह्मवारीसहस्रेण एकोयो-
 गीविशिष्यते । विष्णुरपि । अपिनःश्वकुलेजायाद्भोजयेदामृतयो-
 गिनः । विप्राण्द्वाद्वे प्रयत्नेन तेनतृप्यामहेवयमिति । इतरेकात्या-
 यनादयोर्नेतराहुः । तथाच गृह्यसंग्रहः ॥ आचार्यानुमतंवाक्यमे-
 कीयंरुद्धतेकचित् । शेषाण्येकीयवाच्यं नि आचार्येनप्रशंसति ।
 वसिष्ठोपि । श्रुतिस्मृतौअतिक्रम्य यंसमशनातिमूढधीः । नतंदु ।
 ब्रीह्यणंप्राज्ञः शार्ङ्ग्यमुपवेशयेत् ॥ योदद्यादन्ममस्माकं तत्सर्वम-
 धुनासह ॥ आमिपेणसमायुक्तं शस्तानांभृगपविणां । जा-
 तूक्तार्थः । दारवान्योद्विजःश्राद्धेदद्यान्नीमांसमध्वरे सदुरात्मा
 दुराचार्यो वेदमार्गस्यदूयकः । तर्पणंतिखट्वीनयं च्छाहंयच्च-
 निरामिपं । विनादर्मेघयामंध्या त्वयंगणविपाणवत् । यत्र मातु-
 लजीवाहौ यत्रवाहपलौपतिः । श्राद्धंधिनीतितर्षिता म्लतं
 यच्चनिरामिपं । विश्वामिवः । निमंत्रितस्तुयःश्राद्धे यच्चेदापि-
 द्विजाधमः । मांसंनाश्रातिनिरयं यातिरैपश्रुतानरः । इत्यादंग-
 वाधया यतिपक्षः कात्यायनेन निरस्तइत्येकेद्वत्युक्तम् । चिदण्डि
 नामेवविहितत्वात् । तथाचवायौ । सन्निवेदविरोधेन केचिद्वि-
 ज्ञानमानिनः । अयज्ञयतयोनाम वेदसंतियथारजः । मुग्धान्
 जटिलकपायान् श्राद्धेयत्वेनवर्जयेत् । ब्रह्मांडेपि । एभिर्निर्धू-
 तदृष्टश्च श्राद्धंगहृतिदानवान् । शिखिभ्योवातुरक्तेभ्य स्विदंगिड-
 भ्यः प्रदपयेदिति । मुग्ढोविशिष्ठः । जटिलोभस्मांगः । श्रुति
 रपि । अशुचिर्वा एषयन्मृडस्तस्मैतदपिधानंयच्छिखेति । उ-
 भावप्यज्ञातकुलशीलत्वा न्ननिमंत्रयेदित्यन्ये । तथाचकात्यायनः । य-
 स्यशीलंनजानीयात् स्थानन्विपुरुषंकुलम् ॥ कन्यादानेतथाश्राद्धे
 नहणीयात्कदाचन । मनुः । नस्तगोत्रेहविर्दद्यात्समानप्रवरे-

तथा । नाविज्ञातकुलेचैव यथाकन्यातथाहविः । पुराणसमुच्चयेपि ।
 येषां न ज्ञायते स्थानं नष्टस्थानाश्च ये द्विजाः । न ज्ञातिज्ञायते येषां
 न संबंधी न बांधवः ॥ कुधर्माचरणायेतु न तांश्चाहे निवेशयेदिति ।
 तदपि न । विज्ञातकुलश्रीलादीनां विधानोपपत्तेर्भास मधु
 दक्षिणादानपंक्तिभेदादिदोषोपपत्तेः । तस्मादुभयोरप्यातिथि-
 रूपेण भोज्यत्वं न पंक्तौ निवेश इति युक्तं । तथा च वाराहे । वैश्वदेवे नि
 युज्यते ब्रह्मचारिं शुचिं मदा । भिक्षुकान् देवतार्थेषु पूजयेदतिथिं
 यथा । अतिथ्यादिद्विजैश्च ह्यगल्योपि । गंधमास्यैः फलैश्चैव
 भोजनैः चौरसंस्कृतैः । पूजयेदतिथिं श्राद्धे पित्राणां तुष्टिकारकं ।
 ब्रह्मचारीयतिश्चैव पूजनौ यो हि नित्यशः । तत्कृतं सुकृतं यत्स्यात् स-
 स्यपद्मागमाप्नुयात् । मार्कण्डेयोपि । भिक्षार्थमागतान्वापि ।
 काले मंत्रं भिनोयतीन् । भोजयेत्पणिपातादयः प्रसादो दयतमानसः ।
 कल्पतरावपि । पूजयेच्छ्राद्धकालेपि यतिं स ब्रह्मचारिणं । गृह्यं
 तिपितरो देवाः मचयातिपरांगतिम् । तारयंति च दातारं पुत्रान् दा-
 राग्निपतुं स्तया । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पूजयेदाथ मागतं । अला-
 भे ध्यानभिक्षूणां पूजयेत् ब्रह्मचारिणं ॥ तदलाभेषु दासौ नं शृ-
 ङ्खलमपि भोजयेत् । विश्वामित्रोपि । यतिर्वाय ब्रह्मचारी वा भुञ्जा-
 तानां हि जन्मनौ । श्राद्धे यत्नं भवेत्साक्षी महालयसमं हितत् ।
 महालये गयायां च यतिधर्मो वलः । पितृभ्यस्तृप्तं पूर्वं मन्त्रदेना
 दिकारणात् । वर्जयेत्तद्दृशींश्चिदां परवाधाकरीं तथा । यमो
 पि । भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः । उपविष्टे पुत्रप्राप्तः
 कामतमपि भोजयेदित्येवमादिबन्धनपर्यालोचनया यतीनां माजि-
 त्वयोरेव प्राप्तिर्न पङ्क्तौ निवेश इति । तथा च स्मृतिः । भुक्तशेषं न भु-
 जोत पीतशेषं न मंषिषेत् । न चैवोपविशेत्पङ्क्तौ यतीर्वा तापमस्य

वेति । यतिसुसर्वविप्राणां सर्वेषामग्रमुग्धवेदिति । वायुपुरा-
णोक्तेः । किञ्च यदिपङ्क्त्यपवेशः स्यात्तदाहिजेभ्योमांसादिदाने
न तेषांतदभावे पङ्क्तिवैपम्यान्नयुक्तम् । नपङ्क्तौविपमंदद्यादिति
वाक्यात् । वृद्धहारीतोपि । पङ्क्तिमेदौ वृथापाकी नरकंप्रतिपद्य-
ते । कामांज्जोभाइयाद्वापि यःपङ्क्तिन्दूपयेत्त्रिजः । नरकाद्व
तीर्णस्तु जायते ग्रामसूकरइति । अपिच । दक्षिणायामपिवै
यस्य । तथाचविश्वामित्रः । हेमंवारजतंवापि यतयेवह्यचारिणे ।
योददातिऋतेवस्त्रं सभवेद्मह्यघातकइति । अतएकद्वत्युक्तं त-
त्सूक्तम् यद्वैकप्रहणं व्यवस्थितविकल्पार्थं दैवश्राद्धेयतयः पिवेगृ-
हस्थाइति । तथाचट्टकवशिष्ठः । चत्वारः आश्रमापूज्या दैवश्राद्धे-
नसर्वदा ॥ चतुराश्रमवाह्येभ्यः श्राद्धं नैवप्रदाययेत् । मार्कण्डे
योपि । ब्राह्मणानांसहस्रेभ्यो योगित्वयासनोयदि ॥ यजमानश्च-
भोज्जींश्च नौरिवांभसितारयेत् । यमोपि । न ब्राह्मणम्यरीचेत
दैवेकर्मणिसर्वदा । पिवेकर्मणिमंप्राप्ते परीचेतप्रयत्नतः । वैश्वदेवे
नियुञ्जीतेति वाराहवाक्याच्चेत्खलःबहुना ।

* गृहस्थान्साधून्वा ॥ ६ ॥

वागब्दः पाक्षिक यतिनिमंत्रणनिषेधार्थः । तथाचजावालः ।
अत्रतियेनमांसानि भार्याहीनाश्चयेद्विजाः ॥ येचमातुलसंबंधा
नताञ्ज्जुद्धे निवेशयेत् । ऋष्याश्रमोपि । नाश्रातियोहिजोमांसं य-
स्यनोदार संगृहः तावेतौमुनिभिः प्रोक्ता वनर्होमखट्पकाविति ।
ननु । वागब्दःगृहस्थनिषेधार्थःकिंनस्यात् । मैवं साधुशब्देनेवत-
न्निषेधसिद्धेः । नचात्रवागब्दाभावःशङ्क्यः । शाखांतरेदृशग्रामान-
त्वात् ॥ तथाचगोभिलः । गृहस्थान्साधून्वेति । वमिष्ठोपि । य-

तीन्गृहस्थान्साधून्वेति । अतश्चगृहं पत्नी तत्सहितागृहस्था-
न्नरान्निमन्त्रयेदित्यर्थः । नचविभार्यनिमन्त्रणमनुज्ञातं ॥ विभा-
र्योवृषलीपतिरित्यत्रिणाप्रतिषेधात् । साधूनाह्वादित्यपुराणे ।
साधून्वक्ष्यामिसांयतमित्युपक्रम्यगङ्गायमुनयोर्मधोमधादेशः प्र-
कीर्तितः । 'तत्रोत्पन्नादिनायेवैसाधवस्तेप्रशस्यतइति । यहादेश-
व्यतिरिक्तदेशस्थाः सद्गृहाः स्लेच्छदेशनिशामिनो वर्जयेदिति-
मात्म्योक्तेः ।

* श्रोत्रियान् ॥ ७ ॥

निमन्त्रयेदितिशेषः । श्रोत्रियमाहदेवलः । एकशाखाचस-
कलां षड्विरक्तेरवोत्यच । षट्कनिरतोविभः श्रोत्रियोन्नाम-
धर्मवित् । जन्मनाप्राप्त्युत्तरेयः संस्कारैर्द्विजुच्यते । विद्यया
यातिविप्रत्वन्निभिः श्रोत्रियउच्यतइतिवा ।

* ब्रह्माननवद्यान् ॥ ८ ॥

विकलेन्द्रियदुराचारादि दोषराहित्यमनवद्यशब्देनोच्य-
ते । ततश्चाप्याः सर्वेषुवेदेषुयत्रियो ब्रह्मविद्युवेति युवत्वेन ब्रह्म-
निषेधेब्रह्मानिति प्रतिप्रसवः । यहायुब्रह्मविधिभ्यान्तर्ह्यति
रिक्तप्राप्त्यवयवस्य भोक्तृनियमाक्षमस्यनिषेधः । अमवद्यपद
मुत्तरवानुषज्यस्वकर्मस्यद्विजविशेषणं कृत्वा केवलब्रह्मशब्देनज्ञान-
वयस्तपोव्रतान्तिविधानितिहलायुधः ।

* स्वकर्मस्थान् ॥ ९ ॥

स्वजायुक्तकर्मानुष्ठानरतान्विप्रानित्यर्थः । अतश्चश्रोत्रिया-
द्विलक्षण्यमनेनोक्तमित्युपनृक्तिः । तथाचपुराणसमुद्भये । गृहस्था-
कुलसम्पन्नाः प्रस्थाताकुलगोवतः । स्वाचारनिरताः शान्ताः

विज्ञेयाः पक्षिपावनादिति । मुख्यकल्पप्रदर्शानुकल्पमाह ।

* अभावेपिशिष्यान्स्वाचारान् ॥ १० ॥

अपिशब्दः कृत्यं तरोक्तानुकल्पसमुच्चयेततश्चपूर्वोक्तमुख्यकल्पाभावेसहृत्तान् शिष्यादौनपिनिसक्त्येतत्त्वर्थः । तथाचयाज्ञाव सत्यः ॥ स्वस्वीयवृत्तिवृत्तामाहयाज्यश्चगुरमातुलाः । त्रिणाविकेतदौहित्वशिष्यसम्बन्धिवान्त्वादिति । अनुकल्पस्त्वयंज्ञेयः सदासद्भिरनुष्ठितः । मातामहमातुलस्य स्वस्वीयंश्वमुदगुरुं । दौहित्वंविट्पतिवंधुं वृत्तिव्याज्यौचभोजयेदिति-मनुः । आपस्तंबोपि । गुणवदलाभेप्रोदर्योयमावन्तेवासिनो-ख्याताइति । अयमनुकल्पोदैवएव नपिच्ये । तथाचाचिः । पिता-पितामहोन्नाताशिष्योवायसपिंडकः । नपरस्परमर्घ्याः सुनृश्राद्धेकृत्विजस्तथा ॥ वृत्तिवक्नुस्त्रादयोद्योतेसकुलान्नाक्तुं णादिजाः वैश्वदेवेनियोक्तव्यायदेरतेगुणरत्नराइति । अपिभिन्नक्रमइतिहलायुधः । स्वाचारानित्यनेनाचार्यवनहारित्वाभावउक्तः । तेहिकदाचिवन-हारिणोविहिताः दद्यात्पिंडंहरेवनमिच्छादिना । अतस्तथात्वेशिष्यदौहित्वादयोनाभिमन्त्रणीयाः पिंडदोशहरइतिपिंडश्राद्धत्वहर-सम्भवात् । वज्र्यानाह ।

* द्विर्नग्नशुक्लविक्लिधः श्यावदन्तविह्वप्रजन-
नव्याधितव्यंगिश्चविकुष्टिकुनखिवर्जम् ॥ ११ ॥

द्विरितिपिब्रौर्वशेविपुरुषंवेदाग्न्यार्विच्छेदौद्विर्नग्नः । तथा-चसुमेतुः । यत्रविपुरुषादासीदुभयोर्गोत्रयोरपि । वेदस्याग्ने-चविक्रदौद्विर्नग्नःपरिकीर्तितः । दुग्धमेतिच । शुक्लोतिकपिलांग-

केशः । तथाचकात्यायनः ॥ हिर्नरनः किलदुश्चर्माश्लोतिकपि-
लः स तः । विचर्चिकादिस्वदोषौ विक्लिषः परिकीर्तितः मङ्ग-
कारोपि । खट्वाटकस्य दुर्बलः कपिलाश्च ह एव चेति । विक्लिष-
श्चोष्ठः । भगमनादृतदन्तः । तथाच । यस्य नैवाधरोष्ठाभांश्चाद्य-
तेदयनावली । विक्लिषः स तु विज्ञेयो ब्राह्मणः पंक्तिद्रपकः पूति-
गन्धघ्राण इति कश्चित् । श्यावदन्तः । स्वभावात्कपिलदन्तः ।
विद्वज्जननः क्षिन्नलिंगचर्मादक्षिणात्ये प्रमिद्व । तथाच कल्पल-
तायां । विद्वज्जननश्चैव कृतांशविकारयान् । तं हि कामार्थ-
भोगार्थं दक्षिणाध्याः प्रकुर्वते । वन्ध्ययौजीवा । मृतापत्यद्वयस्य ।
व्याधितो रोगी महारोगोपपद्यते इति कश्चित् । व्यङ्गी विगतस्त्रि-
विधं वांग्यस्येति समस्य । हौनांगो धिकांगश्च । हौनातिरिक्तां
गद्वतिस्मृतेः । शिष्यत्तौ । श्वेतकुष्ठौ । कुष्ठौ कुत्सितगलितांगः ।
व्याधितगृहणादेव तन्निपेधे सिद्धे तद्गृहणदोषाधिक्यं द्योतनार्थं ।
अजौर्णाद्यल्परागिदीपात्स्वत्वज्ञापनार्थञ्च । कुण्डौ स्वभावात्कु-
त्सितनखौ । एताग्रजयित्वा निमंक्षयेदित्यर्थः । अक्षस्नातकादि
विहितगृहणादेव तन्निपेधे सिद्धे हिर्नरनादिनिपेधो मुन्यन्तरोक्त
आंतरालिकाद्विजोपवेशनार्थः । तैश्च गृथगौरयान्नेह लिखिताः ।
अन्यथा हिर्नरनादि वर्जनमनर्थकं स्यात् ।

* अनिन्द्येनामन्त्रितो नापक्रामेत् ॥ १२ ॥

अनिन्द्यो निर्दोषस्तेनामन्त्रितो न व्यातिक्रमेत् । तथाच श्रुतिः । (१)
सहोवाचानि द्यावेमा ह्यपतपसो निन्द्यै ह्यज्ञानशकमपक्रमितुमिति
तस्मादुवाचानि द्यास्य ह्यतो नापक्रामेदिति । आग्निवेशोपि । नैकदापि
परान्नं यो भुङ्क्ते मृदमतिर्हिजः ॥ वत्सराभ्यन्तरे वत्सरं भवेदि-
ति । निर्दोषस्येति शेषः ।

*आमन्त्रितोवान्यदन्नप्रतिगृह्णीयात् ॥ १३ ॥

निमन्त्रितो विप्रोन्यदन्नं सिद्धसामम्बा परस्परगृह्णीयादित्यर्थः ॥ यद्वा अन्यस्यान्नमन्यदन्नम् अन्यस्य दगागमश्छान्दसः । वागव्यो निमन्त्रिते दातृभोक्तोः परस्परत्यागनिषेधन्द्योतयति । तथाच यमः । आमन्त्रितश्च यो विप्रो भोक्तुमन्यत्तगृह्णीति । नरकाणां यतंगत्वा चाण्डालेष्वभिजायते । केतनं कारयित्वा तु निवारयति दुर्मतिः । ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयो नौचजायते । आदित्यपुराणे आमन्त्रितश्चिरं नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन ॥ देवतानां पितृणां च दातुरन्नस्यैव हि चिरकारी भवेद्देवगौ पच्यते नरकाग्निनेति ॥

* स्नातांकुचीनाचांतान् ॥ १४ ॥

ईदृगा लुपवेशय । आहं कुर्यातेति वक्ष्यमाणेन संवधः । स्नानशौचाचमनानि स्मृतिप्राप्तान्येवास्त्रसार्धकत्वेनानुवदति । तेन स्नानशौचाचमनेष्वन्नविशिष्टविधिः इत्यर्थः । तथाच देवलः । ततो निवृत्ते मध्याह्ने कतलोमनखान् द्विजः न । अभिगम्य यथा पूर्वं प्रयच्छेदन्तधावनम् । तैलमुद्वर्तनं स्नानं स्नानीयं च यथैव धनम् । पात्त्रे (१) उदुम्बरे दद्याद्देवस्य पूर्वकम् । ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः मत्स्युत्थाय कृतांजलिः । पादस्नानाचमनीयं च संप्रयच्छेद यथाक्रममिति । अस्त्रामन्त्रितानां स्निग्धं स्नानं दन्तधावनं विधिनं कर्तुं । तथाच । दन्तधावनतां यूलम् स्निग्धस्नानमभोजनम् । रक्ष्योपधंपरान्वा नि आहं कृत्वा प्रवर्जयेदिति । अन्नकेचिदनिपिह विधिप्रियन्तैलादिप्रेषणमिति । तन्न । आदौ ये हि विशिष्टविधित्वात् । तथाच कालायनः । तैलमुद्वर्तनन्देयम् ब्राह्मणैः प्रयत्नतः । तैरभ्यङ्गः प्रकर्त्तव्यो धर्म्मकाले च निश्चितः । अभ्यङ्गो-

सुरेश्वरोपि । पुत्रजन्मनिसंक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा नित्यस्या-
नेव कर्तव्यो तिथिदोषो न विद्यत इति । निषेधस्य मलाप्रकर्षविषयत्वा-
च्च । एवं प्रणादिव्याधौ रक्तश्रावादौ च सत्यशुद्धत्वाच्छ्रौतिनिशे-
षः । तथा च पुराणसम्बन्धे । कृत्वा तु रुधिरश्रावान्नविद्वान् श्राद्धमा-
चरेत् । एकं द्वि त्रीणि वा विद्वान् दिनानि परिवर्जयेत् । वमने वा विरे-
के वा तद्दिनं परिवर्जयेत् ॥ यथारजस्वला नारी अशुचिस्त्रिदि-
नम्भवेत् । रक्तश्रवे तथा नृणां मण्डित्वं प्रजायत इति एवमाचम-
नेपि विशेषः । तथा च त्रिष्णुपुराणे । उपस्पर्शस्तु कर्तव्यो भगदल-
स्योत्तरेदिशि । कर्त्तव्यं गृहजैर्वापि विधिवद्वाग्यतैः मदा । भगद-
लस्योत्तरेदिशे कुर्यादाचमनं गृहजः । सोमपानफलस्यार्तुर्गर्गकार्यप-
गौतमाः । आपस्तम्बोपि । कुर्युर्वाचमनं विमोक्षदौ च गार्ग्यभगदलाह-
विः । अन्यदिक्षु यदा कुर्यान्निराशाः पितरोगता इति । तथा ।
विमपादोदकस्नाने कुर्यादाचमनं गृहजः । रुधिरान्तर्गते तोयनि-
राशाः पितरोगताः । पादोदकोच्छिष्टवारिद्वयोच्चेत् सङ्गतिर्भवेत् ।
उच्छिष्टाः पितरो यान्ति शुष्यन्ति च गयाशिर इति । भगदलादि-
करणद्रोमूलेणाहमृतिः । गोमूत्रमण्डले कृत्वा दक्षिणे वोत्तरे उभे ।
श्रातौ याज्ञनिसंप्राप्ते रेणुभिर्नजलेन च । गृहकुड्यादिसेपे पुगोमृतु-
रेणुवच्यत इति ॥

मू० प्राङ्मुखानुपवेश्य देवे युग्मानयुग्मा-
न्यथाशक्तिपितृण्यकैकस्योदङ्मुखान् ॥ १५ ॥

यथाशक्तौ कैकस्येति पदेऽभयवसम्बध्यते । युग्माद्विचतुराद-
यः । अयुग्मास्तिपञ्चादयः । ततश्चैकैकस्य पित्रादेर्देव्यादे यथा-
शक्तियुग्मान्माह्मुखान् । पित्रोऽप्येकैकस्य पित्रादेरयुग्मान्यथाश-

तयुदह्मत्वान्विप्रान्वामकरेणासनंस्पृष्टादक्षिणकरेणहिजकरं धृ-
त्वा ॐ भूर्भुवः स्वः इदमासनमास्यतामिलूक्त्वोपवेश्यश्रावं कुर्यादि-
तिशेषः । तथाचकारश्रावनः । संख्येनैवासनं घृत्वादक्षिणेदक्षि-
णंकरं । ॐ भूर्भुवः स्वरित्युक्ताश्चासनेपूपवेशयेदिति । एवञ्चच-
प्रतिपुरुषं देवयावंभवतीतिचगम्यते । यथाशक्तैत्यस्यानियतया-
चकत्वात् । अयुर्मत्वंच नभभगोर्वावेद्यं । नवावरान्भोजयेद्यु-
जोयथोत्साहयेति । त्रय्यागडेपि सामर्थ्येपिनवभगोऽर्वाभोजयौत-
सतिद्विजान् । नोर्ध्वं कर्त्तव्यमित्याहुः केषिद्भूदोपस्यदर्शनादिति ।
एवं बहुतराग्राप्तौ संख्यामाह ॥

* द्वाैवादैवेतीन्पित्रौ ॥ १६ ॥

वाग्वदः प्रतिपुरुषं देवश्रावं निषेध्यदैवेद्वापित्रौ त्रीनितिपितृ-
पत्नी दैवेद्वावेवपित्रौ प्रतिपुरुषं विकविकभेदेनवा । एवमुभयत्राव्ये-
त्तादृशेवेत्यर्थः । अतएवप्रतिपत्नीदैवश्रावंनप्रतिपुरुषमितिपूर्वसूत्रा-
पवादः । तथाचदृष्टयाज्ञवल्क्यः । दशै कपंचवाविप्रापार्वणोविनि-
योजयेत् । द्वाैदैवेमागुदक्पित्रौ एकैकदशपंचवेति । पञ्चदया-
वधारणार्थोवाग्वदः । विस्तरनिषेधात् । तथाचसएवद्वादैवेपितृ-
कृत्येतीन्पंचचैवंप्रकल्पयेदिति । मन्त्रुरपि सक्तियान्देशकालौच-
द्रव्यब्राह्मणसंपदः । पंचैतान्विस्तरौर्हंतितस्मा त्रैहितविस्तरं । ह-
वस्यतिरपि । एकैकमथवाद्वाैतीन्दैवेपित्रौ चभो जयेत् । सत्कि-
याकालपात्रादिर्नसंपद्यतेविस्तरं । ब्राह्मोपि । यस्माद्ब्राह्मणवा-
हुत्वाद्दोषोबहुतरोभवेत् । श्रावनाशोभौननाशः श्रावतन्वस्यवि-
स्मृतिः । उच्छिष्टोच्छिष्टमंसगो निन्दादातृपुभोक्तृषु । वितंडावा-
पवादोवाक्कल्पन्त्वेतेषुश्राग्निध्या ॥ * ॥ * ॥

मु० एकैकमुभयत्रवा ॥ १७ ॥

वागश्चेऽभावे । अतश्च देशकालधनाद्यभावेऽद्वैतमित्री चैकैकं ब्राह्मणद्वयमेवोपवेशयेदित्यर्थः । तथाच दृष्ट्या त्रयलब्धः । एकदेवतथापित्येधनविप्राद्यभावात् । योजयेत्तथाहदामेवमित्पुत्रं नलोपयेदिति । नन्वेवं न त्वेवैकं सर्वेषामिति निषेधो नुपपन्नः । मैवं । तस्य संभवविषयत्वात् । तथाच । ब्राह्मणाविप्रसंपन्ना वैकैकत्रयस्तयः । एको वैकस्य भोक्तव्यस्त्रयाणामेक एव वेति । अत्र देवपितृ चेत्यनुवृत्तौ उभयत्रैति ग्रहणं सर्वत्र विभागार्थं । समस्यादशुतत्वादिति न्यायात् ॥

मु० मातामहानां चैवम् ॥ १८ ॥

मातामहानामर्थे सर्वेषाम्भावे युरित्यर्थः । अतश्च मातामहश्चाहमपि पितृश्राद्धवन्नित्यमित्युक्तम् । मातामहादिभिर्मातुः सापिंश्या एव मातामहश्चाह नित्यमिति विद्वानेव वरः । अत एवातिदेशान्तरपृथक्कार्यमित्यन्ये । तदेतत्कर्कादिभिरनाहृतमित्युपेक्षितं । तथाच स्कन्दपुराणे । पार्ष्णिकुरुते यस्तु केवलं पितृहेतुतः मातामहं न कुरुते पितृहाचोपजायते । चकारो न वहादृशदेवत्यं मातृमातामहोरिति देशार्थः । वैश्वदेवविशेषमाह ॥

मु० तत्तन्वावैश्वदेविकम् ॥ १९ ॥

विश्वेदेवाः सन्त्यत्रेति वैश्वदेविकं । ग्राहं तं यमुभयपक्षद्वारेकदेवं भवेदिति शेषः । अत इति नौमाधारणं भवेत्तत्त्वमिति यचनात् । यवञ्च पक्षोन्यपक्षेयविकल्प्यते । ततश्चैकप्रयोगपृथक्साधकत्वं भिन्नप्रयोगापूर्वमाधकत्वं च वैश्वदेवश्राद्धस्य प्रतीत्यर्थः । एतत्त्वमिदमसं पृष्टित्याभिमनयेत् । तथाच कात्यायनः ॥ कृष्णादसं

सूक्तेन कुर्यात्तोयाभिर्भक्षणम् । यन्त्रानि प्रोक्षयेत्ते न ते नैव श्राद्धमाचरेदिति । कृष्णांडमन्त्रा (१) यद्देवादेवेत्यादयस्त्रयः ॥

✽ श्रद्धान्वितः श्राद्धं कुर्वीत ॥ २० ॥

श्राद्धधर्मकार्येषु सफलत्वं निश्चयः । तथा च मनुः । प्रच्यवो धर्मकार्येषु सद्भिः श्रद्धेत्युदाहृतेति । सा च स्मृत्युक्तधर्मोपलक्षणं । अतस्तद्धर्मयुक्तः श्राद्धं कुर्वीति पर्यर्थः । तथा च विधिहीनमनुष्ठानं स्मृत्यहीनमद्विषयप्रवृत्त्या कृतं दत्तं तद्देवैरास्मिभुञ्जते । तथा । विभक्तिमिस्तु यत्किंचिद्दीयते पितृ देवते । तत्सर्वसफलं ह्यश्राद्धं विपरीतं निरर्थकमिति । अत्र ब्रह्मसि अत्र तद्ब्राह्मणमिति श्राद्धग्रहणे नैव तदन्वितत्वे लब्धे श्रद्धान्वितग्रहणं पितृकार्येषु स्मृत्युक्तधर्मादरज्ञापनार्थं । तथा च मनुः । देवकार्यादृष्टिजातीनां पितृकार्यविनिर्गम्यत इति । अतः पितृकार्येषु स्मृत्युक्तधर्मादरेण प्रयोगकुशलस्यादिति । परादुक्तस्य वति संवन्धनामगोत्ररूपाणां यथावत्प्रयोगेण पुत्रादिदशहविः पितृणां तृप्तिरभवतीति । तथा च । नामगोत्रं स्वधर्मप्रापकं ह्यव्यक्तव्ययोरिति । ज्ञातिश्चैष्टमवाप्नोति प्रयोगं कुशलो नर इति च । नामादिप्रयोगो धर्मप्रदोपि । आवाहनार्विसंकल्पे पिंडदानेति लोदके । अक्षय्यासनयोः प्रादेशनामगोत्रे प्रकाशयेत् । अत्र चिंत्यते । संवन्धादिक्रमोस्ति नयेति । केचित्तु सर्वव्यादीनां हविः प्रापकत्वमेव नोच्चारकमवति । अन्ते तु कुशलो वास्तव्यतरमुक्तमग्निमिति क्रम इति । वसुधैवाकुलीभूता इत्येतदुच्चारणं । तत्र नाद्यः । स्मृत्युक्तक्रमवैयर्थ्यात् । नद्वितीयः गोत्रप्रयोगस्यादावविहितत्वात् । न तृतीयः । वस्त्राद्युच्चारणस्यैवोक्तत्वात् । तथा च । संवन्धमग्रमव्यान्नामगोत्रे ततः परम् । रूपमस्ततो विजानीया देयधर्मः सनातनः । अन्यच्च ।

(१) २० अध्याये १४१५१६ मन्त्रा ।

मृतत्वान्नसमुत्पद्यते तस्य गोत्रमुद्गीरयेत् । वृक्षस्यतिरपि । आस-
 त्वेवार्थदानेन पिण्डदानेऽवनेजने । संवत्स्रगामगोत्राणि यथार्ह-
 ननुकीर्तयेत् । वसुधैव कुटुम्बकमिति । पित्रादिवितयेक्रमात् । माता-
 महादिमावादि त्रयेचरमृतिमर्हतीति । तथा । वसुधैव कुटुम्बकमिति-
 रूपा ऋद्धादर्थतर्पयेत्पितॄन् । नामगोत्रे समुच्चार्य तिलैस्तीर्थेषु-
 संयतइति । तीर्थेऽपितृतीर्थं । ततश्चास्मिन्तरमुकशर्मन्त्रमुकगोत्र-
 वसुधैविति प्रयोगः । पादौतुविरोधोभासते । विधिनिषेधयोर्दर्शना-
 त् । तथाच । पादौ नामगोत्रे प्रकाशयेदित्युक्तम् । तथा । आस-
 नावाहने पादौ अन्नदानेति लोदके । अन्नस्य पिण्डदाने च नामगो-
 त्रे प्रकीर्तयेदिति (१) । मनुस्तु निषेधति । 'इविर्मण्डलभूमौ तु गोत्र-
 मुचरते यदि । अकृत्स्नं तद्भवेद्धर्म्यतृणानोपतिष्ठतइति । अन्नञ्च-
 वक्ष्या । आगतार्थगोत्रादिनिषेधः । पादार्थे तु विधिरित्यविरो-
 धः । अस्ति च स्वागतार्थं विधिः पादार्थपूर्वभावी । तथाच दृढवाङ्म-
 त्तकः । दत्तार्थं चालयेत्पादावाचस्य चालयेत्पुनः । पूजयेत्पुनरा-
 चस्य विप्रानभ्यन्तरेनयेत् । पुराणोच्चयेपि । दत्तार्थं चालयेत्पादौ-
 विष्टरे पुनिवेशयेत् । पूर्वयः चालयेत्पादौ पादार्थं क्षततो नयेत् । वि-
 प्रपादोदकोद्भूताम् पितृतृप्तिं निश्चिन्तयति । तस्माद्विप्रानाङ्गव-
 सञ्चेन तृणैश्चागतार्थं दत्त्वा पादौ प्रक्षाल्याचम्य मण्डलेन पर्येष्ट्य
 यथाविधि पुनः प्रक्षाल्याचम्य पादार्थगोत्राद्यचार्यदद्यादिति । ना-
 मगोत्रादिकं क्रयाविभक्त्या कुत्सप्रकाश्रते त्यतथाह । सवन्धे च भवे-
 त्पृष्ठी चतुर्थमिन्द्रदानतइति सामान्येन पृष्ठी चतुर्थ्याः प्राप्तयोर्धिशिष-
 साहमृतिः । अन्नय्यासनयोः पृष्ठी चतुर्थ्या चैव कनपने आवाहने दि-
 शीयाच शेषाः संबुद्धयः स्मृताइति । कनपने मंकल्पे । एतच्चान्नमं-

(१) सव्ये पृष्ठी विप्रानाभ्यन्तरे विधानाभ्यादगोत्रने । स्वम्यारोहणे चैव मृतुकानि तु मे पुनः ।

फलपादन्यत्र । तथाचब्रह्माण्डपुराणे पितृभ्यश्चततोदद्यादन्नमाम-
न्वणेनतु । अमुकामुक्तगोत्रैतं शुभ्यमन्त्रं स्वचानमदति । शांखाय-
नोपि । अन्नं चासावेतत्त इत्युद्दिश्यमोजयेदिति । पठंतिच ।
आमन्त्रणेप्रतिज्ञाया मन्त्रव्येदक्षिणाविधौ । मंथुर्णपृष्ठासनयोः प-
ठौकुर्यात्सदैवहीति । आसनेचतुर्थीविकल्पिता । तथा । पृष्ठाच-
व्यासनेपठौ चतुर्थीचासनेमता । अर्धावनेजनपिण्ड सन्नंप्रक्षारवे-
नेजनं । संवृध्यैतानिकुर्वीत शब्दश्रास्त्रविशारदः । आसोपि । च-
तुर्थीचासनेनित्तरं मंक्लपेचविधीयते ॥ प्रथमात्पर्येप्रोक्ता संवृद्धि-
मपरिगृह्णति । देशभेदेनचतुर्थीव्यवस्थितेतिरत्नावलौकारः । य-
त्तुसंग्रहस्तद्वाच्यं । आसव्यासनयोःपठौ द्वितीयावाहनेऽभूता । अ-
न्नदानेचतुर्थीस्याच्छेपाःसंवृद्धयःस्मृता इत्यन्नदानेचतुर्थी विधा-
यकान्तच्छेपादानविषयं । शेषाःमंक्लप्यतिरिक्ता ऽर्धदानावने-
जनादयः । संक्लपेचतुर्थ्याएवविधिः । तथाचधर्मप्रदीपे । गोत्रा-
णामासनेक्ष्व्य गोत्रानावाहनेतथाऽर्धे गोत्रे पितृस्तद्वत्पिण्डदाने-
यनेजने । अन्नसंक्लपनेगोत्र महागर्माश्चएवच । तत्रागेदानेच-
गोत्रेभ्यो दैव्येतदुदाहृतमिति । तत्रागेसंक्लपे । दाने । द-
क्षिणायाः । एतदग्रे वक्ष्यामः । अन्यस्मृतिभ्योनुसन्धेयमतःश-
ब्दान्वितइत्युक्तम् ।

मू० शाक्रेनापिनापरपक्षमतिश्चासेत् ॥२१॥

अनेनावश्यंश्राद्धमपरपक्षेकुर्यादित्यर्थः । तथाचपुराणसमुच्च-
ये । नहिपिण्डप्रदानेन श्राद्धंभवतिकेवलम् । पुष्पंपत्रंफलन्तोयं
यच्चान्यदपि किंचन । पितृनुद्दिश्यवर्तव्यं श्रद्धयापिहृतत्परैः ।
तत्सर्वंश्राद्धमित्युक्तं श्रद्धयाश्राद्धमुच्यतइति ॥ ननु यच्चश्राद्धं सूत

कादौकर्तव्यमुरानेति । तत्रैकेनेति । प्रतिज्ञातत्वात्कर्तव्यमि
त्यन्ये । अत्रविचार्यते । यदिनेति तदाऽरम्भान्नियमो दोषश्चा
समाप्तावित्यस्य वैयर्थ्यमुपक्रममंगः स्यात् । यदिकुर्यात्तदाद्व्याद्य-
शुद्धौ द्विजभुक्त्यादिवैषम्याद्ये नैवारम्भस्तेनैवममाप्तिरितिन्यायका
धस्यस्यात् । तस्मात्सूतकादिव्यतिरेकेण भयापक्षग्राहं कर्तव्य-
मिति प्रतिज्ञातेन सूतकाद्यन्तेकर्तव्यम् । अथगृहसाधारणद्रव्येभ्यः
पक्षग्रहपर्याप्तद्रव्यमुद्धृत्याहता नियमेनमयाकर्तव्यमेवेति प्रति-
ज्ञातेन सूतकादिमध्यग्राहद्वर्तव्यमितियुक्तं । यथाहपाराशरः ।
पाकेनिमन्त्रितेषुचक्षणं यथागयरात्रं हृतप्रतिज्ञेन सूतकम-
धेऽपि कर्तव्यमेवमिहापीति । तथाप्यपुराणसमुच्चये । पक्षग्रह-
समारब्धे सूतज्ञानिपतेद्यदि । ममाहुताहिपितरः सूतकांतेवि-
सर्जयेत् । अथवाकेचनेच्छन्ति ग्राहंतुसूतकी । जग्मसूतक-
मासाद्य पश्चाच्छातंसमाचरेत् । यदिनैवन्नरः कुर्यात्सूतकान्तेष-
मापनं । प्राग्दत्तानिभनुध्यन् ग्राहेत्त्रासुररुद्रप्रयङ्गिति । इदञ्चा-
शौचांते तन्मधेया समापनं । पूर्वोक्तविषयकल्पनेन व्यवस्थेय-
मित्यविरोधः । अवश्यकहेतुमाह ॥

मू० मासिमासिवोशनमिति श्रुतेः ॥२२॥

प्रजापतिः पितृणांमाहना योयथाकम्पृतिमासमशनं दत्तमतोऽपर-
पक्षेऽवश्यमेवकर्तव्यमित्यर्थः । तथाचश्रुतिः । अथैनम्यितरः प्राची-
नावीतिनव्रति अनेनचश्रुत्युक्तहेतुनाऽपरपक्षेऽमावाश्यायामवश्य-
कर्तव्यत्वं युक्तं । तेनावहिः कुर्यादपरपक्षातिक्रमोनेत्यर्घादुक्तं । त-
दतिक्रमेचोभयातिक्रमात् प्रत्यवायस्मृतेः तथाचएतान्येवयहिः स-
न्तिप्रक्षमंयोव्यतिक्रमेत् । तस्मान्नातिक्रमे द्विग्वन्पक्षमं पैतृमेधिकं ।

एतानिपुत्राय धनधान्यादिकलानि । पञ्चममयं पञ्चमैतृकं-
श्राद्धकन्तया । न निर्यपति यः श्राद्धं प्रसीतपितृकोविजः । इन्दुव-
धेमासिमासि प्रायश्चित्तीयतेतुसः ॥ नियममाह ॥

मू० तदहः शुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽप्रम-
त्तः सत्यवादी स्यादध्वमैथुनश्च मस्वाध्याया-
न्वर्जयेत् ॥ २३ ॥

तदहरिति पूर्ववद्भजभावः । श्राद्धदिने, मुंसूत्रोक्तनियममनुति-
ष्ठेदित्यर्थः । शुचिः बाह्याभ्यन्तर वसन विरेकरक्तस्त्रावाद्यशुद्धि-
रहितः । अथवा शुक्लवासः शुचिः शुक्लवासः स्यादित्यानेन कपायादे-
निषेधात् । तथाच हारीतः । शुचयः शुचिब्रामसः स्युरिति । शंखोपि ।
शुचिः शुक्लवासा दर्भहस्तः स्वागतमिति ब्रूयात् । श्राद्धकृष्णवासा-
स्त्रादिति च । पुराणसमुच्चयेपि एकवासास्तु यः कुर्यात्पिण्डनिर्घनप-
न्नरः । कपायवस्त्रसम्बन्धितः तद्वै रक्षासिभुंजते । धर्मप्रदीपेपि ।
कपायं खण्डवस्त्रं च रक्तवस्त्रं तथैव च । एवंविधानि वस्त्राणि वर्ज-
येच्छ्राद्धकर्मणि । अप्रमत्तः स्मृत्युक्तकालादौ सावधानः । तथा-
च । कालहो नं क्रियाहीनं मन्त्रहो नं च यद्वेत् । पात्रहीनं च यच्छ्रा-
द्धं भागन्तरक्षसां विदुरिति । स्वाध्यायः श्राद्धमन्त्रजपाद्यतिरिक्तः
पाठः मैथुने पूर्वदिनेपि । शेषं स्पष्टं । नियं विधिनिषेधेयतां अपितु हि-
ष्णावम् । अतो न्यदपि विधिनिषेधरूपं स्मृत्युक्तग्राह्यं ॥ तथाच दा-
तृमोक्तोर्नियमाः ॥ न चाश्रुपातयेज्जातु न शुष्काङ्गिरसौ रयेत् । न चो-
द्दीप्ते तसृष्णानं न च कुर्वीत मत्सरं । न दीनोपिनवाक्रुहो न चैवान्यम-
नानरः । एकाग्रमाधाय मनः श्राद्धं कुर्यात्सदा बुधदृष्ट्यादि । अत्र चि-
न्त्यते । विधया परस्वादीनां श्राद्धपाके कर्तव्यं तिलके किमधिकार-

उतनेति । अत्रैकेसमाचारादधिकाररति । तन्त्र । स्मृतिविरुद्धावा-
 चारस्याप्रामाण्यात् । तथाचव्यासः । गृहिणीचैवसुस्नाता मार्ककु-
 र्यात्यश्वतः । निष्पन्नेषु च पाकेषु पुनः स्नानं समाचरेत् । रजस्व-
 लाञ्छपाखण्डौ पुंश्चर्त्तौ पतितौ तथा । त्वजेकूटान्तथावंध्यां विधवा
 मन्यातथैव रजस्वलांविदिनादूर्ध्वमनिष्टत्तरजस्वां । यस्तु ब्रह्म-
 पुराणे । व्यंगकर्णीचतुर्थाहजातामपिरजस्वलां । वर्जयेद्ब्राह्मपाका-
 र्थंस्वमाहपितृवंशजामित्यन्यस्त्रीविधायकं । तत्पत्न्याभसंभवविषयं ।
 अतएवपठंति । मोहसस्त्रायवुःकन्याशूद्राग्नीचपरस्त्रियः । पितृपाक-
 न्तुर्वीतनिराशाःपितरोगताः । तथा । श्राद्धस्यपाकीविधवापरस्त्री
 नहस्तिमंतःपितरोनदेवाद्व्यादि । व्यंगकर्णीःकुटितकर्णीःतिलके
 त्वापस्तंबः । ललाटेपुंड्रकंहृष्टास्त्रंघेमालांतथैवचानिराशाःपितरोयां
 तिषामंदश्वास्तु दानमिति । एवंचसकलगिष्ठाचारविरोधमालो-
 क्यपुंड्रकनिषेधस्यार्तुं नतिलकविषयत्वमिति केचित् । तदन्येनक्षमं-
 तेत्तस्मात्तिर्यक्पुंश्चर्त्तुं तथाहृष्टास्त्रंघेमालांतथैवचानिराशाः पितरो
 यांतिहृष्टाचष्टपत्नीपतिमितिवाक्यात् । अतो नतिर्यपुण्ड्रः । तदपि न।
 सामान्येनतिलकमावनिषेधात् । तथाचपठंति । वामहस्तेषु येऽर्भा-
 गृहेरंगवलिस्तथा । ललाटेतिलकंहृष्टानिराशाःपितरोगताइति ।
 रंगवलिश्चतुर्ष्कं । अच्यंतरं । ललाटेतिलकंहृष्टास्त्रंघंमालाहितं-
 तथा ॥ कांस्यपात्रे हविर्हृष्टानिराशाःपितरोगताः । सत्यव्रतोपि ।
 वर्जयेत्तिलकंमालेशावकालेकदाचनातिर्यग्वाथूर्ध्वपुण्ड्रंवाधारय-
 न्याद्वर्जयेत् । एवञ्चथाहाइतिलकमावनिषेधोयुक्तः । प्रयोगे
 प्याशीःप्रार्थनानन्तरमितिलकविधानात् तथाच हृदयाक्षयत्वरः । या-
 चितारश्चनःसन्तु माचयाचिद्यकश्चनःतत्स्तुतिलकं हृदयान्तेष्वा-
 नेनभक्तितः । नित्यानुष्ठानसन्निधाः सर्वदायज्ञबुद्धयः । पितृमाहप-

राः सन्तः सस्त्वस्मत्कुलजानरादिति । न धामालोचितपरम्परानुष्ठा-
नं ग्राह्यं । चतुर्विंशतिमतेषु । अतिर्वेदविरोधिनपरिचयोऽप्यायथा
भवेत् । तथैव लौकिकम्याश्रयं अतिवाध्यपरिचयजेत् । पठन्ति च ।
इध्वं पुण्ड्रं न्तिपुण्ड्रं स्वाचन्द्राकारमथापि वा । आहकर्तानकर्तवां
यावत्पुण्ड्रान्निर्वर्ण्ये दिति । यच्च भस्मीभवति तत्सर्वमृध्वं पुण्ड्रं स्व-
नाक्षतमिति । सप्तमं ध्यादिकर्मविषयतिलकपरमित्यविरोधः ॥

* आवाहनादिवाग्यतश्चौपस्यश्रवणात् ॥ २३ ॥

आउपस्यर्शनादिति छेदः ॥ ततश्चावाहनमारभ्यचतुर्लुङ्गदानपर्यन्तं स-
न्तवर्जा आहकृष्णौ नमाचरेदित्यर्थः । तल्लोपेतुवैष्णवमन्त्रकपो-
ष्णुकरणमवाप्रायश्चित्तम् ॥

मू० आमन्त्रितश्चैवम् ॥ २४ ॥ १॥

तेष्वेवमक्रोधादिक्लृप्तविधिनपेधानाचरेयुरित्यर्थः । तथा च शंखः ।
जंकारेणापियोन्नयाहस्ताद्वापि गुणान्बदेत् । भूतलान्चोद्धरेत्पा-
तं सुंचेदस्तेन धापितत् । प्रौढपादो वहिः कच्छो वहिर्जानु करोप्यथ ।
चंगुठेन विनाशनातिमुखशब्देन वा पुनः । पीतावशिष्टतोयादि पु-
नरुद्धृत्य धापयेत् । खादितार्धं पुनः खादन्मोदकानि फलानि च ।
मुखेन वा धमेदन्नं निष्टौवह्नीजनेपि वा ॥ इत्यमन्नं द्विजः आह-
दत्वा गच्छणवोगतिम् । प्रवित्रपाणयः सर्वं ते च भूमौ न व्रतान्प्रिताः ॥
उच्छिष्टोच्छिष्टसंगं वर्जयंतः परस्परं । न स्पृशेद्दामहस्तेन सुंजा-
नोन्नद्धदायन । पादयोर्न शिरोन्यस्तिनपदामाजनं स्पृशेदित्यादि ।
एवमित्यतिदेशेन भोक्तृणामपि कर्तव्यं त्वोच्चारणमात्रे तन्निषेधा-
दङ्गनौकरणादिकुरुष्वेत्यादिप्रतिबचनमननुज्ञातम् ॥

इति श्री श्रावकाशिकायां प्रथमाकण्डिका समाप्ता ।

इदानीम्प्रयोगसुपक्रममाणः परिभाषते

* दैवपूर्व० श्राद्धम् ॥ १ ॥

परिभाषेयमपवादव्यतिरिक्तोऽवतिष्ठते ॥ श्राद्धमिति प्रवादमर्थम् ॥
दैवपूर्वमिति पदार्थानुसमयोक्तिः ॥ ननु भृत्यन्तरोक्तं द्वाण्डानुसमयो
नर्थाकः स्यादिति चेत् ॥ पदार्थानुसमयानुक्तिविषयत्वेन सार्थाक-
त्वात् । आह च । सकलोगुणकाण्डश्चेदेकैकस्य प्रयुज्यते । सहत्वा
प्रापकोनैव प्रयोगवचनोभवेदिति अतश्चातापवादवर्जं मृपादप्रघा-
लनादिसर्वकर्मदैवपूर्वमभवतीत्यर्थः । तथा । दैवपूर्वमवेच्छादम्बर्जं
यित्वा विसर्जनम् । प्रश्नश्च दक्षिणाचैव भुक्ते चाचमनम्बिना ॥ तथा
हन्तोऽच्छिष्टापनयनमाह्वानञ्च विसर्जनम् । दक्षिणासौमनस्य-
ञ्च विनान्यद्वैवपूर्वकम् । धर्मप्रदीपेऽपि । विसर्गश्चतुलुकश्चाग्नी-
करणम्पुष्पवारणम् । करशुद्धिरपोषाणमपि पूर्वान्णियदमदेति ।
देवलोपि । द्रव्यतृक्रियते कर्म यैतृकं ब्राह्मणाग्रति । तत्सर्वतत्र
कर्तव्यम्वैश्वदेवस्य पूर्वकमिति ।

मू० पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्रोः ॥ २ ॥

पितरो देवतासौ ति पित्रोः ॥ वास्तुपित्रुपसोयदिति (१) यत्प्रत्ययः ।
अतश्च पितृकर्म पिण्डवदुपचारकर्ममित्यर्थः । अनेनापसश्च दक्षिणाभिमु-
खवामजानुपाताद्यतिदिष्टं ॥ अतोनीविबंधनादिपिंडोत्थापनांतं
पिंडपितृयज्ञधर्मो भवति । अत्र संदेहः । किं नीविबंधनं वामभागे
दक्षिणे वेति । तत्रोभयधाचारदर्शनाद्ययाम्प्रदायव्यवस्थेति पारि-

जातः । तत्रविचार्यं । किंनौविदैवंकर्मपित्रावेति । आद्ये पिंछपि
तृषज्ञोऽनुष्ठानविरोधः । अन्त्ये उपवीतिवदपसव्यांगउपनीतेति । त-
थाचमनुः । प्राचीनावीतिनासव्यगपसव्यमतं द्विधा । पितृमानि-
धनात्कार्यविधिवद्भर्माणिनेति । अत्रप्राचीनावीतिनेत्यपसव्य-
प्राप्तेऽपसव्यग्रहणनीवीबंधन वासजानुपातादिप्राप्त्यर्थं । किंच
सर्वकर्मापसव्ये नदक्षिणादानवर्जमितिसमृतिः । पिण्डपितृयज्ञ
वदित्यतिदेशोपि । यत्तुकात्यायनवाक्यं । नीवीकार्यादशागुप्ति
र्भामकुक्षौकुशैः सदापितृकर्मणिचैबोक्ता वेदवेदांगवेदिभिरिति ।
तदाभ्युदयिकविषयं । पठतिच । दशा संगोपनं नीवीसाधार्ये मा-
नुषीस्मृता । पितृणां दक्षिणे पार्श्वे विपरीताचदैविके । दृष्टयाज्ञ
वत्क्योपि । दक्षिणे कटिदेशे तु तिलैः सहकुशचयं । तर्जयंतौ हदै-
त्यानां यथानृणां यमस्तथेति नन्वेवं नीवीकार्येति वाक्ये सदाशब्दा-
न्नैवं विषय इति चेत् । नीवीबंधनस्मरघोघ्नत्वाददैवपितृमानुषका-
र्मसु योचितं । दशांगोपनस्य विहितत्वेन सदाशब्दस्यैव मर्थत्वात् ।
तथाचश्रुतिः । दक्षिणतद्ववहियन्तौ विरिति लिंगं । लिङ्गादपि वि-
धिर्ज्ञेय इति वाक्यात् । नचश्रुतिर्विरुद्धास्मृतिः प्रमाणं श्रुतिस्मृति-
विरोधे तु श्रुतिरेव वलीयसीति वाङ्मात् । तस्माद्दक्षिणाङ्ग एव नीवि-
बंधः । पिंछप्राज्ञाणभाष्येपि । अथनौ विसृज्य नमस्करोतीति
कांगुडिकाव्याख्यानं नामर्दक्षिणतएव नीविस्थानमुक्तं । तदभ्यमनः
परायरोक्तः । यथा । निहन्मि सर्वं यदमे ध्येह वेदता स सर्वं सुरदा-
नवामया । यच्चाश्चरक्षांसि पिशाचगुह्यका हतामयायातु धाना-
श्च सर्वे ॥

मू० द्विगुणास्तुदर्भाः ॥ ३ ॥

सामय्यपलक्षणमिदम् । तथाचपुराणे । उपमूलसकृत्तूनकु-

शांस्तत्रोपकल्पयेत् । यथांस्तितान्दृष्टीकांस्तमयः शुद्धौसमाहृताः ।
 पार्थराजततामाणि पात्राणिस्तुः समिन्मष्टु । पुष्पधूपङ्गुगन्धादि-
 क्षौममूत्रञ्चमेक्षणमिति । वृषी रासनानि एतदाहरणमाह । उद-
 पात्रं च कास्तञ्चमेक्षणं स्तुक्स्तुवादिनां आहरेदपसव्येन सर्वदक्षि-
 णतः शनैरिति दर्भाः । समूलकुशाः । तथोचबमः । समूनास्तुभवेद-
 र्भाः पितृणां श्रद्धाकर्मणि मूलैर्नलोकानुचयति शक्तस्तुमहात्म-
 नः । हारीतोपि । दक्षिणदिशातः समूलकुशानाहरेदिति । तुषष्टो-
 विशेषार्थः । तेनपिगुडाघस्तनकुशवर्जं सूलान्दिगुणाः पिब्ये ।
 देवमेतस्याहयोस्तुष्टजबोभवन्तीत्यर्थः तथाचश्रुतिः ॥ अथसकृदा-
 च्छिन्नाग्युपमूल(१)न्दिनानिभवन्ति । स्मृतिरपि । उपमूलंसकृ-
 क्षिन्ने वहिः पिण्डपुत्रस्यते । कात्यायनोपि । मर्षिणोकरणं वाव-
 द्दुर्द्धमैः पितृक्रिया ॥ मर्षिणोकरणादूर्ध्वदिगुणैर्धिविवद्भवेत् ।
 देवानामृजबोदर्भाः पितृणांदिगुणाः स्मृता इति ॥

सू० पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः सर्वत्र ॥ ४ ॥

पवित्रमुपगृहीतलक्षणं । सर्वत्र देवेपित्येव । तेनोभयत्रप-
 वित्रोपगृहपार्थरासीनश्चदद्यादित्यर्थः । तथाचमनुः । पिब्य-
 मानिघनान्तराद्यं विधिवद्दर्भपाणिनेति । अथवापवित्रपाणित्वमा-
 सीनत्वञ्चस्मृतिप्राप्तमेवात्र सार्धकत्वेनानुवदति । तेनवामहस्तेकु-
 श्यादानत्वमावाहनेचासीनत्वंनिषेधतौत्यर्थः । तथाच पठन्ति । वा-
 महस्तेपदादर्भागृहे रङ्गवलोस्तया । खलाटेतिलकं हृष्टानिराशाः
 पितरोगता इति । किञ्चावाहनेनागच्छत्सुपितृषु कर्तुरासीनत्वं
 नयुक्तं तथाचमर्षिणदानेपुराणोक्तंलिङ्गं । अथप्राञ्जलिरुपस्थाप्यस्थि-
 त्वा चावाहयेत्पितृनिति । मन्त्रार्थानुगृहीतपि । आप्तुनः पितरः

(१) मज्जद्विवातान् । एतदर्थेनकदो निवाहोद्व । कुलकदितानि । उपमूलाद-
 नानिभवतिउपमूलमसोर्पदिनानिदिदितानीत्यर्थः । दादृष्टेदनेष्टेयम् ॥

सोम्यासोऽग्निध्यात्ताः पयिभिर्देवयानैरिति । किञ्चासोनोदद्या-
दिति दानेऽसासोनत्वं नपुनरावाहनादुपस्थाने पीतिसूत्रार्थः ॥

प्रश्नेषुपङ्क्तिमूर्द्धन्यपृच्छतिसर्वान्वा ॥ ५ ॥

पङ्क्तिमूर्द्धन्यः पित्र्ये प्रथमोविप्रः । लिङ्ग्येलङ् । वाशब्दोव्यय-
स्त्रितविकल्पस्तुल्य विकल्पस्याष्टदोषत्वात् । पृच्छास्याशौः प्रार्थ-
नादिषु सर्वेष्वपङ्क्तिमूर्द्धन्यद्वयार्थः । तथाचपुराणे । द्वौहस्तौयु-
न्मतः कृत्वाजानुष्यामन्तरेस्थितौ । समग्रयज्ञोपपिष्टः सर्दानृष्टच्छे-
द्विजोत्तमानिति । तुल्यविकल्पोयमिति कर्कादयः । नचप्रश्नेषु प-
ङ्क्तिमूर्द्धन्यं सर्वान्वैतावतिवाच्येष्ट्यतीति गौरवंस्मृत्यन्तरोक्तमवि-
ध्यर्थम् । प्रश्नेनैवतत्सिद्धेः । तथाचवृहथाज्ञवल्क्यः । पृच्छादगासनम-
वर्षपूरणमत आवाहनार्थक्रमो न्युज्ज्वार्चनभोजनान्निवृत्तं शेषो-
जपःकल्पनम् । दत्त्वान्नं जपतृप्तिपिण्डयजने सुमोक्षिताक्षय्यके
आशौःपुंड्रकवाचनार्थं चक्षुनन्दानं विसर्गस्तुतिरिति । आदिना दे-
शकालगोत्रादिसरणविकिरादि पिंडार्चनान्तं गृहीतम् । अवा-
न्योपिस्मृत्युक्तःक्रमः । तथाच । आहारभोगयाध्यात्वा ध्यात्वादे-
वप्लुनार्दनम् । अपितृन्मनसाध्यात्वाततःश्राद्धं समारभेत् । अग्नि-
ध्यात्ताःपितृगणाः प्राचौरक्षन्तु मेदिशम् । तथावर्हिपदःपान्तु या-
ग्ययेपितरस्त्रिताः । प्रतोचौमाग्यपास्तह दृदौचौमपिषोमपाः ।
ऊर्ध्वतस्तव्यमारक्षे त्कव्यवालो नलोप्यधः । रक्षोभृतपिशाचेभ्य
स्तपेवामुरद्रूपकः । सर्वतयाधिपक्षेपां यमोरचाङ्करोतुमे । प्राणा-
यामस्ततःकुर्या ज्ञायव्याःस्मरणन्तथा । श्रावकर्तास्मीतिवदे दि-
प्रैर्वाच्यङ्गुलवथ । देवताभ्यःपितृभ्रातृत्यादे रादिमध्यावसानेपुत्रपः
आदिमध्यावसानेषु विराट्त्त भूपेद् द इतिवाक्यात् । एवंपरिभाष्य
कर्मापक्रमते ॥

सू० आसनेषु दर्भानास्तीर्य ॥ ६ ॥

पादासनन्दौपोपलक्षणम् । तथाचकाश्यायनः । विष्टरार्थकु-
शान्दद्या द्विप्राणाम्पादन्तलतः । ब्राह्मव्यञ्ज । एथक्पृथक्त्वासनेषु
तिलतेलेनदोपकाः । अयिच्छिन्नाविपीदेया स्तेतरक्षाद्विन्नोत्तमै-
रिति । आसनान्याहस्यतिः । शमौकार्प्यर्थशस्त्रीश्च कदम्बोधार-
णस्तथा । पञ्चासनानिशस्तानि श्राद्धे देवार्चनेतथा ॥ श्रीपर्णीवा-
क्यस्तीरोजम्बूतामृकदम्बजम् । सप्तमवाकुलंपोठं पितृणांदत्तमक्ष-
यमिति । ततश्च सदोपासनेषु पादासनंदत्पासनेषु दर्भान्दद्यादि-
त्यर्थः । द्वितीयमेतदाक्षरणमतोस्मात्पूर्वमपि दर्भानास्तीर्योपवेश-
येदिति । तथादेवीपुराणे । कुशोत्तरेतिणास्तीर्य आसनेस्तोहव-
र्जिते । दाताचस्त्रासनेपूते विप्रानावेशयेत्सुधीरिति । नग्यास्तुतेषु
पुनराक्षरणं कुतः । पूर्वाक्षरणस्य धर्ममात्रत्वादित्येकाविप्रानुत्या-
योत्थाप्यकर्तव्यमित्यन्ये द्वितीये उपवेशितानामुत्थानानुपपत्तिः ।
तच्चात्पूर्वमाक्षरणमात्रमिह तद्दानमित्यपौनरुक्त्यं । अतश्चास्ती-
र्यदत्त्वे सार्थः । संकल्पत्वात् । तथाचसाम्बपुराणे । कृताहिःशौचा-
नाचम्य सुप्रविष्टान्यथाविधिः । दद्याद्दर्भासनंतेश्चो वैश्वदैवत्यपूर्-
वकं आसनेष्विति । इस्तेकुशान्नदद्यादितिसप्तम्यर्थः । दर्भाद्यैवा-
सनेदद्या न्नतुपाणौकदम्बनेत्युक्तेः । एतद्वैवेदक्षिणतः पितृवाम-
तः । पितृणामासनंदद्यात् वामपार्श्वे कुशान्सुधीः । दक्षिणे चैव-
देवानां सर्वदायाहकर्तव्यीतिवाक्यात् । अब्रैकआसनदाने स्वधा-
प्रयुंजति । स्वधाशब्दप्राप्ते, तन्न तस्यासनादौ निषेधात् । तथाच-
हेमाद्रिपद्धतौ । पितृभ्योनिषिद्धं दद्यात् स्वधाकारेण धर्मवित् । अ-
क्षयमासनचैव वर्जयित्वा धर्ममेव च । धर्ममदौपेयि । आसनाद्वा-

नयोरर्धं तथा ह्यथैवमेजने । क्षणे स्वाहास्वधावाणी ननु र्यादव-
वौमनुः । ते मास्मि त्वितुरमुक्कर्मणो मुक्तसगोत्रस्य वसुरूपस्येदमा-
सनमस्त्विति प्रयोगः । केचि त्सकारवर्जं गोत्रमुच्चरन्ते । तन्न तत्स-
हितस्यैवोक्तत्वात् । तथा । सकारेण हिवक्तव्यं गोत्रं सर्वत्र धीमता ।
सकारः कुत मोक्षेय स्तस्मादगत्रे न तन्म्वदेदिति ॥

* विश्वान् देवानावाहयिष्यद्भूतिपृच्छति ॥ ७ ॥

पृष्टं । यवानादायोऽंक्तत्वनिरंगुण्टं द्विजसंघत्वेदं कार्यं । तथा च य-
मः । यवहस्तस्ततो देवा न्विज्ञाप्यावाहनं प्रति । शाकटायनोपि ।
आवाहनम्वक्तव्यं द्विजचोकारपूर्वकं । गोभिलोपि । यवाना-
दायोऽंकारं कृत्वेति । अंगुण्टं गृहीत्वा वाहयंत्येके । तन्न । निर-
ङ्गुण्टं गृहीत्वा तु विश्वान् देवान्समाह्वयेदिति ब्रह्मांडोक्तेः । ततः
सव्योदङ्मुखं दक्षिणञ्जान्वाच्य ऋजु कुशानादायो मिच्युक्त्वा पु-
रुरवाद्रादिप्रयोगं कुर्यादित्यर्थः । नन्वर्धां पूरयित्वा वाहयेद्भू-
तावात्तदपूरयेदिति । उभयथावाक्यदृष्टेः । तथाहि । उमामहे-
श्वरसंवादे । कुशांबुना भुज्यगृहं दत्त्वा सनमनुक्रमात् । निवेश्य-
तत्र विप्रान्ने कुर्यादर्धांभि पूरणम् । शन्नो देव्यापयः क्षिप्त्वा यवोमी-
तियवानपि । गंधपुष्पंचतुष्णिंस्तथा दधदेवान्समाह्वयेदिति । पुरा-
णोचचयेष्वर्धं सम्पूर्यावाहनमुक्तम् । याज्ञवल्क्यास्त्वावात्तदपूर-
यति । माग्निमक्षालनन्दत्वा विष्टरार्थान् कुशानपि । आवाहदे-
त्यनुज्ञातो विश्वे देवास इत्युक्त्वा ॥ यवैरन्ववक्रौर्याथ भाजने सपवि-
त्येके । शन्नो देव्यापयः क्षिप्त्वा यवोमीतियवांस्तपेति । आदिव्याह-
तिमन्त्रेण हस्तेष्वर्धं विनिक्षिपेत् । अपसव्यं ततः दक्षेत्यादिसूत्रका-
रोप्यावात्तद्वार्धं पूरयति । अक्षविरोधः स्मृतिपुराणयोः । स्मृतेः प्राद-

त्वात्सुतोक्तत्वाच्चा वात्स्यपूरणमिहयेके । नेत्यस्ये । स्मृतावेवार्ब-
 रणस्य पूर्वमुक्तत्वात् । तथाचक्रमपरा दृष्ट्याप्तवस्त्वस्मृतिः । पृष्ठा-
 द्यासनमधपूरण सतश्चावाहनाधिक्रमइति । एवं सति दर्भानास्तीर्षे
 विश्वान्देवानावाहयिष्यइतिसूत्रमता याज्ञवल्क्यवचनेनेकवाक्यता
 मुनिनाऽऽसनाधं दानांतं याज्ञवल्क्योक्तकांडामुसमयस्याहता अन्य-
 पदार्थानुसमयइतिज्ञापितम् । अन्यथा वागसनेपि परयादृष्ट्याप्तव-
 स्त्वस्मृत्यासुवस्वित्थेत । तवाचासनन्दत्वा दृष्ट्याप्तवस्त्वः । अ-
 र्धपातंसमानौय कुशहयसमन्वितं । शम्भोदेश्यापयःक्षित्वा यजोसी-
 तियवानृक्षिपेत् । गन्धपुष्पादिषंपूज्य पृष्ठांकुर्याद्विचक्षणः । पूर्ण-
 मस्तिवतितैरुक्ते विश्वेदेवान्समाह्वयेत् । ततस्तुक्रमयोगेन पितृ-
 र्धनं निवेदयेत् । कुशावतिलसंयुक्तं तिलोसीतितिलानृक्षिपेत् ।
 शम्भोदेश्यापयःक्षित्वा शेषपूर्वववदाचरेत् । श्वनामशर्मगोत्रैस्तु
 उशन्तमवेतिवैततः । आवाहयेत्पितृन् भक्त्याजपेदार्यतुनः पुनरि-
 ति । ततश्चासनन्दत्वा र्धं संपूर्य संपूर्य पृष्ठांकुर्याद्वात्स्यार्ध-
 तिवैश्वदेवकांडं कम्पाऽऽ सनादिपितृकांडंकुर्यादितिक्रमः । वैज-
 वापायनोप्यर्धानंतरं पदार्थानुसमयमाह । तस्योपरिकुशान्दत्त्वा
 प्रदद्याद्वैवपूर्वकं । गन्धपुष्पाणि धूपश्च दौषवस्तोपवीतकमिति ।
 अन्यथा कथ्यतेऽपूर्वमिति पदार्थानुसममयमुपक्रम्य विश्वान्देवाना-
 हयिष्यइत्यादिना तमेवपुरावश्यदिसाखं बहूना । अथपदार्थानुस-
 मयकाण्डामुसमयोर्विकल्पः । विश्वेदेवानावाहयिष्यपुराणे ।
 विश्वेदेवो ऋतुर्दजः सर्वान्विष्टिपुकोर्तितौ । नित्यन्वादीमुख्याह
 वस्तु सत्योच पैतृके । नयान्नालभने देवो कालकामोसदैवहि ।
 अपिक्रान्यागतेसूर्य आतेचधुरिलोचनौ । पुरुरवाद्रवौचैव विश्वे
 देवौचपार्षणौ । नयान्नालक्षणो पैतृकेनवाग्निमित्तेत्याह । क-

गङ्गागतीमूर्पइति केवलकाश्वयुध्याक्रियमाणे । उभयबुधप्राकृतैश्च
पुनरुवाच्यं वावेष्टा (१ गोदीप्तेनप्रशुभ्रामखे तिवन्तित्वकर्माश्रयणे
नगुणकलविशेरितिभारिजातः ॥

* आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवासऽआ
गतेत्यनयावाह्यावकीर्य विश्वेदेवाःशृणुतेम
मितिजपित्वा ॥ ८ ॥

आवाहयेतिद्विगैराज्ञप्तो विश्वेदेवासागतेत्यनयावा-
ह्यावकीर्य विश्वेदेवाः शृणुतेममित्युच्यते । अथावकी-
र्येति वक्ष्यपि द्रव्यमंतयोरनुपदेशस्तथापि यवै रोपवदः समवदंते-
तिमंत्रेणच प्रदक्षिणमुदङ्मुखेनावकिरणं दृष्टव्यं । तथायमः ।
यवहस्तस्ततोदेवा निज्जायावाहनं पति । आवाहयेदनुज्ञातो वि-
श्वेदेवास इत्युक्त्वा । विश्वेदेवाः शृणुतेममितिजपत्वा ततोचतान् ।
ओषधयइतिमंत्रेण, विकिरेत्ताग्रप्रदक्षिणमिति । अत्रावाह्याववा-
ग्विकिरन् ततोऽजमइतिक्रमः । उदङ्मुखस्तुदेवानां पितृणां द-
क्षिणामुखः । प्रदक्षिणं तुदेवानां पितृणामप्रदक्षिणमितिच । न-
न्वपहताइति तिलानवकीर्येत्यवकिरणोऽपहतेतिमंत्रस्य विहित
त्वात् कायमोषधइति । न । वैश्वदेवस्य स्वतएवरक्षोभन्त्वादपहता
इत्यस्यवैयर्थ्यात् ॥ तथाच गीमिलसूत्रं । ओषधयः समवदंतेति ।
अथवा मंत्रानुपदेशा नूष्णीमेवावकिरणं । तथाचखादिरगृह्यं ।
नूष्णीं यवानवकीर्येति ॥

(१) आहविशेषेविश्वे देवानामभ्यानेहहर्षति.

उपनिषादमन्त्रैरेवात्रविदुर्ब्रुविजातय अथमुञ्चारणोयस्तेर्मन्त्रयज्ञासमन्त्रिते पागच्छ-
न्तु महाभागाविश्वेदेवामहावलाः येयत्तु विहिता. आहोभावधानाभवन्तु ते

*पितृनावाहयिष्यद्वृत्तिपृच्छत्यावाहयेत्य-
नुज्ञातऽउशन्तस्वेत्यनयावाह्यावकीर्यायन्तु
नद्वृत्तिजपित्वा ॥

पितृनावाहयिष्यद्वृत्तिपृष्ट्वा वाहयेति द्विजैराज्ञप्त उशन्तस्ये-
त्यनयर्चावाह्यापहतद्वृत्ति तिलानप्रदक्षिणमवकीर्यायन्तुनद्वृत्त्यु-
चन्तिष्ठन्नवकीर्यजपित्वा । पितृनिति मातामहोपलक्षकम् । तत-
श्चापसव्येन दक्षिणामुखो द्विगुणकुशतिलानादाय वामजानुं-
पातयज्ञोमित्युक्त्वाऽस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानमुकथर्माभ्यु-
सगोत्वान्वस्त्रादिरूपानावाहयिष्यद्वृत्ति पृष्ट्वावाहयेति द्विजैराज्ञप्त
उशन्तस्वेत्यनयावाह्यापहता द्वृत्ति तिलानवकीर्यायन्तुनद्वृत्त्युच-
तिष्ठन्नपेदित्यर्थः । नन्वत्रापितृणोमोपधयद्वृत्तिमन्त्रेण चावकि-
किरणमिति । न । रक्षोघ्नत्वादवकिरणेऽपहतस्यैवयुक्तत्वात् ।
अतोदकस्पर्शः राक्षसत्वात् । अवैकेविवहृत्वेप्रतिद्विजमेकवचन-
प्रयोगेणपित्वादीनावाहयन्ति । तत्पितृनावाहयिष्यद्वृत्ति सुतो-
पदेशात्पितृद्विषेयत्तवद्वृत्ति मन्त्रलिङ्गाच्चोपेक्ष्य । ननुमातामह-
ग्राहे मन्तोहोस्तिनवेति ॥ अवैकेपितृभ्यः स्वधायिभ्यः अत्रपि-
तरः आयन्तुनः पितरद्वृत्त्यादि । एवंप्रदक्षिणावृत्तकोटहोनान्दी-
सुखान्पितृन् । स्वपितृभ्यः पितादद्या नमस्तेऽपितृच्छावे-
द्वृत्त्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्येषुपितृशब्दस्यैवप्रयोगान्मातामहग्राहे पि-
पितृशब्दप्रयोगएवममन्तोहद्वृत्ति । इदं विचार्य । यदियुत्यादिवा-
क्यस्यपितृशब्द प्रयोगेणैव सिद्धिस्तर्ह्यस्मात्पितरस्मातामहेत्यादि
प्रयोगेष्वपिपितृशब्दोक्तिरेवास्तु । यद्यमन्त्रेऽन्यथावृत्तिनिषेधो-
नैतेषुप्रयोगेष्विति तर्ह्यमन्तोह प्रतिपादकवाक्यानावैयर्थ्यं स्यान्म-
न्त्राणांवा यथाप्रयुक्तिरियुभयथापि यथाविहितमन्तोहः सिद्ध-

इति । तथाच कात्यायनः । यथार्थमूहयोदिते । न प्रकृतावपूर्वत्वा
दृष्टिर्वचनादिति । विष्णु रपि । आवाहनेस्वधाकारे मन्त्राजह्या
विसर्जने । अन्यकर्मण्यनूह्यास्तुरेपथावविधिः अतः मातामहा-
नामप्येवं श्राद्धकुर्याद्विधक्षणः । मन्त्रोहेनयथान्यायं शेषाणांम-
न्त्रवर्जित मिति । अपिचैकोद्दिष्टे पिसंप्रव । एकवन्मन्त्रानूहेनेको
द्दिष्टइति शेषाणांमन्त्रवर्जित मिति । पिष्टमाहमातामहव्यति-
रिक्त पिष्टव्यभावादीनानूह्यं मन्त्र वर्जितमित्यर्थः ॥

मू० यज्ञियवृक्ष चमसेषु पवित्रान्तर्हितेष्वेकै
कस्मिन्नप आसिञ्चति शन्नोदेवोरिति ॥१०॥

यज्ञमर्हन्तियज्ञियाः पालागादयः । यज्ञतिर्गम्यांघ्रस्वजावि-
तिधमत्तयः । तथाच श्रुतिः । तैवैपालागास्तुरित्युपक्रम्य यदि-
पालागान्नविन्दे दयोऽपिचैकहतासु यदिचैकहतान्नविन्दे दयो-
अपिकार्ष्यमवाःस्युः यदिकार्ष्यमवान्नविन्दे दयोऽपिचैववास्यु
इयोखदिरा अयोदुम्बरा एतेहिष्ठक्षायज्ञियाइति ब्रह्मपुराणे ।
पलायाश्रत्य न्ययोध खलवैक्यतोद्ववाः । कार्ष्यं योदुम्बरो-
विल्लघन्दन.सरलस्तथा भालश्चदेवदारुश्च खादिरश्चैतियज्ञि-
याः । चमसपात्रमन्त्र प्रमाणमेक प्रयोजनापेक्षं । अथोत्परिमा-
णमिति परिभाषातः धातुमयपरिमाणंवाहीनन्निषेधात् । पवि-
त्राख्यनंतर्गमिण्यं साग्रमिति कात्यायनोक्तानि । पवित्रांतर्हि-
तेति अर्घपात्रेपवित्रनिधायोदक क्षिपेदितिज्ञापयति । कुशं
विनोदकस्याप्रयत्नात् । तथाचश्रुतिः । उलोहवा इदंसर्वं हत्वाशि
खड्गतापक्रम्य तदेवसामतीभ्यां पवित्राभ्यामपहंतीत्युपमंहारः
एकैकस्मिन्निति मन्त्रावृत्तिदर्शकं । ततश्चपालागादि दारुपा-

वे पुयय। देवतमस्ये पु दैत्रे प्रांगमे सव्यादिना प्रागग्रपवित्रद्वयं पि
त्रो दक्षिणाग्रेषु दक्षिणासस्ये ष्वपसव्यादिना पवित्रद्वयं दक्षिणाग
न्निधाय शन्नद्वयमन्ते ण प्रतिचमममवाहृत्यावृत्तगन्तेऽपचा सिञ्चे-
दित्यर्थ । तथाच त्रिषु । दक्षिणाग्रेषु दक्षिणासस्येपु चमसि ष्वप
चासिञ्चेच्छन्नद्वयमिति । अत्रैकेपवित्रकरणमनुपदेशात्तृणीमिति ।
तन्त्र । मन्त्रेण विधानात् । तथाच योगियाज्ञवल्क्यः । पवित्रे-
स्यद्वयमन्त्रेण द्वेपवित्रे चकारयेत् । नांतर्गर्भं कुशच्छिद्रे कौशेमा-
देशसममिति । अत्रैकेपवित्रे स्थद्वयमिति मन्त्रलिंगस्य पवित्रे करोति
कुशैः समा वप्रशीर्णाग्नौ कुशैश्चिह्नयति पवित्राभ्यामुत्पुनातीत्या-
दिवाक्यानाञ्च पवित्रद्वये वैयर्थ्यात्पवित्रद्वयमेव पवित्रोपीति । तन्त्र ।
अथोपि त्रीणि स्युरिति श्रुत्यैव स्युः सात्तरे पवित्रद्वयस्योक्तत्वात् ।
चतुर्विंशतिमतेपि । द्वे द्वे शलाके देवानां तिस्रस्तिस्रस्तु पार्वणे । ए-
को द्विष्टे शलाकौका आहोर्ध्वे पुनिक्षिपेत् । यत्तु माध्यदिनाना
द्वे द्वे तु पवित्रे पितृकर्मणीति तन्म त्रेण पवित्रद्वयद्वेदनपरं । नत्स-
र्वेपवित्रनिधानपरं । अतश्च पवित्रे स्थद्वयत्वेन पवित्रे कुशैश्चिह्ना-
न्यतृतीयेन सहार्धनिधानमिति सिद्धम् । तथाच हेमाद्रिपद्धतौ ।
पवित्रे स्थद्वयमिति कृत्स्नमगर्भयत्कुशद्वयम् । कुशरूपेण प्रादेशमात्रं न
तस्यात्पवित्रकमिति । अत्र विशेषोयज्ञप्राश्वे । ओषधीमन्तरेक-
त्वात् गुहागुलिपार्वणे । छिद्यात्प्रादेशमात्रं तु पवित्रं विष्णुदै-
वतमिति ॥

मू० एकैकस्मिन्नेव तिलानावपत्तिं
तिलोत्सीति ॥ ११ ॥

तिलानितिग ॥ ११ पल्लव । १ के कस्मिन्निति प्रतिपादं ति

लोमीत्यनेनतिलाभावपेक्षित्यर्थः । अथप्रानुपदेशा तिलक्षेपो देव-
पात्रेपोक्षिकीः । नभ्वेकैकाग्रान्तिव्यवर्तमाने पुनरेकैकान्ति-
क्षिप्तमर्थ उच्यते । तिलोसोतिमंत्रोपिप्रितृन्प्रोषाहीतिबहुवचना-
न्तेन पितृगण्येनैकद्वयत्वादनूहित सकृन्मन्त्राप्रार्थ्य । तथाच ।
शन्नोदेव्यापयः क्षित्वा तिलोसीत्यावपेक्षितान् । आहृतिः प्र-
तिपात्रं स्यान्मन्त्रस्य लोहदृश्यते । अतश्चरुतोहोपिस्थादिति । नि-
श्चितमेतदित्येवगन्धार्यः । नसुगंधादिप्रक्षेपोपिमन्त्रेण न गंध-
पुष्पंच तूष्णोमितिवाच्यात् । अतोमन्त्रस्यस्याहंतत्वात्प्रितृपि
स्याह्नाप्रयोगः । एवमभिन्नदाक्षपात्रायुक्त्वा भिन्नप्रतिप्रसवार्थेन
विधातुमयपात्राण्यह ॥

मू० सौवर्णराजतौदुस्वरखड्गमणिमया
नांपात्राणामन्यतमेषु ॥ १२ ॥

मणिमयानि शंस्युक्त्यादीनि । एषामध्येषु केषुचिदित्यर्थः
तथाचब्रह्मपुराणे । सौवर्णरौप्यताम्राणां स्फाटिकंशङ्खशुक्लयः ।
भिन्नान्यपिनिधोज्यानि पात्राणिपितृकर्मणि । हारीतोपि ।
काञ्चनेनतुपात्रेण राजतौदुस्वरेणवा दत्तमक्षयतां वाति खड्गे-
नार्यकृतेनतु । आर्याखैवर्णिकाः । परिमाणं चतुर्ती । अष्टांशु-
लम्भवेत्पात्रं पितृणारजतंशुभं । दशांशुलक्ष्मदेवानां सौवर्णन्ता-
म्रमेवचेति । औदुस्वरन्ताम्रं । शतुसन्निधेःतदुक्तं । मसिद्ध ईश्व-
रान्निधेयोऽप्रसिद्धार्थउच्यते । तत्तन्निधानसान्ध्यां कज्जाती
वीनुगम्यतइति । वाद्योम्यतुयज्ञियत्वेनैवसिद्धः । सुरगणैरिहो
मयइतिकारे । राजतंतुपित्रो एव । तथाचवायो । तथावपिसिद्ध
भोज्येषु पितृणारजतंमतं । अमंगल्यंतुयत्नेन देवकार्येपुनर्जयेत् ॥

* यानिवाविद्यन्ते ॥ १३ ॥

वाशब्दः सौवर्णादयभावविकल्पे । सौवर्णादिविहितानामेव विहित
प्रतिपिबकांश्चाशमसृग्मयादीनीत्यर्थः । ते प्रायानिवाविद्यन्त इति
सानुशयमभ्यनुज्ञानात् । 'विहितप्रतिपिबत्त्वं' ते पांस्मृत्युक्ता । तथा च
मह्यपुराणे कांस्यभण्डानिवर्ज्यानि पितृदेवतकर्मणि । प्रैठौनसिः
लोहसौस कांस्य पाषाणहैनपात्राणि भग्नपात्राणि च वर्जयेदिति ।
कांस्यरजतपर्णताम्रपात्राणि भोजनार्थयोग्योपकल्प्यानि । दैवपात्रो-
पि अश्वशमसृग्मयानि स्युरपि पर्णमयांस्तथा । यानिवाविद्यन्त इति प्र-
तिपिबेतराणीति वा । विहितप्रतिपिबानि पूर्वपक्ष्यसिद्धान्तमाह ॥

मू० पलाशपत्रपुटेषु वा ॥ १४ ॥

वाशब्दः प्रागुक्तविहितप्रतिपिबनिषेधार्थः ॥ तथा च दृष्टव्या च व-
रुणः । मृदश्मनौ तथा कांस्यमारकूटादिभंभवं । त्र्यु सौसक लो-
हाना मर्षपात्रविवर्जयेदिति । धर्मप्रदौपेयि । मृपात्रगतमर्षच
मृत्तिकागन्धलेपनं । द्रवधूपञ्चयोदद्यान् निराशोः पितरोगतोः-
काश्यायनोपि । आसुरेण तपात्रेण यस्तु दद्यात्तिलोदकं । पित्त-
रक्तस्य न्नात्रान्ति दशवर्षाणि पञ्चचेति । अतो विहितप्रतिपिबेभ्यः
पत्रपुटाएव श्रेयस्करोऽर्थः । कर्कश्यावमृन्मयस्त्रीकारस्तु हस्त-
वटितविषयः । कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं मुन्मयस्मृतं । तदेव हस्त
वटितं शाल्यादिदैविकं सवेदिति वाक्यात् ॥

मू० एकैकस्यैकेन ददाति सपवित्रेषु- हस्तेषु यादिव्या इति ॥ १५ ॥

एकैकस्येति पिलादिनिर्देशः । एकैकेनेति एकैकस्येत्येतावद्-

क्तिरेकेनेशधेण तत्राणान्दानमिषेधार्था । अतएकैकस्यैकैकेनेति
नतन्ममित्यर्थः । तथाचकात्यायनः । अर्घेक्षय्योदकेचैवाग्निहदाने
यनेजने । तन्त्वस्यविनिवृत्तिः स्यात्स्वधावाचनिकेजने । एवञ्चतया-
णांमेकहिजोपवेशने ऽर्घपात्राणि चोत्थयेयन्नुद्भिजनंस्थयेत्युक्तं । तथा-
चस्मृतिः । अर्घस्याशार्थहेतुत्वाद् दातुः अपितृहंस्थया । पुरये-
द्वर्षपात्राणि नविप्राणाञ्चसंस्थया ॥ वैजवापोपि । त्रित्वात्तितृ-
णांचौण्येवकुर्यात् पात्राणिधर्मवित् । एकस्मिन्वावङ्गपुत्रा नान्य-
ण्यप्युपविधीति । स्त्रीर्त्वापविवादिकमितिशेषः । अत्रसन्देहः ।
वैश्वदेवे एकएवार्घं किंवाहौ । उभदथावाक्सदृष्टेः । तथाहि । यज्ञि
यष्टञ्चमसे सपवित्कइतिशाट्टाग्रयनेनैवमुक्तम् । याज्ञवल्क्योपि ।
यवैरन्वयकौरीय भाजनेसंपवित्कइत्येकमेव । मात्स्ये । निश्वा-
न्देवान्यवैः पुणैरभार्थ्यसनपूर्वकं । पुरयेत्पात्रयुग्मन्तुं स्थापयेद्-
दर्मपवित्कमिति । प्रचेतंसापि । एकैकस्यतु विप्रस्यर्घपात्रे-
विनिक्षिपेत् । यवोसीतियवान्कौरीयगन्धपुणैःसुपूजितमिति ह्य-
मेव । कंकाद्वयंस्तुएकदेवताकत्वादेकमेवपात्रन्दैवमिति ॥ मा-
तामहश्राद्धेवैश्वदेवस्य पृथक्पात्रद्वयमित्तान्ये । इदम्विचार्यम् ।
किमतविकल्पः किम्बाव्यवस्येति । व्यवस्येतिब्रूमः । तथाहि ।
वैश्वदेवश्राद्धे पञ्चद्वयमुक्तम् । तन्त्वपचोभेदपचयेति । तन्नयदि-
भिन्नपचे एकमिष्टुगच्छेत्त तदामाव्यवाग्यं व्यर्थंस्यात् । अततंव-
पचे एकमिति तदोभयवाग्यसार्थकत्वात् । ततस्तन्त्वपचे एकमि-
ष्टपचेद्वयमितिअवस्थया नग्रन्यविरोधइतिसिद्धम् । सपवित्तेष्वि-
त्तार्घपवित्राण्यो बोध्यन्ते । इत्सपवित्राणांतु पवित्रगाण्यःसर्वइति-
स्मृतेरेवसिद्धेः ॥

मू० असाविषतेर्घः ॥ १५ ॥

असावितिसमुर्ध्वगतनामाद्युपलक्षणम् । एततेर्घ इति प्रयोगदर्शनात् । प्रधानिषेधोच्चायते एतच्चोक्तमासनदाने । ततश्च यथाविहितं सव्यादिनाग्रामहस्ते, र्घं त्वं गृहीत्वा प्रागगुपित्वे देवद्विजकरदत्त्वा (१) पादप्रभृतिमूर्ध्वान्तमपदक्षिणस्पृजां कृत्वा यादिव्याडिति मन्त्रेण पुनरुवाद्भ्रूवसनामानौ विश्वे देवा एष गोर्ध इत्यर्घ्यं दक्षिणहस्तेन देवर्त्तोर्येन दत्त्वा । एवमपि पितृदक्षिणाग्रपवित्राग्निद्विजकरदत्त्वा गिरः प्रभृतिपादान्तमपदक्षिणं संपूज्य । यादिव्याडित्तनेनार्घपितृतीर्थेन संबन्धनामाहिभिः पितरसम्बोधा दक्षिणहस्तेनैततेर्घोऽस्त्वित्यर्घं दद्यादित्यर्थः । तथाच प्रचेता । दत्त्वा हस्ते पवित्रन्तु कृत्वा पूजाचपादतः । पादप्रभृतिमूर्ध्वान्तं देवानां पुष्पपूजनम् । यादिव्याडिति मन्त्रेण हस्ते र्घं स्मिन्नक्षिपेत् । ततश्चामेन हस्तेन गृहीत्वा चममानुक्रमान् । गिरः प्रभृतिपादाराम् नमो वदति पितृकी ॥ पितृतीर्थेन तत्तीर्थेन दद्याद्दक्षिणपाणिनेति । अर्घ्यैक एकद्रव्यत्वादर्थदानकर्मादृत्तौ सकृन्मन्त्र इति । तत्कर्त्तव्यार्थेनिरुक्तमित्युपेक्षितं ॥

मू० प्रथमेपात्रे स० स्तवांस्समवनीय पितृभ्यः
स्थानमस्तीति न्युजं पात्रं निदधाति ॥ १६ ॥

प्रथमं पात्रं पितृभ्यं न दैव । तथाच स्मृतिः । प्रथमे पितृपात्रे तु सर्वान्समस्त्यमंस्त्वान् । पितृभ्यः स्थानमित्युक्त्वा कुर्याद्भूमरा मधीमुखम् । दैवपात्रमित्येके । तन्न । पितृपात्र इति विशेषात् । कात्यायनोपि । पितृपात्रं न दत्तानं कृत्वा विप्रान्विसर्जयेदिति । स्वस्त्वाः

(१) गडं मयवपुष्प आदाय चरणादिश्रोतकम् ॥ अर्चयेत्त्येनं दद्यादन्तराक्षोदकन्तया ।

पादसंलग्ना अविशिष्टादकादयः । तथाचश्रुतिः स एवोद्योवखलु-
परिशिष्टोभवतीति । बहुत्वहुशातिनायपेक्षम् । अत्रैकेदेवन्दे-
वेध्यस्थानमसीत्युत्तानं विधाय पितृन्युद्धांविधेयमिति । पितृमि-
त्यन्ये । विचार्यमिदम् किंप्रतिश्राद्धं पात्रकरणमुतपितृश्राद्ध इति ।
यदिप्रतिश्राद्धं तदाहादशदेवत्ये पात्रपञ्चकम्मन्त्रविरोधश्चक्षात् ।
अथमन्त्रोद्देनाविरोधइति तर्हि पितृपात्रविध्यनर्थक्यात् । यत्तु प्रथ-
मपैतृकाम्पात्रन्तस्मिन्पैतामहं न्यसेत् । प्रपितामहलतान्यस्यनोदरे
ब्रविचालयेदित्यमवाक्ये पातृतृयस्यैवैकीकरणं तन्मातासह श्रा-
द्धपक्षे बोध्यं दृश्यते च शास्त्राभेदे तच्छ्राद्धम् । तथाच विष्णुपुराणे ।
प्राङ्मुखांभीजयेद्विप्रा न्देवानामुभयात्मकान्पितृमातामहानाञ्च
भोजयेच्चैदुदङ्मुखान् । पृथक्पृथक्किंचिदाहुः श्राद्धस्यकरणं नृप । एक-
तृकेनपाकेन वदत्यन्ये महर्षय इति । तदेतच्छ्राद्धाभेदाभिप्रायम् ।
तन्मात्पितृश्राद्ध एव सर्वसंज्ञवशब्दस्यासङ्कोचेन प्रवृत्तत्वात्पितृभ्यः
स्यानमसीति पितृशब्दस्यसर्वपितृविषयत्वाच्च पितृप्रात्रमेकमेवशु-
द्धमिति सिद्धम् । ततश्चपितृप्रात्रे देवादिसर्वपात्र संस्त्वान्नि-
क्षिप्य पितृहिजवामतः पवित्रोपर्युधोमुत्तदभ्यादित्यर्थः । तथा
चवृथयाज्ञवल्क्यः । सपवित्रं पितुः पातृं दक्षिणाधोमुखंन्यसेत् ।
कात्यायनोपि । कुशवल्गां भूमावधोमुखं कुर्यात्स्थोपरिचक्षुशा-
निति । शौनकोपि । नोदहेत्ययमंयावम् पितृश्राद्धंयच्चपातितम् ।
आहुतास्तवतिष्ठन्ति पितरांशौनकोवचीदिति । उदरेद्यदितत्पात्रं
ब्राह्मणोत्तानदुर्बलः । अमोक्ष्यन्तद्वेच्छादम् कुहेपितृगणे गतइ-
ति । सात्स्थे । पितृपात्रंनिधायान्युद्धमुत्तरतो न्यसेत् । अथोत्त-
रइत्युत्तरस्यान्दिशैतिकल्पतः । उत्तरशब्दस्यामवाचकत्वात् ।
तथाचलिङ्गम् । उत्तरतथायतनाहिष्णीति । कात्यायनश्च कृत्वा-

न्युज्जन्तिलैर्युक्तं न्द्विंशत्यायमतःपरं । पितृपात्रं निदध्यात्तु देवपि-
त्रोश्चमधयतइति ॥ उशनाः । गन्धादिभिःपूजयेत्तन्युज्जम्पात्
वैजवापोपि तस्योपरिकुशान्दत्तेति ॥

* अत्रगंधपुष्पधूपदीपवाससाञ्चप्रदानम् १७,

तानिसुगन्धीनिकण्टकिजान्यपिदद्यादिति जपादिकुसुमंभि-
टीरूपिका • सकुरण्टिकाः । पुष्पाणिवर्जनीयानि आश्वाकर्मणिनि-
त्यशः । जपा ओङ्पुष्पम् । आदिशब्दच्छिण्यादिरक्तानि । रूपि-
कार्कवर्णः । कुरंटकःपीताम्भानः । स्मृतिमंजूषायां । शिरीष वित्तव
धत्तूर काञ्चनाराटरूपकं । (१) चर्कचपारिभद्रश्चपीतज्जातीचवर्जये
त् । धूपोगुग्गुलादिः । तथाविष्णुधर्मोत्तरे । धूपोगुग्गुलकोदेयस्तथा-
चन्दनसारजः । भगरुद्यसकर्पूरस्तुरूपकत्वक्तथैवच । तुरूपक.सि-
ङ्गाकः । त्वग्लवंगं । मरीचिः । चन्दनागुरुयौचोभेतमालीसौरप-
द्मकं । घृताक्तमधुनाक्तं चगुग्गुलंधूपमेवच । तथा । तुरूपकंगुग्गुलंचै-
वघृताक्तंयुगपद्वेत् । घृतंनकेवलंदद्यादुदुष्टंवातृणगुग्गुलम् । तृण-
गुग्गुलः । सर्जरसः । धर्मप्रदीपेपि । घृतधूपश्चयोदद्यान्निराशाः
मितरोगताः । कात्यायनः । आदेधूपं प्रयत्ने न दशांगंमधुमिश्रितम् ।
दद्यादगरुजं चापि पद्मकन्दे वदारुजमिति । वर्यमाहविष्णुः ।
जीवर्जंसर्वत्रधूपार्थइति । जीवर्जंकेस्तूर्यादि । दीपोघृतादिद्वे-
ष्ट । तथामरीचिः । घृतोहातिलतैलाहानान्यद्रव्यात्तुदीपकम् ।
नान्येतिवसादिनिषेधो नकुसुमादितैलानां । घृतेनदीपोदा-
तव्य स्त्वस्त्रवाप्योपधोरसैः । वसामेदोद्भवन्दीपम् प्रयत्ने नविजर्ज-

(१) तुलसीनिषेधोभविष्ये केसकीतुलसीपत्रविष्णुपत्रञ्चवर्जयेत् द्रोणचकरवीर
चपत्तूरं कशुकन्तयाग्र्याश्च कुन्दशम्भौचनोदद्यादौघतत्तुल्यहृत्तुल्य पिण्डे जातोचनी
दद्याद्द्वौमकेपनाचयेत् ॥

येदिति वाक्यात् । वासः । कार्पासादि । तथा कौश्रियं चौमकार्पासं
दुकूलमहतन्ताया । आदे स्ते तानियोदया त्कामानाम्भोतिपुष्क-
लान् । चकारो यज्ञोपवीत तुलस्यादि समुच्चायकः । तथा ।
चंपकं गतपत्रं च भृंगराजं च बालकं । तुलसीमालतीपद्मं पिहणा-
न्तुष्टिकारकं । तुलसीनिपेधेस्मृत्यर्थसारः । अर्च पिण्डयोर्विधिति-
पेधावित्तरविरोधा इति कश्चित् । प्रेतशादशाकविषयो निपेध-
त्तान्यः । दीपवस्त्रोपवीतकमित्युक्तम् वस्त्रालामेयज्ञोपवीतकमि-
ति खादिरं । वृद्धदग्न्यवस्थोपि । तुलसीभृङ्गराजञ्च अपामार्गं
गमीतथा । पिहमूर्धनि योदया त्वयातिपरमंगतिमिति । अन्न-
संशयः । किंगन्धादिदानं तन्त्रेणोतप्रतिपुरुषमिति । उभयवा-
क्यदृष्टेः । तथाहि शाकलायनः । एष ते गन्धः एष ते पुष्प मेपते-
धूप एतत्ते । आच्छादनम् । शिष्णुरपि । नमो विश्वेभ्यो देवेभ्यश्च-
त्येवमादौ प्राङ्मुखेभ्यो निवेद्यपित्वादिविध्यो नामगोत्रेभ्य उद्-
ङ्मुखेभ्य इति । वाङ्मेतु । इदं वाससाञ्चप्रदानम् । अत्रेव वस-
राधे इति कर्कादयः तन्त्र । तस्य पाठादेव लब्धेः । तस्मादत्रे ति-
पात्रे इत्यन्ये । तदपि कर्कादिभिरेनाहृतम् । अर्घोत्तरं विप्रपूजा-
विधेः । तथा च दृष्ट्या ज्ञपदंभ्यः । दत्तार्घ्यं पूजयेच्छतं गन्धधूपानु-
लेपनैः । सात्स्थेपि । यादिव्येत्यर्घं मुत्सृज्य दद्यात्तन्त्रादिकन्तत इति ।
तस्मादत्रे तिकागुह्यानुसमवर्षं मूत्रं । गन्धादिदानेपदार्थानुसमयो-
द्योतिंतः । अतो वगन्धादिदानं देवपूर्वमित्यर्थः । तथा वैजवापः ।
तस्योपरिकुशान्दत्त्वा प्रददशाह्वैवपूर्वकम् । गन्धपुष्पञ्चधूपञ्चदीपं
वस्त्रोपवीतकमिति । गन्धचंदनादिः । तथा । चंदनागरकं पूरपद्मकं
कुंकुमन्तथा । कसूरिकादयोगन्धाः पितृणान्तुष्टिकारकाः पुण्याणि
सल्लिकादीनि तथा स्मृत्यतिचन्द्रिकायाम् । सल्लिकामालतीश्वेतयूहि-

काचम्पकगुभम् । पिण्डोत्कृष्टमञ्च पद्मानिजलजान्यपि । उत्त-
 लाहोनि द्वेषानिवर्णगन्धयुतानिच । मल्लिका । चितकिलः । पिण्डी
 तक्रोमरुवकः । मार्कण्डेय । आत्यशसर्वादातव्या मल्लिकाश्वेत-
 यूधिका । वनःपुष्पानि सर्वाणि कुङ्कुमानिच चम्पकमिति । ब्रह्मा-
 ङेपि । शकाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथापद्मोत्पलानिच । गन्धर्वो-
 पपन्नानि यानिचान्यानि हस्तयः । जातीविषयेऽपिरोधः आत्य-
 शसर्वा दातव्या इति । तथा । याद्वे जात्यशस्तस्य मल्लिकाश्वेत-
 यूधिकाः । तगरं मातुलिङ्गञ्च पिण्डान्दत्तमक्षयम् । कृतस्तुनिषे-
 धनि । अमुराणाङ्गुलैजातो जातीपूर्वपरिग्रहे । तस्यादर्शनमात्रेण
 निराशा पितरः गताः । अङ्गिराद्यपि । नजातीकुसुमानि सकद-
 लोपचमिति । विकल्पभेदे । विप्रपूजादौविधिः । पिण्डपूजनेऽ-
 पेधः । पौतजातीविषयो निषेधइत्यसम्मतम् । तथापिपुण्ड्र-
 वक्ष्य । कुन्दगन्धोस्तुनोदद्यान्मोक्षतत्त्वमञ्जवे । पिण्डेजाति-
 च्छनोदद्या देवीञ्च । षोणनोयदेत् । जातीपुष्पस्तथाकंवा किंयु-
 क्तवीरक । पितृमूर्धनिथोदद्या त्मएवपितृधातक इति । मातस्ये
 वज्यानि । पद्मविल्वार्कधत्तूर पारिभट्टारूपका । नश्ये पितृका
 यैष्विति । पारिभट्टोमिष । अट्टयोवासकः । शङ्खोपि । उद्यगन्धो-
 न्यगन्धोनि चेश्टचोद्भवानिच । पुष्पाणिर्जनीयानि रक्तवर्णा-
 नियानिच रक्तानिजलजान्यतिगिक्तानि । जलोद्भवानिदेयानि रक्ता-
 न्यपिधिगेप तद्वतितस्यैयोक्ते । विष्णु । वर्जयेद्गन्धोर्वि ता निष्-
 ण्डकिजान्यपि न पुष्पमित्युक्ता पुष्पाणिचनिर्देयेत् । अयस्वीधूप
 इत्युक्तां शृङ्गान्दौषनिर्देयेत् । अनङ्गलग्न यदस्त्वभिभवेति
 तद्गङ्गां । शङ्खोपि । इदमोज्योनिरिच्छुक्ता दौषकोपादप्रदर्शयेत् ।
 नोजोतिरस्तुतै सर्वैक्यस्तद्गन्तरमिति । आत्यशसर्वादातव्या-

व्योदकादि व्यतिरिक्तगन्धादौ तन्ममेवोक्तम् । एवंविप्रतिपत्ता-
 वेके भूत्रोक्तवाद्यर्थबोधूपद्विति वाऽशब्दनिर्देशाच्च गन्धादौ तन्म-
 तोते रश्मिर्नित्यं पितामहप्रपितामहाः । अमुकशर्मण एते प्रांगन्ध-
 दीनां तृतीयस्तृतीयोऽसौभ्यः स्रष्टेति प्रयोगद्विति । अन्ये तु । पिता-
 दोनामभिनोपोमादिव न्मिलितानन्दवतात्वाद्गन्धादीनां च प्रत्ये-
 कन्दानस्यविधानाच्च नेदं युक्तम् । तस्मादस्मत्पितरसुकशर्म न्म-
 त्पितामहासंमत्प्रपितामह इत्येवङ्गीत्वादुच्चार्य एवयोगन्धः स्व-
 र्धेति प्रयोगद्वययाहुः । विचार्यमिदम् । यदभिनोपोमवन्मिलित
 देवताग्राभावात्पृथक्सर्वत्वदानमित्युच्येत तदार्थादिव्यतिरिक्तप-
 दार्थेषु तन्त्रविधेर्गोवाणामासने प्रोक्तमित्यादि वाग्यानाञ्चवेत्यर्थ-
 स्यात् । अथासनादिदानेषु तन्त्रविधेर्गन्धादिदानेषु तद्युक्तिस्तर्हि-
 याद्यायनादुक्त पृथग्विधेर्वैधर्ष्यं नित्यं भयथापि संदेहः स्यात् ।
 तस्मादवगन्धायामूत्रविधानं तत्र तन्त्रं यत्रपार्यञ्च तत्रतद्येवंयु-
 यविध्योऽसिद्धिः । गन्धादिपूज्यविधेर्ह्ययनानत्वादुभयानुष्ठानं ।
 गन्धाद्व्यतिरिक्तेषु तन्त्रमिति युक्तम् । अतश्चोस्मत्पितरसुकशर्म-
 न्मत्पितामहास्यप्रपितामहेतिनामादुच्चारणे न पुद्गुद्विद्वि-
 वाक्यान्ते एवयोगं च स्रष्टेत्युभयथावाक्यं युक्तमित्य भाति । गन्धा-
 देयाद्व्याह कात्यायनः । गन्धान्वाह्येण वा गन्धं वा पुष्यागशूभ-
 वानिव । धूपञ्चैवानुपूर्वेण अग्नौ कुर्यादतः परम् । एवं गन्धादि-
 त्वाऽऽचम्य सपूर्णपृष्ठाक्षत्वा संख्योदकेन पुष्पादिकामो मुख-
 प्रमार्ष्टि । तथा कात्यायनः - । आहारभेषजाने च पादशौचे तथा
 चीनैर्विकरेष्विडदानेषु पदसुचाचमनं स्मृतम् । कात्यायनः । मंस-
 वाग्समवनौ य पुत्रकामो मुखमनक्तीति ।

इति श्री आदिकाशिकायान्द्वितीयाकण्डिकासमाप्ता ॥

* उद्धृत्य घृताक्तमग्नं पृच्छत्यग्नौ करिष्यद् इति ।

घृतोपादानम् आकादिव्यञ्जननिवृत्त्यर्थम् । तथा । हविष्यं-
व्यं जनचारं रहितं ह्यप्रसज्यते इति । घृताक्तमन्त्रमुद्धृत्येत्यन्वर्थो-
भिचारणं रंधनपात्र एवाभिचार्यं दक्षिणत उदास्येति पिण्डापितृ-
यज्ञसूत्रादितिकेचित् । तन्त्र । तस्याप्रसज्यादि विधिना साग्ने-
यकप्रपणविषयत्वात् । अतश्चोद्धृता एतात्तंकृत्यान्त्रं पंक्तिमूर्धन्य
मग्नौ करिष्यद् इति पृच्छेदित्येवमर्थः । पृच्छेदिकर्मकत्वात् । एवं च पा-
त्रांतरेभिचारः सूचितः । तथाकात्यायनः । अग्नौ करणस्याग्नेये
मधुसूक्तं जपेत्ततः । जपमाख्येनाभिचार्यभाजनानि विशेषोध्येदिति ।
ननु दत्त्वापात्राणि पित्रे भोजनपेदोदनभाजने । आध्यायस्य ह-
मेव तद्वति पात्रे स्थापिते ॥ क्षिपेदन्नन्तु स एतंततो ग्राजरागं भवे-
दिति पुराणश्रुत्यात्कथं मधुसूक्तमिति । उच्यते । आध्यायस्य
त्यस्य दत्त्वनपात्रजप विषयत्वात् । ततश्च रंधनपात्रे आध्यायस्ये-
ति जपस्यापात्रांतरे उद्धृत्य एतेनाध्यायो हरणपात्रे मधुसूक्तं जपे-
दित्यर्थः । अप्रसज्येनाग्नौ करिष्यद् इति पृच्छेदित्येके । तन्त्र । मय्ये-
नेषु पृष्टान्त्रमपमव्येन रोमयेत् । पितृपंक्तिपुमूर्धन्यं तस्य पाणा-
तनग्निमानिति पैठीनसिषायात् । अप्रसंजयः । किं श्रातार्यं पृष्ट-
ञ् पाक उतं कएव । तत्र देशपितृमनुष्याद्यर्थमेक एवेति कर्कादयः ।
पृथगित्यन्वे । तद्विचारः । यदेक एव तदा सर्वं सामान्येन व्याह-
पाकस्यैगिष्टानुपपत्तिरिति श्रुत्यादि विज्ञायकानां वैयर्थ्यं च स्या-
त् । अथपृथक् तदोपैगिष्टां प्रष्टुन्नादित्परिस्थितादियत्नविधा-
नक्रमणं च मार्गिकं स्यात् । तस्मात्पृथगिति युक्तं । तथायायी । पि-
तृणां निषेधेदृतीं वृत्ते वाटर्भमप्युक्ते । व्यासोपि । आहानः गंपत्ती

वर्धोनिर्वापेममुपस्थिते । लौगाचिरपि । पितृर्निर्वपेत्पाकं वैश्व-
देवार्थमेव च । वैश्वदेवं न पित्र्यं न दार्शं वैश्वदेविकं । देवलोपि ।
तथेयं चितोदाता स्नात्वा पातः सहावरः । आरभेत न वैर्भाण्डे-
रग्नारभस्तु वाधवैः । तिलानाविकिरितं सर्वतोर्वंधेदं जानू । आ-
सुरोपहतं सर्वं द्रव्यं शुध्यत्यजेन च । ततोन्मथं संस्कारा नैकव्यं
जन्मव्यवत् । चोप्यपेयसमं हञ्च यथा शक्त्युपकल्पयेदिति । मार्क-
ण्डेयोपि । पृथक्पाकेनैतत्पुनः केचिदिच्छंति पूर्ववत् । नित्यग्राह-
म्य पृथक्पाके नैतत्पुनः । ग्राहपाकादेवेत्यन्ये । किञ्च । मातामहपृ-
थक् ग्राहपक्षे प्रैठोनमिः । विविधैर्नेयतः ग्राहे नाश्रंति पितृदेव-
ताः पृथक्पाकेनैतत्पुनः ग्राहमातामहस्यवेदिति । तस्मात्पृ-
थक्पाकः ।

मू० कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्भुत्वा ॥२॥

द्विजैः कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृवज्जुहुयादित्यर्थः । अत-
पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इति प्रागुक्ते पिण्डपितृयज्ञवदिति पुनरु-
क्तिः परिसंस्थानार्था । तेन साग्नैयथा पिण्डपितृयज्ञे परिस्तरणा-
दितथा ग्राहे न भवति किं स्वपसव्यादिना पृथुं ह्य मेक्षयेनाहुतिद्वय-
माहिताग्नेर्दक्षिणाग्नौ स्मात्तृग्नेरौपासने यद्यपि देशं भवतीत्यर्थः ।
अतस्केचित् । अग्नौ करणहोमस्य कर्तव्य उपवीतिना । प्राह मुखे
नैव देवेभ्यो जुहोतीति श्रुतिः श्रुतेः । अपसव्येन वाकार्यो दक्षिणा
भिमुखेन च । निरुप्य हविरेन्यस्मा अन्यस्मै न हि ह्यत इति कात्या-
यनवाक्यात्पुनश्च जुहुयादग्नावग्नौ करण आहुती इति दृष्टान्तव-
ल्लोकोक्त्योभयवाक्यदृष्टेः साग्निः सव्येन तरोऽपसव्येनेति । तन्न ।
सजधनेन गार्हपत्यं प्रचीनावितीति श्रुत्या पिण्डपितृयज्ञवदिति-

सुखाच्चोभयोरपमव्ये नैवविधेः । उपवीतिनेत्यस्य पूर्वपक्षत्वात् दप-
सव्ये नैत्यस्य वमिद्धान्तत्वात् दपसव्ये नैव सर्वेषामित्यन्ये । नेदम-
पि । अथातीगोभिलोक्तानां मन्येषांचैवकर्मणामितिकात्यायन-
प्रतिज्ञायाः सामगानांसव्ये न यजुषामपसव्ये नैति धाक्ययाव्यव-
स्थितेः । अतएवातज्जर्ध्वप्रोचीनावीतिना कर्तव्यमिति गोभिलेना-
ग्नौकत्वात् नन्तरमपमं यमुक्तं । तस्मात्सामगानांसव्ये न यजुषाम-
पसव्ये नैतिसिद्धं । तथाकात्यायनः । स्वाहास्वधानमःसव्य मपमं-
व्यन्तवैवच । आहुतीनां यथासंख्या साचगम्यास्त्रमूढतः । हवया-
ज्ञावण्यः । छन्दोगाजुहुयुःसव्ये ना पसव्ये नयाजुषाहति । अतस-
शयः । किसाग्निरग्नौ कित्वाहस्तेग्नौकरणं कुर्यादिति । उभयवि-
धवाक्यदृष्टेः । तथामार्कण्डेयः । आहिताग्निस्तु जुहुयाद् दक्षिणा-
ग्नौ समाहितः । औपसं देनाहिताग्नि रग्न्यभावे द्विविधेषु चेति । अत-
तु शब्दद्वयसर्वाधानार्थाधानप्रक्षोभूचयति तेनाहितान्निःसर्वाधाने
दक्षिणाग्नावेवाधार्धाने औपासन एव जुहुयादित्यर्थः औपसं दे गृह्या-
ग्नौ । अग्न्यभावे द्व्यमाणः । तथा । हस्तेग्नौकरणं कुर्याद्ग्नौ वा-
साग्निको द्विजइति । अत्राग्नेः सन्निधानाद्यभावे हस्ते लौकिका-
ग्नौ वाग्नौकरणं साग्निः कुर्यादिति माधवस्मृतिचन्द्रिकाकारादयः ।
उदाहरति च । आहृत्य दक्षिणग्निन्तु होमार्थावैप्रयवतः । अग्न्य-
र्थं लौकिके वापि जुहुयात्कर्मसिद्धये । अग्न्यर्थमोपासनाग्नि कार्यायं
लौकिकाग्नौ होमइत्येके लौकिके कल्पतरुकारादयस्सु लौकिकमा-
वसध्याग्निमाहुः । विचार्यमेतत् । यदाग्नेः सन्निधानाद्यभावे सा-
ग्नौ लौकिकाग्निस्वीकारस्तदानपैत्यजियो होमो लौकिकाग्नौ-
विधीयतइति मनुनाक्यमनर्थकम् । अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाण्यावे-
वोपपादयेदिति नियममङ्गद्वयात् । अद्याग्नौकरणमिति औगि-

कत्वात्तज्जनादिभ्यो लौकिकाग्नौविशिष्टत्वाच्च साग्नैर्लौकिके-
एवेतितदा प्रासङ्गिकतीर्थादावपि आहप्राप्तौलौकिकेऽग्नौकरण-
मतिप्रसज्येत । लौकिकाग्नेः सुसम्पादकत्वादग्न्यभावएव नस-
म्भवतीत्यग्न्यभावेतु विप्रस्येत्यस्यासद्वृत्तेश्च । तस्माल्लौकिकभाव-
सध्याग्निः । ततश्चइदं सौ अग्नौकरणद्वय्यादग्नौवासग्निर्कोटिज
इत्यत्रवागद्व्यवस्थितविकल्पे । तेनविद्यमानेश्चेतिस्मार्तेवाग्नौ
तत्रहोमसदभावेइस्तेन लौकिकइत्यर्थः । अग्न्यभावः पञ्चधा ।
प्रागभावः प्रध्वंसः सन्निहिताभावो धिकाराभावोऽत्यन्ताभाव-
श्चेति । विवाहात्प्राक्प्रागभावः । तद्रध्वंसाद्वृत्ताग्नेः प्रमादादि-
नानाग्रे पुनराधानात्प्राक्प्रध्वंसः । देशभंगादावरणिसमारो-
पादौकते सन्निध्यभावः । अशुद्धव्यादिस्पृष्टेऽग्नौप्रायश्चित्तम्वि-
नाधिकाराभावः । नैष्ठिकब्रह्मचर्येस्त्राभावेनात्यन्ताभावइति ।
यत्त्वग्न्यभावः अतस्तावदग्रावह्यान्निन्दतीत्यभावउक्तः । सोय-
मप्येकोऽभोव्रइति पृथग्दर्शनार्थः । तत्त्वमेवाभावइतिनियमार्थः ।
पूर्वोक्तिविभागव्याघातात् । प्रागभावात्यन्ताभावस्यल्लग्न्यभावादे-
वाग्नौहोमाभावः । प्रध्वंसाधिकाराभावयो रावश्यकविधौसां-
कल्पिकमेवश्रावम् । अग्नौकरणम् अरणिसमारोपादौसान्नि-
ध्याभावस्या वश्यश्राद्धेसाग्नेरपि द्विजश्मण्वेहीमइति । तथाव्या-
सः । त्यक्ताग्नेःपार्वणन्नास्ति नैकोहिष्टंमपिगडनम् । अत्यक्ताग्ने-
स्तुपिण्डोक्तिर्मातृसंकल्पभोजयत् । आलस्येन नास्तिश्रादिना
वायोग्नित्यजति तस्यैकाहिष्टं पार्वणसपिण्डीकरणादि सर्वश्राद्धे-
ष्वनधिकारीतः संकल्प्यभोजयत् । तद्व्यतिरिक्तस्थानग्ने रग्न्यम-
न्विधानेपि सांगपिण्डश्राद्धेधिकारइत्यर्थः । ततश्चइदंअग्नौकरणां
संकल्पेत् । संकल्पस्यदाकुर्यान्नकुर्या पावपूरणम् । नावाहना-

ग्नौकरणे पिण्डांश्चैव न दापयेत् । संकल्पयेत्तु यथाशक्ते न कुर्यात्पा-
त्रपुरणम् । विकरस्य न दातव्य इति स्पष्टमिहोदितमिति । तस्मा-
न्नलौकिकेनाविति मिह । अथवा विधुरादीनां मग्नौकरणस्य-
ध्माधानाज्जभागपूर्वस्य विधानात्तस्य च हस्ते नुपयुक्तत्वात्तद्विषयो
लौकिकाग्निस्वीकारः । यदुक्तं हस्ते होम इति तत्किन्देव-
द्विजकरे किंवापित्यद्विज । उभयथायनेकवाक्यदृष्टेः । तथायमः
नाग्नौकरणवत्तत्र होमौदवकरो भवेत् । पर्यस्तदर्भानास्तीर्य यतो-
द्वाग्निः समो द्विज इति । कात्यायनोऽपि । मातामहस्य भेदेऽपि कुर्या-
त्तन्वस्य माग्निः । भेदेऽप्युपयुक्तत्वे देव आह तन्वस्य माग्निः । मा-
तामहस्यापि मातामहद्विजकरेऽप्यग्नौकरणं कुर्यादिति पितृकरे-
ष्वर्थादुक्तम् । तथा । अनग्निः कस्य विप्रस्य हस्तौ ग्नौकरणं भवेत् ।
दैवपूर्वहितं तत्कुर्यात् पितृभ्यस्तदनन्तरम् । अन्यथा । अनग्निः कस्य-
यो विमः आह कुर्वीत पार्षणम् । दैवपाणौ हि हस्तादौ शेषं दद्यात्तु-
पैतृके । यमोऽपि । दैवविप्रकरेऽनग्निः कस्य ग्नौकरणं द्विज इति ।
एवं विवादे दैवपितृकरयोर्विकल्प इत्येव । साग्निः पितृकरे निर-
ग्निर्दैव इत्यन्ये । दयमपि विचार्य । आद्ये साग्नेरग्निमग्निध्यादौ ।
पितराद्विज हस्त एवानुक्तत्वात्तत्र विधानात् । हितं यित्वा हविरे पा-
ण्ये य हस्ते होमस्य त्रायस्थितत्वे नामार्थविकल्पनात् । पिण्डपितृ-
ज्ञायादित्यतिदेशेन प्राचीनायोतादिप्राप्ती देवद्विजकरेणुदमानुप-
पन्नोऽयम् । तस्मात्प्रागुक्तस्य माग्निध्यादौ कात्यादि चतुः आहं मु पि-
त्राद्विज हस्ते । इतरत्वाग्राविति मिहम् । तया गृह्यम् । अन्यथा-
च पूर्वदृष्टमसिमाश्रय पार्षणम् । काव्यमभ्यास्येऽप्येव । मेकोऽपि द-
मप्राप्तम् । अनुपूर्वादेरनुमाग्नौ नादन्तौ होमोऽग्निध्यायते । पितरा-
न्नाह तस्मात्तुष्टां पुत्रतुष्ट्यापि । अन्यथा न प्रसीयाहम् । पूर्व-

दुःसप्तमीश्राद्धम् । मासिमासिकृत्पञ्चश्राद्धम् पार्वणममावाका-
 स्थं । कृत्तिकादिनचतवारादौ । अम्युदयो दृष्टिश्राद्धं । अष्ट-
 म्यामष्टकाश्राद्धं । एकोदिष्टं सपिण्डीकरणलक्षकम् । तस्मादाहिता-
 ग्नीः सर्वाधानपक्षे दक्षिणाग्नी अर्धाधाने औपसनेनश्मार्त्ताग्ने, सत्त-
 ग्नीतवच । उभयोरप्यग्न्यसन्निधावावश्चकशाहे सन्निहितेऽप्यग्नी-
 काभ्यादि चतुःश्राहेषुच पित्राद्विजहस्तएव । निरग्निवाजसनेयि
 प्रभृतीनां पिंडपितृयज्ञातिदेशा दपसवरादिनापित्राद्विजहस्तएव ।
 साग्निसामगादीनामभ्यसन्निधौ सव्यादिनादैवपित्राकरयोर्विक-
 रूपः । निरग्नीनां न्तोपामप सव्यादिनादैवविजकरएवेति सिद्धम् ।
 यत्तु पितृयः पङ्क्तिमूर्धन्यस्तस्य पाण्यावनग्निमानिति कात्यायन-
 याक्यम् । तस्य सामगपरत्वेऽयमर्थः । पित्रादैवपितृमातामहश्राहे
 यः पङ्क्तिमूर्धन्यः प्रयसोपवेणितदेव द्विजइत्यर्थः । शाखांतरे तु पैठी-
 नसिः । पितृपङ्क्तिपुमूर्धन्यस्तस्य पाण्यावनग्निमानिति प्राग्दर्शितं ।
 नन्वग्नौकरणम् किंप्रतिश्राद्धं किंवैकमिति । तदुक्तम् । देवपू-
 र्वहितत्कुर्यात्पितृभ्यस्तर्दनं नरम् । कात्यायनोपि । मातामहस्य-
 भेदेपि कुर्यात्तै नैव साग्निकइति । अस्यार्थः पूर्वमुक्तः । माधवीये दैव-
 द्विजकरपक्षे मातामहपञ्चावपि षष्ठ्यगृहीतौ च मग्नौकरणमिति । प्रा-
 रिजाते तु । मातामहपृथक् श्रावपक्षे तत्पञ्चावग्नौकरणं । अग्नि-
 सन्निधौ साग्निः कुर्यादिति । एतदाचाराभावाच्चिन्त्यं । आग्द-
 लायनविप्रयं वा होमइयम् । याजसनेयिनां चैकएव होमः ।
 तथा । वैश्वदेवेयदैकस्मिन् भवेयुर्वादयो द्वित्राः । तदैकपाखौ हो-
 तव्यं स्याद्विधिर्विदितस्तर्वात् वाक्ये वैश्वदेवइत्यस्य पित्रोपलक्ष-
 णत्वेनैकपाखावेव न होमइयमिति । तथा दृष्ट्या दृष्टव्यम् । मा-
 तांमहपुयोद्देशादग्नौकरणं चाहुत्तौ । निराशाः पितरस्तस्य पैशा-

चंश्राद्धमुच्यतइति । यद्वासानेकमयत्त निरग्निरेकत्वेतिव्यवस्थे-
स्यारिरोधः ।

**मू० हुतशेषन्दत्वा पात्रमालभ्य जपति
पृथिवीतइति ॥ ३ ॥**

पात्रमित्युद्देश्य गत मेकत्वमविवक्षितम् । ज्योतिष्टोमे दशा-
पवित्रेण ग्रहसंमार्ष्टीतिवत् । अतः सर्वपात्रालम्भः । '१ कांश्यपा-
त्रपरिमाणं स्मृती । पञ्चाशत्पलिकं क'स्य' इति अधिकभोजनाय वै । गृ-
हस्थैस्तु सदा कार्यं मभावे हेमरूपयोरिति । पात्रमालभ्य जपतीति नम-
न्यान्तर आलम्भः । अन्नसंग्रहः । किं हुतशेषमात्रन्दत्वा पात्रालम्भ
उतसर्वान्नपरिविविधेति । उभयवाक्यदृष्टेः । तथा । स्नान्दे । विप्र-
पात्रे पृथिवीतइति चान्नाभिमन्त्रणम् । इदमन्त्रश्च साहुष्ट' ततो-
न्तपरिवेषणम् । याज्ञवल्क्योपि । हुतशेषमात्रन्दत्वात् भाजनैपुसमा-
हितः । यथा लाभोपपन्नेषु रौप्येषु तु विशेषतः । इत्वा न्नम्पृथिवी-
पात्रमिति पात्राभिमन्त्रणमिति । साग्निः पूर्वम्परिविध्य हुतशेष-
न्दत्वा पात्रमालभेत निरग्निस्तु हुतशेषन्दत्वा न्नपरिविध्य पात्र-
मालभेत । अन्नेषुपरिष्टेषु हुतशेषन्दत्वायेतिवचनादित्येके ।
तन्न । साग्निर्हुतशेषन्दत्वायेवपरिवेषयेदितिक्रमस्य शौनकीकृतात्वात् ।
तथा । हुत्वा न्नौपरिविष्टन्तु पितृपात्रेष्वनन्तरम् । निवेद्यैवापस-
व्येन परिवेषणमाचरेदिति । हुतशेषमपसव्येन निवेद्येत्यन्वयः ।
यदुक्तं निरग्निर्हुतशेषन्दत्वा न्नम्परिविध्य पात्रमालभेतीति तन्न ।
अन्नेषुपरिविष्टे प्विति वचनस्य त्रैयण्यापत्तेः । ततश्च साग्निर्हुतशे-
षन्दत्वा न्नम्परिविध्य व्यस्तपात्राभ्यां पात्रमालभेत । निरग्निं रज-
न-

(१) भोजनपात्रे पमाश पत्रमध्यपणं वर्जितम् हेमाद्रौ पलाशम्यो विनानमु-
पणं पात्राणि भोजने अपि वाकाभ्यः । त्रेपुदं वै पात्रे च वाहति ॥

परिविध्य हुतशेषन्दत्त्वा तथैवपात्रमालभेतैत्थर्थः । विप्रपात्रे पृथि
वीतइतिवाञ्छे एतत्तेनपरिविषणमित्यत्रान्नशब्दो योगेनव्यञ्जन-
परस्तेननान्नपरिविषणस्य पात्रालम्बनानन्तर्यविरोधः । तथापु-
राणसमुच्चयः । भाजनालम्बनद्वयाद्देवाचान्नंयथाविधीति । १'अ-
क्षपाणित्वपात्रे । दक्षिणन्तुकरं कृत्वा वामोपरिनिधाय च । देवपा-
त्रमथालम्ब्य पृथिवीतेपात्रमुच्चरेत् । २ दक्षिणोपरिवामसञ्चमित्यपात्र-
स्यलम्बनमिति । अत्र केहुतशेषन्देवपात्रे नपुनर्देयमिति । तथायमः ।
अग्नौकरणशेषन्तुपित्वे पिपतिपादयेत्प्रतिपाद्यमितृणान्तुनदद्या-
द्द्वैश्वदेविके । गौनकोपि । हुत्वाग्नौपरिशिष्टं त्वितिप्राशुक्तम् । वायुपु-
राणेपि । हुत्वादेवकरेणाग्निं शेषं पित्वे निवेदयेत् । नहिस्मृताः शेष-
पभाजो विश्वेदेवाः पुराणैरिति । अन्ये त्वविशेषात्सर्वेभ्यो देयमि-
ति । सूत्रकारोपि । देवपूर्व्याहमिति । अत्रोच्यते । आदेश्यदुक्तं न देय-
मिति तन्न । वाङ्मार्थानवबोधात् । तथाहि । अग्नौकरणशेषन्तु
पित्वेपौत्यपि शब्दाद्देवविशेषदानोपपत्तेः । पितृणाम्प्रतिपाद्यैश्च-
देवेन दद्यात्किन्तु प्राग्देवे ततःपि यद्वैश्वर्यापन्नञ्च । यदुक्तं हुत्वा-
ग्नावितिवाक्यं तस्मादग्निविषयम् । यदप्युक्तं हुत्वादेवकरेइति
तद्देवेभ्योऽग्निशेषम् पित्रो दद्यान्नतुवैपरीत्ये त्वर्थः । अतोयानव-
बोधादित्युक्तम् । नेतरः । उक्तहेतोः साग्निनिरन्वोर्विशेषावगते । ।
न बोभयवाक्येऽस्यविशेषोयुक्तः । कुतचित्पितृयानारस्यादृष्टेः । तत-
श्चसाग्नेरग्निहोमोत्तरं हुतशेषदानं पितृपात्रेऽथैव । निरग्नेदेव-
करहेमि पितृपात्रेऽथैव पितृकरहोमेतु निरग्नेर्देवादि सर्वपात्रेषु

(१) प्रवेता उत्तानदक्षिणं मुखं नीचम्पात्राण्युपस्थेयते ॥

(२) पितृभ्यो विधिः उत्तानेनतुह्मं नकुर्वीदवायमाह्न ॥ अथरतद्वैश्वर्याह
मृपितृणां च । शिवेतिविधिः ॥

हुतशेषदानमिति सिद्धम् । तथाशाकलायनः । हुतशेषं प्राग्देवेदत्वा
पश्चात्पितृभ्य इति । कात्यायनोपि । विप्रपाणीततो हुत्वा दद्याच्छे-
पंपृथक्पृथक् । देवानामादितः कृत्वा पितृपात्रेषु च क्रमात् । दध-
मनुः । दैवपूर्वयतः श्राद्धं तन्मा इदमात्मयत्नतः । अग्नौकरणशेषञ्च
देवानामादितः क्रमात् । वैश्वदेवादितः सर्वे विकारं पिंडवर्जितं ।
अग्नौकरणशेषं यत्प्रदद्याद्द्वैश्वदेविके । धर्मप्रदीपेपि । कुशेषू-
क्तानपाणिस्तु जुह्याद्द्वैष्टतस्तुतं । शेषं देवाय दातव्यं पितृभ्यस्तद-
नंतरमिति । साग्निदेवपूर्वं दद्याद्ग्निरग्निर्नेत्यविरोध इत्येके ।
एवं दत्त्वा पिंडार्थमवशेषयेत् । तथाहारीतः । हुतोऽष्टिष्ठमाहू-
योभ्यः पिंडार्थमवशेषयेत् । धर्मप्रदीपेपि । अग्न्यभावे तु विप्रस्य
हस्तेऽङ्गत्वात्तदक्षिणे । शेषयेत्पितृविप्रार्थं पिंडार्थं पश्येत्तथेति ।

मू० वैष्णव्यञ्चा यजुषावांगुष्ठमन्नेवगा-
ह्यापहता इतितिलानवकीर्येति ॥ ४ ॥

वागङ्गो मसुचये । (१) वैष्णवीकृद्गिद् विष्णुरित्यादिका । (२) य-
जुश्च विष्णोहव्यं रक्षेति ततो रेकतरेणानखं हिजांगुष्ठमन्ने निवे-
श्यापहता इत्यनेन तिलान्पात्रसमन्तात् प्रदक्षिणादि क्रमेण विक-
रेदित्यर्थः । निरङ्कुडम्पुद्गं हि पितृण्यन्तोपतिष्ठत इति वाक्यात् ।
नोपतिष्ठत इत्यासुरं भवतीत्यर्थः । तथायमः । निरङ्कुडन्तु यच्छाव-
धश्चिर्जानुचयद्भुतं । वहिर्जानुचयद्भुतं सर्वमेवासुरस्मवेदिति ।
अत्रैके तिलान्नपात्रेष्वेवाक्षरिति तन्न । तिलान्सर्वथ नि-
क्षिप्य पितृपात्रेषु यजयेत् । पितृपात्रे तिलान् दद्यान्निरागाः पित-
रोगता इति च कणात् । परागरोपि । सर्वदा च तिलापाह्याः श्राद्ध-

(१) नियन्ताक्षरपादायमानाकृत् ॥

(२) अनियन्ताक्षरत्वं अपादायमानत्वं यजुः ॥

कालेविशेषतः । पावेपुपतितान् हृष्टानिराशाःपितरोगतादिति ।
यत्तु ततोमधुघृताहृतु सोष्णमनन्तिलान्वितं । गृहीत्यादेवती-
येन प्रणवेनेवतत्पुनः । एतत्तद्विभक्तमित्युक्ता विश्वेदेवास्तुभोजये-
दित्याह तिलान्वितत्वमन्नस्रोतं तद्वैश्वदेवविषयं वा । तथाभा-
त्ये । उभाभ्यामपिहस्ताभ्यामाहृतापरिवेषयेत् । प्रशान्तचित्तः
सतिलं दर्भशण्डिरशेषतइति । सतिलमन्त्रहृत्तद्वयेन परिवेष-
येन्नैवेत्यर्थः । तथा एकेनपाणिनादक्षं शूद्रादन्नंनभक्षयेत् ।
पुराणोपि । नापवित्तेणहंस्तेन नैकेनग्निनाकुशान् । नायसेनायसे-
नैव यावेतुपरिवेषयेदिति । आदरायमेसमन्तौ । तत्पात्रेन्न नधा-
र्यमित्यर्थः । सौवर्गाराजताभ्याञ्च खड्गेनौदुम्बरेणवा । दक्षम-
जयतांयाति फल्गुपात्रेणवान्यथेति वाक्यात् । फल्गुउदुम्बरः ।
परिवेषेणेति सपरिवत्रकरः स्रग्म्यपरिवेषयेदित्यर्थः । फलस्थानन्त ।
ताम्रोक्ता स्रग्म्यन्तुपरिवेषणे इतिवायुवाक्यात् । यत्तु परिवेषणं
प्रशस्तं हि भार्ययापितृभृत्ये । पितृदेवमनुष्याणां स्त्रीसहायायतः
स्रतेति । तदन्यापेक्षया स्त्रागत्तौ वावेदितव्यं । नविनाकुशानिति
कौशलनिषेधः । हस्तेदत्त्वातुयः स्त्रेहं व्यञ्जनंलवणादिकं । दाता-
रोनोपतिष्ठन्नेभोक्ताभुङ्क्तेतुकिंविषयं । धृतंवायदिवातैलं विप्रोदद्या-
न्नखच्युतम् । यमस्तदशुचिंप्राह तुल्यं गोमांसभक्षणमितिवाक्यो-
त् । कात्यायनोपि । द्रव्यादेयंश्चतान्नञ्च समस्तव्यञ्जनानिच ।
अपक्वंक्षेपकम्वा नतुद्रव्याकदाचन । स्त्रेहात्तञ्चतथाऽपक्वम् ।
द्रव्यायांदातुमिच्छति । सधूणहामुरापद्य सस्त्रीयोगुस्तत्पुनः ।
यमोपि । चतुः श्रोतसमायुक्तो हस्तेनोन्मार्जयेद्वृतम् । उभाव-
धोव्रजेयाताम् दाताभोक्तानसंशयः । उन्मार्जनं गोधनम् । स्तुतं-
नखैश्चतुर्भिश्च योदद्यात्पाणिनाघृतम् । दातागुण्यंनवाप्नोतिभो-

क्तापापगतमृजेदिति । अपङ्गता इति पित्रो एव न देवे तत्पवरजो-
 घ्नत्वादितिकर्कः । तूष्णीयवान्विकरेदित्यन्ये । अत्र यदप्यन्नादि
 कल्पनं नोक्तं तथापीदमग्न मिमाचाप इदमाज्य मिदं हव्यमित्य-
 न्नादिकल्पनं ह्यार्यना तथा कात्यायनः । उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां पात्रं-
 धृत्वा तु तन्वृद्धम् । सोचयेदक्षिणं हस्तं मग्नस्तत्कवचयेत्सदा । तथा ।
 स्पर्शनान्ते स्पृशेदग्नम् न कल्पान्ते बलिं हरेदिति । अत्र कश्चादि
 नोच्चरेदिति कश्चित्तन् । विष्णो हव्यं कव्यं ब्रूयादत्रेति वैक-
 मादिति मनूक्तेः । पुराणसमुच्चये । इयं देवे समुच्चार्यं पिष्टृणां क-
 व्यमेव च । कव्यस्योच्चारणादेव प्राप्नुयुस्मृप्तिमुत्तमां । कव्यादापित-
 रः प्रोक्ता स्तन्मात्कव्यं भक्तीर्तयेदिति । ननु किंपरिवेषणे सव्यं-
 पसव्यं विधिरस्ति न वेति । तत्रास्तीत्येके । तन्न । उभयत्र मध्ये न
 विधिः । तथा काष्णीजिनिः । अपसव्ये न कर्तव्यं पित्रा हृत्यं भ्विशिपतः
 अग्नदानादृतं सव्यं मेघमातामहेष्वपि । भुजवजोपि । सर्वकर्म-
 पसव्येन पितृकर्मणि कुर्वता । अग्नदानादृते कार्यं तद्विप्रविसर्ज-
 नमिति । तथा । एकपंक्त्युपविष्टानां विप्राणां श्रद्धाकर्मणि ।
 भक्ष्यं भोज्यासनन्ददया द्विपरीतनुनिःफलम् ॥

मू० उणा० ९ स्विष्टमन्नं दद्यात् ॥ ५ ॥

उणामिति पर्युपितापूपादिनिष्ठस्य यम् । तेन स्मृत्युक्तमपि पर्यु-
 पितमपूपादि श्राद्धे न दद्यादित्यर्थः । तद्विधिश्च । यवगोधूमजंसर्वं
 पायसञ्चैव विक्रियान्तरपर्युपितमप्यदं स्नेहाक्तञ्जैव यद्वेदित्वादि ।
 पर्युपितमप्यशुक्तं देयमित्येके । तथायमः । अपूपाद्यकरन्माश्च ।
 घानावटकसक्तवः । शाकान्मांसमपूपं च घृतकीमरमेव च । यवागुः पा-
 यसञ्चैव यच्चान्यत्स्नेहसंयुतम् । पूर्वपर्युपितमभोज्यं भुक्तञ्जैत्परिवि-
 र्जयेत् । देवलोपि । अभोज्यं प्राङ्मरारारं शुक्तं पर्युपितं च यत् ।

अब्रह्मोद्यादिषु अपृथग्भवणार्थं पुनरपूपोक्तिः । शङ्कोपि । दधिभ-
क्ष्यञ्चगुक्तेषु सर्वस्यदधिसंभवम् । षट्चीसपक्वमध्यस्या त्सर्पियुक्त-
मिति स्थितिरिति । तन्न । अभुक्तपर्युपितस्य दृष्टादिदोषोपहतत्वेन
नित्यभोजनविषयत्वात् । तेषामप्युष्णानामेव आहोपयोगात् ।
तथाभादित्ये । विविधम्यायसंदद्या ह्रस्वाणिसुबद्धनिच । लेद्यं
चोथं तथापि य मुष्णमेवफलं विना । वायौ । भक्ष्याण्येवकर-
म्माश्च इष्टकाधृतपूरिकाः । कृशरामधुसर्पिश्च पयःपायसमेवच ।
स्त्रिधोष्णानिचयोद्ग्रा दग्निष्टोमफलं लभेदिति । करम्भादधि-
सक्तवः । इष्टका, कासारखण्डाः । कृशरस्तिलकत्कयुक्तौदनः ।
स्विष्टमिति शुशब्देनैर्मल्यं विविधत्वञ्च दर्शयति । तथायमः ।
ततोविशदमन्नादं भोजयेत्पयसोद्विजान् । अन्नं सूपं घृतं शाकं मां-
सन्दधिमधोमधु । धानाद्यमधुसंयुक्ता इक्षुंश्चैवसगोरमान् । शर्करां-
फलमूलञ्चसर्वन्दद्यादमत्सरीति । मयुरपि । भक्ष्यं भोज्यञ्चविविधं
मृलानिचफलानिच । देयानिचैवमांसानि प नानिसुरभीणिच ।
विविधमित्येकान्ननिषेधः । ततोऽग्नवह्नुसंस्कारं नैकव्यञ्जनभक्ष्य-
वत् । चोष्णमेयममृहन्तु यथाशक्त्युपकल्पयेदिति वाक्यात् । अन्न-
मित्तादनौयम् । अन्नमितिषक्तसञ्ज्ञावा रस्यंक्षेत्रगतप्राज्ञः सतुपं-
धान्यमुच्यते । आमानं सतुपंक्षेत्रं पक्वमन्नमुदाहृतमिति वाक्यात् ।
तेनसंभवेसक्तगामान्नादिक न्ददेयमित्यर्थः । दद्यादिति यद्योक्त-
संकल्पवाक्यं न्दर्शयति । अवैके । अर्धेक्ष्योदकेचैवेति कात्त्या-
यनेनान्नदाने तत्त्वस्य दर्शित्वा दक्षात्पितपितामहप्रपितामहा-
मुकशर्मास्य इत्यादुपचार्यतृतीयस्तृतीयोऽंशं सेभ्य स्वधेत्तिमं-
त्वेणदद्यादिति । अन्येत्वन्नं वासानेतत्तद्वत्पुद्गलं भोजयेद्दि-
त्तिशांस्वायनोक्ते रमुक्तामुकगोर्वं तत्तुभ्यमन्नं स्वधानम् इतिब्राह्मो-

त्तोऽथ । पृथग्गुह्यदद्यान्नतन्वेणेति । एवंसत्त्वस्यात्पितरमुक्त्यर्थ-
 न्नस्मत्पितामहास्यत्पितामहेत्यादि पृथक्पृथग्गुह्यं वाक्यान्ते
 इदमन्नंसद्यतादि वःस्वधानमङ्गत्तुभयथा वाक्यमुचितमित्ता-
 भाति । तन्वपार्थक्ययोरुपदेशात् । अथच याज्ञाणावित्तसंपत्ता वे-
 कौकस्यापितेवयः । एकोवैकस्यभोक्तव्य स्वयाणामेकएववेतिवाक्या
 त्पृथग्द्विजपक्षेपृथगुपदेशः । वयाणामेकद्विजपक्षे तन्वेणेत्यविरो-
 धः । अत्रैके इदमन्नं वःस्वधेतिमङ्गल्ये नममेतित्यागंनकुर्वन्ति-
 तन्न । स्वसत्तानिहत्तेरुक्तत्वात् । तथाअत्रिः । इस्तेनमुक्तमन्नाद्य-
 मिदमन्नमुदीरयेत् । स्वाहेतिचततःकुर्यात्स्वसत्ताविनिवर्त्तनं ।
 सत्त्वस्यगोचनामानि इमन्नन्ततःस्वधा । पितृक्रमादुदीर्यते स्व-
 सत्ताविनिवर्त्तयेत् । धर्मप्रदीपेपि । ततोन्नपितृदेवेभ्यः संकल्प-
 चयथाविधिः । दत्तंयद्दास्यमानंतत् आत्मेर्नममेतिच । एतत्सं-
 कल्पोदकंहस्ते नदेयम् । तथाधर्मप्रदीपेपि । सिद्धान्तस्युसंकल्पो
 भूमावेवप्रदीयते । हस्तोपुदीयमानंयत्पितृणांनोपतिष्ठते । भूमि-
 र्जनित्री सर्वेषांभूतानांविशेषतः । तत्रोपतिष्ठतेन्नतु नचहस्ते-
 कदाचन । स्मृतिमङ्जरौकारोपि । दीपमनूनंचपिण्डञ्च भूमौददरा-
 द्विचक्षणः । पूर्वदानानिविप्राणां करेदद्याच्चदक्षिणे । तथा । ति-
 ल्दर्भसमायुक्तं तोर्यंभूमौप्रदापयेत् । पात्रस्यसग्निधौपित्रोर्द्वैवेयद-
 ममन्वितं । वैश्वदेवस्यवामोरु पितृपात्रस्यदक्षिणे । संकल्पोदक-
 दानंस्यानित्यथाहंयथाविधीति । अकृतेनूनसङ्कल्पेनूनं द्विजानस्पृशे-
 युः । पात्रञ्चनोदरेयुः । तथाअत्रिः सङ्कल्पितदानाद्यस्याणिभ्यांयदु-
 पस्पृशेत् । अभोज्यतद्वेदत्तं पितृणांनोपतिष्ठते । अकृतेत्वंनसङ्क-
 ल्पेय पात्रञ्चोद्वरेद्विजः । यथाथाज्ञमवाप्नोति दाताचनरकं व्रजेदि-
 ति । सङ्कल्पोत्तरमप्योशाना त्प्रागंननगृह्णीयात् । तथातत्रैव ।

अनूनं दत्तं तदृच्छीयाद्यावत्तोयं न समिपवत् । अपीत्वा मर्दितं चांन भुं-
जने किल राक्षसाः । तथा हस्तेनानूनं न दृच्छीया द्यावत्तोयं न समि-
वेत् । अपीत्वा मर्दयेद्दन्नं निराशाः पितृगेयताः ॥

मू० शृङ्गावा ॥ ६ ॥

वागज्योऽभावविकल्पे । त्विष्टभावे यथाशक्तिदद्यादित्यर्थः । अ-
थाप्यशृङ्गा मांसगोघ्नमादे राक्षस्य कर्तव्यं धर्मः । तथास्कान्दे । श्राद्धे-
मांसं न यो दद्यात्तं राक्षस्य तिकृतकृतः । नरकाज्जीवुर्भां यौत स्मार्त-
कर्मत्रिणोपनात् । एष्टयाज्ञयच्छोपि । विना मांसेन दच्छादं कृत-
मयज्ञतमयेत् । कथ्यादाः पितरो यस्या द्वाभ्यामेपायसादयः । जाद-
वर्ण्योपि । दास्यान्त्ये द्विजः श्राद्धे दद्यात्तो मांसमभ्यरे । सदुरात्मा
दुराचारी वेदसांगम्यदूषकः । श्कन्दसंवादः । रोमाणि कर्मपृष्ठे च
नृणाञ्चेष्टुर्गमभयः । व्योमनसेन्मुष्टिना वातः साम्य चेदृक्तपाव-
पुः तदे गतिउते श्कन्दः स्रंशार्हं निरामिपम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्रा-
उदेयं हितामिदम् । अमो ज्येष्ठिप्रान्तं श्राद्धे मांसमन्यासुपर्जनयेत् ।
स्वयमश्रातिवाष्टः सयातिनरकं भुक्म् । अविः । अगोधूमञ्च-
यच्छादं कृतमयकृतं भवेदिति । इत्य । फलमृताशनै मेषैर्दुन्य-
नानाञ्च भोजनैः । नतः फलमश्राप्रीतिदृष्ट्यां सपरिवर्जनान्निति स-
नृक्तेः । सुत्यन्तम्राष्ट्राणां लोक्तं मांसं क्षदिद्वैषदयोः । सधुमदानं ह-
ट्टस्य मषे रामत्रिरोधियदिति पुलम्यादुक्तेषु । सुत्यन्तम्राष्ट्राणां लोक्तं
मांसं क्षदिद्वैषदयोः । नत्रिदस्येत्य के । कथ्यादिनव्यसंनिनया-
हम् ननाणि हिंसापूर्वकमिति । तद्यमस्तुः । नाकृत्यादायिनां हिं-
सां मांसं सुत्ययते कवित् । नवप्राणिग्रहः स्वर्गस्तस्मान्मांसं विद-
र्जयेत् । ममुत्पत्ति नृमांसस्य वधप्रवृत्तौ चर्दङ्गिनाम् । प्रसमीक्ष्य नि-
यतेत सर्वमांसस्य भक्षणम् । भारतेनोपि । नश्चिन्तान्तरा-

त्काष्ठा दुपलाङ्गापिजायते । इत्वात्वंतृन्भवे न्मांसं तस्मात्तत्परि-
 वर्जयेत् । एकस्यचणिकादृष्टि रन्यः प्राणैर्वियुज्यते । अहीमांस-
 स्यदौरात्तयं प्रत्यक्षमिदृश्यते । किञ्च । यूपज्जित्वापशुंश्वा-
 क्तशरुधिरकर्दमं । यदेवमभ्यतेस्वर्गे नरकेकेनगम्यतइत्यर्थे ।
 कलिविषयोमांसनिषेधो विधिरत्वन्यविषयइति । तथा अक्षतागो-
 पशुचैवश्राते मांसान्तथामधु । देशरेणसुतोत्पत्तिः कलोपञ्चविध-
 येदित्यपरे । देशविषयोनिषेधइत्यन्ये । तस्माच्छ्राते मांसनिषेध-
 इति । अत्रोच्यते । यदुक्तंमुन्यन्त्रं मांसाण्येति प्रधानान्मांसं-
 चतिसविष्टिपथं नन्नाह्यस्येति । तत्र । मांसादुक्तं तन्मभावएव-
 मुन्यन्त्रादिप्राधान्योपपत्तेः । तथाश्रातेयः । सुगन्तानामिपमाध्वीकै-
 र्विप्रद्विजजघन्यजाः । श्रातेविदधुरसति द्रव्येयसतिवापरेः । मा-
 ध्वीकमधु । द्विजौघवविशौ । जघन्यजाः श्रदाः मांसादिद्रव्ये-
 ऽसति सन्त्यन्नादिभिः क्रमादिप्रादयः श्रातं कुर्युः सतितमांसादौ-
 तेनेव । तथादृढयातातपः । सुन्यन्नामिपमध्याय्यै रभावेप्रोक्त-
 वस्तुनः । क्रमादिप्रादिभिर्वर्णैर्विधेयमिति शशुभः । परमान्ने-
 नमांसेनयाकै र्मधुवृतादिभिः । सर्ववर्णैः प्रकर्तव्यं श्रातं वै चित्तगा-
 दातः । इवमनुरपि । मुन्यन्त्रेर्वाह्यणाः श्रातं सामिपैर्वाह्यसम्भवाः
 उच्यन्तामधुनाकुर्युः श्रद्धान्मलफलादिना । असम्भवेप्रकर्तव्यं सैतरे-
 वृद्धिकेवलम् । सर्ववर्णैस्तु तर्तव्यं सामिपंसतिसम्भयइति । यच्चाप्युक्तं
 प्राणिहिंसापूर्वक एवश्राते मांसनिषेधइति । तदपि न । सामान्य-
 हिंसाया अग्नौरोमीय पशुहिंसाविधियसिद्धितर्हिमयायाधोपप-
 त्तेः । तथाजावानः । दिनस्तयः पशुन्श्रातं मुद्गरैश्चसपाप्रभाक्
 आह्वापदेगतोहिंसा मपि श्रातेन दृश्यति । स्नादेपि । अथेदेवमिद-
 नां हि यो हि नस्ति मशुद्धिः । स यन्न फलनाप्नोति ते च यान्ति पर-

व्रतम् । स्वार्थमन्नस्य चेदं भुञ्जीत भोजिनस्तिष्ठथापश्यन् । एकाकौमि-
 दमग्राति वयस्तेयान्तिरौरवम् । भौक्षोपि यो हिंसकानिभृतानि
 हिनस्तात्तमुखेच्छुया । कृशं हि पायनेऽपि ह स्थावरत्वं सगच्छति ।
 अत्रिरपि । मधुपर्कं च सोमे च देवेपितोऽवकर्मणि । अत्रैव परवो
 हिंसा नान्यत्वेति कथञ्चन तथा । यज्ञार्थम्यश्वोऽध्याः पुत्रार्थे-
 परयोपित इत्यादिवाक्यात् । अहं पि कलिविषयो निषेध इतितद-
 पिन । कलिविषयविधायकमाक्यं स ह च न स्यात्वादात् । तथा जा-
 त्कर्मणः । मांसं युगेषु सर्वेषु यज्ञादप्यमाहृतम् । यादोपयमनेय-
 ज्ञे कलौ तच्च विगिष्यते । सुमन्तुरपि । कुतर्कोपहताविप्राः कलौ चे-
 त्स्यान्तिरामिषम् । तृप्तिं नेच्छन्ति पितरस्तस्य यादौ कदाचन । पैठौ न-
 सिः । परमां न कालशकं मधुमांसं हतस्य यः मुद्रयन्नानिति लाविप्रः
 प्रकृत्या ह विरुद्धा । शस्तान्यष्टौ तु सर्वेषां युगेषु मुनिसत्तमाः । पितृ-
 णां दिवतानाञ्च दुर्लभानि कलावधीति । निवस्थान्तरे चैतद्वाक्यं
 निर्मूलत्वप्रतिपक्षे च । तथा । गोमेधो न रमेधश्च चक्षता गोपंशुस्तथा ।
 देवराष्ट्रसुतोत्पत्तिः कलौ पञ्चविषयं येतदिति पराशरोक्तेः । यत्तु
 देशविषयो निषेध इतितदपिन । सम्यदेशादौ जिह्वालुतया ऽवि-
 हित मांसमक्षणोपलब्धेः । न च देशविषयः शक्यते वक्तुं । देशभेद-
 विषयस्य निरासात् । तथा ब्रह्मचरिताः । न युगानां न देशानां
 न विप्राणां हि लोचमाः धर्मगास्तेषु वैभेदा दृश्यन्ते मांसमक्षणे । देश-
 देशभेदे यादौ दृश्यमाणत्वाच्च । तस्माद्विहित हिंसादौ यादादि-
 कर्मसु च मांसमक्षणाविधिर्नंतरचेतिसिद्धः । तयामनुः । प्रोक्षित-
 मक्षणेर्मांसं ब्राह्मणस्यैव काम्यम् । यथाविधि निमुक्तस्य प्राणाना-
 मेव चाख्ये । याज्ञवल्क्योपि । प्राणाख्ये तथा यादौ प्रोक्षितं हि-
 जकाम्ययेति । अथ चागादिविहितमांसं । देवतः । पशुपशु-

नखाभङ्गा धर्मतः परिकीर्तिताः । गे, धाकूर्मः शशोविद्य गह-
 कश्चेति ते स्मृताः । धर्मतइति प्रोचितादौ । नचायमपूर्वविधिः ।
 रागप्राप्तेः । नापिनियमः पक्षे, प्राप्तेः । अतोत्रगोभादि पञ्चका-
 तिरिक्त पञ्चनखनिषेधाधिका परिसंख्येति । तथारामायणे ।
 शगकः शल्लको गीधा सैधाकूर्मश्च पशुमः । पञ्चपञ्चनखाभङ्गा ।
 नभं त्यावानरानराइति । एतच्च श्वादुरपलक्षणम् । ननु किम्प्रो-
 चितादौ नियमः परिसंख्येति । परिसंख्येति ब्रूमः । पक्षप्राप्तौ-
 नियमविधानात् । यत् स्वरुच्यः क्रियमाणेतु यत्राप्यङ्गुयाभ-
 वेत् । नियमः सोऽत्र विज्ञेयः शब्दे मांसाशनं यथेत्यत्र नियमोक्तौ-
 क्ततः सगन्धार्यरूपनिवृत्तिफलकात्वा देकरूपत्वमेव तथोरित्यदि-
 रोधः । अतोत्रयादृशब्दस्यः पलक्षणत्वे प्राणात्ययादिचतुष्टयं परि-
 संख्यैव युक्ता । तथाट्टइत्यतिः । रोगीनियुक्तविधिव द्युतम् विप्रह-
 तस्तथा । मांसमदशाच्चतुर्वैपा परिसंख्याप्रकीर्तिता । अतो, न्यथा-
 तुषोद्गीया द्विधिद्विवापि गच्छतां । यावन्निपशुरेतां तावत्प्रा-
 णोतिमानप्रदति । रोगीति प्राणात्ययोपपन्नचितः । नियुक्तयावै
 विधिवद्दुतम् प्रोचितादि । विप्रहतो द्विजकामनयाऽप्यर्धितः ।
 परिसंख्येत्यभक्षणं कणप्रव्यावृत्तिः । तेन यथोक्तकृतं भक्षणं निद-
 मस्यापि निश्चितिरित्यर्थः । तथा । यथाविधिनियुक्तश्च मांसं नाश्ना-
 तिमानवः । समेक्षपशुतां याति सन्धानानेकविंगतिमिति या-
 क्थात् । सङ्ख्येपद्य । श्राववर्जपयोमांसम् नभोक्तव्यद्वदाचनं ।
 तदज्ञेदितिसन्ध्याय यस्यापातनं भवेदिति कात्याजिन्युक्तेः ।
 ईश्वरमस्मदपि । ब्रह्मचारीयतिर्मांसं सत्त्वजैर्ह्योपतिं यिना ।
 श्राववर्जमथान्योपि मन्यजेत्तपमः कृतं वति । तस्माच्छ्रावोदौ मां-
 सं भक्ष्यमेवेत्युक्तं । यच्च प्रोचितामुचितमांसं तथा ब्राह्मणकाम्य-

या । अल्पदोषमिति ज्ञेयम् विपरीते तु लिख्यते इति महाभारत-
वाक्यम् । तदेव विधिना कुर्यात् स्वर्गप्राप्नोति मानव इत्यपि तत्र ।
इन्द्रियप्रोक्षितस्मन्तैः प्रोक्षितामुक्षितभुवि । वेदोक्तेन प्रकारेण
पितृणाम्प्रक्रियासुच । पितृदेवतयज्ञेषु प्रोक्षितं हविर्मुच्यते । वि-
धिनावेददृष्टेन तदुक्तान्येन दुष्यतीति यमवाच्यम् । सर्वेषामेव मां-
सानां महान्दोषास्तु भक्षणं । निःसर्तने महापुण्य मिति माह प्रजा-
पतिरिति । यत्प्रभारतवाक्यम् भक्षणेन महान् दोषो निवृत्त्या-
पुण्यमुच्यते इति तदुभयमपिश्राद्धादे रन्यत्र जिह्वालतया भक्षण-
विषयम् । तथा स्कन्दपुराणे । यत्र यन्निषेधाद्द्विष्यते मांसभक्षणे ।
जिह्वालान्प्रतिसन्नेयो तत्तूक्तविधिनाश्रताम् । तथा । प्रयान्ति न-
रकंधोरं मांसमश्रन्ति येनराः जिह्वालाग्नातिदोषोयं न दोषो वि-
धिनाश्रतामिति । यंच उद्वहस्यति वाक्यम् । रोगार्तोभार्थितो-
वापि मांसं नाश्रन्त्यलोलुपः । फलप्राप्तोत्थयत्नेन सोऽग्नौ धूप-
स्यति तच्छ्राद्धे ब्रह्मचारिविषयम् । तथा मनुः । व्रतवद्द्वैवदेवस्ये
पित्रो कर्त्तव्यं यथैव । प्रकाममर्थितोऽग्नीया इतमस्य न लुप्यत इत्ये-
कमभिज्ञायां व्रतवद्विषयवद्दर्शनस्य विधानात् । अलोलुप इत्यनेन
तद्विषयावगमाच्च तथा । सतपति तयोजस्म यजते च ददाति-
च । मधुमांसनिवृत्तोयः प्रोवाचेदं हहस्यति । जैमिनिरपि । ब्रह्म-
चर्यमुपास्ये यं कृत्वा दारसङ्ग्रहम् । सन्यसेन्नाधिकारस्या न्मांसे वि-
धिवदन्यत इति । अन्यत इति दारसंग्रहादूर्ध्वम् विधिवन्मांसभक्ष-
णाधिकार इत्यर्थः । तथा मनुः । न मांसभक्षणे दोषो न भक्षणे च सै-
यने । प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफलेति । मांसभक्षणैश्चुनेषु
विहितेषु भक्ष्यभोज्यान्पानाभिगमनैर्भूतप्रवृत्तिज्ज्ञानदोषः ।
निवृत्तिस्तु महाफलप्राप्तिकेत्यर्थः । महती च सा च फलाचेति व्युत्प-

ते । न च वंश्युत्ति ने ताधुः । फलाफलशब्दयोः परं योरुभयथापि
 महच्छब्दस्याकारादेः स्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथा वृहस्पतिः । अभ-
 न्मांसपुरेडाशे भक्षणं मृगपक्षिणाम् । पुराणे ष्वेधयक्षेण ब्रह्मज-
 त्रमवेद्युच । सौत्वामण्यांतयामदां शुतौभलमुदाहृतम् । ऋतौ च-
 मैथुनश्चर्मम् पुत्रोत्पत्तिनिमित्ततः । अग्निपात्रोतिनेत्रं प्रक्षयवायेन यु-
 ष्यत इति । तस्मात्प्रोक्षितादिचतुर्थं स्मृत्युक्तसंकल्पेन मांससत्ता-
 गिनामपि गृहस्थानाम् भक्ष्यमेव मांसमिति न दोषः । अविहित-
 संकल्पेन तदश्यागिनां पक्ष्यादिभक्षणं व्यदोषः । रोगार्ताना-
 मभ्यर्थितानां च ब्रह्मचारिणाम् श्रद्धादिविभक्षणं भक्ष्यं दोष-
 वेति । अतस्त्यक्तानां सादेरपि श्राद्धे भक्षणमेवोचितमिति युक्तम् ।
 तथा चोयना । नियुक्तश्चैव यः श्राद्धे यत्किञ्चित्परिवर्जयेत् । पि-
 तरस्तस्य तन्मांसम् नैराश्र्यं प्रतिपेदिरे । देवलोपि । नियुक्तस्तु
 दिश्राद्धे देवे मांसं मुत्तुहजित् । श्रावति पशुरीमाणि तावग्निरदमृ-
 क्षति । स्कंदे खरसंवादेपि । निवेशितस्तु यः श्राद्धे यक्षो वापि द्विजा-
 धमः । मांसं नाश्राति निरयम् । याति वै पशुर्तानरुद्धं रत्नं ब्यहृणा ॥
 एवमन्नं संकल्प्यापोशनम् दत्तौ कारव्याहृतिपूर्वगायत्र्यादि जपे-
 त् । तथा च याज्ञवल्क्य । सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवातां इति तु-
 चम् । जस्यायथासुखं वाच्यं भुजो रंस्तेपि वाग्यताः केचित्तु मधुम-
 ध्वितिर्विजं पवारिधारां च न कुर्वन्ति । तन्न । उभयोरपि विधानात् ।
 तथा च प्रचेताः । आयोशनं प्रदद्यात्सावित्रीं तिर्जयेदथ । मधु-
 व्यातां दत्तु वस्त्रध्वित्येतत्त्रिरन्तरा । स्नानेपि । आपोशनमथोदत्त्वा
 वारिधारां क्षिपेद्बुधः । नमो देवे व्यदूति च सव्यं नोदद्भुवो द्विजः ।
 अपसव्यं स्मिह्यस्तुष्टत धारां वदेत्स्वधामिति । एवं जप्त्वाऽद्विद्वौ-
 करणं कृत्वा ये देवाः ये च हेत्यादि पठित्वा यथासुखममृतं जुह-

धमिन्युक्ताभोजयेत् । तथाचयमः । अन्नहीनंक्रियाहीनं संवही-
नंचयंश्चेत् । सर्वमश्निद्र मित्युक्त्वा नतोयत्नेनभोजयेत् । कात्या-
यनः । येदेवासश्चयेचेहमन्तद्वयमुदीरयेत् । मुन्तान्तेततोब्रू-
यादस्यतं सुग्यतामिति । पूर्वोद्देवे उत्तरस्तुपित्रा दृतिविवेकः । वद-
यात्तत्तच्छोपि । यथासुखंनुगधवंभोदति वाव्यमनिष्ठुरमिति ।
अत्रवलिदानमित्येके । नेत्यन्ये । एवंचवैश्वदेववलिः पित्रेऽने-
त्यविरोधः । तथाच । स्पर्शान्तेऽप्येदं नृणां वलिं वलिं हरे-
त् । होमस्तुमधुंवातेति होमांस्तदुदकापिवेदितं वैश्वदेवविषयम् ।
अचिः ॥ दत्तेवाययथाऽदत्ते भूमौयोनिचिपेद्वलिं तदेतन्निष्फलं या-
ति निरायैः पितृभिर्गतैरिति पितृविषयम् । पितृणां नृणां सुतदृष्टे
वलिं कुर्वन्ति येष्विजाः । आंसुरंतद्भवेच्छास्त्रम् पितृणां नोपतिष्ठत
इति विशेषात् ॥

मू० अग्नत्सुजपेद्वाहतिपूर्वां गायत्रीं
सप्रणवां सकृत्तिर्वा रक्षोघ्नीः पित्रा मंत्रान्पु-
रुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणि ॥७॥

सप्रणवां व्याहतिपूर्वा गायत्रीमित्यन्वयः । पाठोऽर्थे-
वाप्यते । शो गच्छन्ति विष्णुर्वायुः । अशनात्पूर्वत्विरेत्यनुच सृष्टि-
तिस्र्यं स्यादर्थो वा । पूर्वस्यादोषदृष्टत्वात् । तथाच प्रच ताः ।
आपो गान्मधोदत्त्वासावितौ त्विर्जपेदथ । मधुवाता इति त्वं
मध्वित्येतत् त्विकनर्पेति । अन्नहलायुधः सकृत्तिर्वा मधुमतीर्मधु-
मध्विति चेति पाठ इति तत्तत्कर्मादिभिरनाहृतत्वात्तज्जपस्याशना-
त्पूर्वं विधानाच्च चिन्त्यम् । रक्षांसिघ्नन्तीति रक्षोघ्नी मूलविभुजा-

दिव्यात्कृतः । ताम्बुक्कगुणवपाजडत्वादयः पंचर्चः । ऋग्विशेष-
 गात्वात्स्वीत्यं । तथाचश्रुतिः । एतान्त्वचोघ्नाग्रतिसंज्ञानपञ्चरक्त-
 गुणवपाजडति रचोघ्नाग्रतिसंज्ञादिति । पित्रमन्त्राउदीरतामि-
 त्वादित्रयोदश । सुरावचमित्यादिपञ्चदशपित्राडत्वेके । तन्न ।
 पितरोदेवतायेषामितितहितेनउदीरता मित्रयादिनामिषमिद-
 त्वात् तथाच भट्टपदाः तद्वितेन चतुर्थ्याया मन्त्रयर्गेनवेद्यते
 देवतासङ्गतिना न दुर्बलसुपरम्परामिति कुण्डवपाजडतिच अग्ने-
 द्वावर्जमुच्येत् सुरावन्तादिकांसर्वाम् जपेयपितृसंहितामित्यनेन
 सुरावन्तामिथादीनाम्विदसंहितात्वायगमात् पुत्रपसूक्तं सहस्र-
 र्गर्पेत्वादिषोडशर्चः अप्रतिरयमागुः शिशानेत्यादि सादग-
 द्वादशेत्यग्रे विचार्यमिदं यदि स रस्यपिशांतिपाटस्याप्रतिरयसंज्ञा
 सप्तदश द्वादशतन्त्र्याः केदकमथमाणं ज्ञात् तद्वैदक्यमागुञ्चे
 तर्थाचार्यमतमेदात् सप्तदश द्वादश पंथ्यायामूनस्यः दर्शनादिनि-
 यम्यः स्यात् तत्राश्रुतिमूलत्वेन द्वादशैवेतिगम्यते तथाचश्रुतिः ब्रह्म-
 न्नप्रतिरय द्रुपेत्सुपक्रत्यत ब्राह्मणाप्रतिरय द्रुपेत्त्यागुः शिशानेत्यं
 रचोभिरुपाद्वादशभदन्तीरदुपसंज्ञाः रन्त्यानि पिण्डब्राह्मणादीनि
 तथाच एषयान्नयज्यः पुरुषमूक्तं यजुषां पिण्डब्राह्मणाणां त्वयं
 पितृन्तनश्चपंचैवम् गायत्रीमन्त्रब्राह्मणमिति ब्राह्मादिस्तोत्र मनु-
 श्रायकय तथाच मातये ब्रह्मविष्णुर्विकं रुद्राणां स्तोत्राणि त्रिविधा-
 निष इन्द्रस्यमोमनुक्तानि पावमानांश्चगतिर इति कस्यचिज्जपस्य
 विश्वत्वादप त्वे नैत्येके तन्नमन्त्रे नैरविधानात् तथाचजमदग्नि-
 परमन्त्रेनकार्त्तं सर्वथाइ यथाविधिः मूक्तस्तोत्रजपस्य द्वा दि-
 प्रज्ञाः पुत्रिनर्जनम् किं हन्ते तमूक्तजपस्य द्वा पिण्डप्राप्तं हन्ते
 यः अज्ञानान् भ्रातरान्तेषु विनाशपरिवेषणं विमर्शनेन मीमन-

स्वमाश्रित्य प्रार्थनन्तथा विप्रदक्षिणाञ्चैव स्वस्तिवाचनकं विना पितृ-
 त्वमन्यत्र कर्तव्यम् । अर्चो नावीनिनासदेति अत्र रदाप्यश्रुत्स्वितिसारा
 न्येनोक्तं तथापि यद्यपि पदं भोक्तव्यं तथाच प्रचेताः पीत्वा पीशानमश्नी-
 यात्पात्रे दत्तमगर्हितं सर्वेन्द्रियाणां चापल्यं न कुर्यात्प्राणिनादयोः
 बोधायनः पादेन पादमाकुर्यात् भोक्तेनापदिद्विजः नैवासौ भुञ्जते श्राद्धं
 निराशाः पितरोगताः प्रचेताः भोजनन्तु न निःशेषं कुर्यात् प्राजाः
 कथञ्चन अन्यत्र दत्तं चौराद्वा दौद्रात्मकं यएव च शेषत्यागस्त्यनित्य-
 त्वात् तथाच जमदग्निः भुक्त्वा पीत्वा तु यः कश्चिद्रिक्तम्यात् समुत्सृजेत्
 मनसि क्षुत्पिपासातो भवेज्जन्म निजन्म निजन्म नन्देयुर्नैव शेषेयु रिति
 तु अधिकोच्छिष्टं यागविषयं तत्तन्तेषां समावन्तु यो विप्रो नित्यं जेत-
 दा यच्छ्रद्धेः पिण्डदानादौ तद्वै रक्षांसि भुञ्जते इति वाक्यात् मनुः अ-
 तस्तत्तन्वैव नन्मन्वा दश्नीरं चैव धाम्यताः न यद्विजातयो ब्रूयुर्दादृष्ट-
 टाह्विगुणान् वाच्यता इत्तामेनैराकयन प्राप्ते न ब्रूयुरिति हस्तसं-
 ज्ञयाप्यकथनार्थं हुंकारेणापि गोब्रूयादसोनापि गुणान्बदेरिति श-
 र्छेन रतिरेव तत् आहारासमाप्ताविदं ज्ञेयम् निहतं तु तथा श्राद्धे-
 क्तव्यं न भनं इति रिति वाक्यात् भोक्तव्यं निषेधादात्वात् हविः प्रश-
 सनीयमिति नित्यत्वादनार्थं भक्ष्यभोज्यगुणानुक्ता भोज्येष्टाह्व-
 ञ्जनैः प्रयत्नपुत्रकवसवेदाङ्गुर्यादेभ्यः प्ररोचनामिति अश्वीरं चैव-
 त्वेवकारः परस्परस्पर्शस्त्वदोपलभ्यसूचकं तथाच शंखः श्राद्धं पक्षिणुभु-
 जानो ब्राह्मणो वा दक्षिणं भुञ्जते तदन्नमत्तं जन्म भुक्त्वा गायत्र्याष्टत-
 जपेत् वा तया यनोपि एकपदं भुञ्जते त्वयोक्ते विप्रोऽपि प्रमृशेद्यदि तदन्न-
 नित्यं जेत इत्यादि यत्प्रत्यक्षं तजपेत् हारीतः पात्रे पात्रं प्रतिष्ठाप्य ५
 ज्ञानाद्भुञ्जते द्विजा वासुतं नृवैश्चैव विद्वद्वा नोपतिष्ठते मार्क-
 ण्डेयः कटिभुञ्जते शोभुञ्जते न तर्जानुभुञ्जते स तथा हस्तैव दत्ते चैव निरा-

याः पितरो गताः शंखलिखितौ न चाख्यं ताधिकन्द्या न्नप्रतिगृह्णी-
यादिति दादधर्ममाहणं ख. श्राद्धे नियुक्तो भुंजाना न्नपृष्ठे लवणादि-
पु उच्छिष्टाः पितरो यांति पृच्छतीना वसंशयः दातुः पतति वेवाहुर्जि-
ह्वा भोक्तुश्च भिद्यते न न्विष्टं व्यंजनादिभोक्ताया चेतनवेति उभयवा-
क्यदृष्टेः तथा च उदगातातप्रः अपेक्षितं योनदद्याच्छाद्वार्थमुपक-
ल्पितम् न याचते स्मृतो मूढः स भवेद्ब्रह्मघातक इति वायौ निषेधः
याचते यदि दातारम् ब्राह्मणं ज्ञानदुर्वलः पितरस्तु न दृष्टं तिदा-
तु भोक्तुर्न संशयः तथा कृच्छ्रदादशरात्रेण मुख्यं ते कर्मणस्ततः त-
च्छादि ब्राह्मणे वदद्यान्नया चेतनदापयेत् इति अन्यच्च न पंक्तौ विप्रमं-
दद्यान्नया चेतनदापयेदिति अत्र विरोधे उक्तं कल्पितं याचानत्वनु-
पकल्पितस्येत्यविरोधः यमः यावत्तद्विषय भवति यावदिष्टं प्रदीयते
तावदग्रं ति पितरो यावन्नाह ददाम्यहं अहं ददामीति यावन्नाह-
तावदग्रं तीत्यर्थः एतच्चापेक्षितविषयं अपेक्षितं योनदगादिति वा-
क्यात् ननु मीनत्वोक्तीः कथं याचनं हस्तादि संज्ञानिषेधात् उच्यते
हस्तादिसंज्ञानिषेधा हस्तिगुणास्थितविषयो न तु याचनादिविष-
य इत्यविरोधः तथा च निगमः नान्नपानादिकश्राद्धे वारयेन्मुखतः
कचित् अनिष्टत्वाद्दृष्टत्वाद्वा वारणं हस्तसंज्ञया देवलोपि अन्न-
पानकं शीतोददन्निभ्यो भ्यवलोकितः यत्तव्ये कारणे मंज्ञां कुर्वीती-
र्जितपाणिनेति दावा व्यंजनादिकमादा यावलोकिते वक्तव्ये ह-
स्तेन संज्ञां कुर्यादित्यर्थः ।

मू० तृप्तान् ज्ञात्वा न्नस्य शीर्य ॥ ८ ॥

ब्राह्मणान् तृप्तान् ज्ञात्वा सर्वान्निमुदके नाग्ना व्याप्तिदग्धेत्यन-
्नमकिरेदित्यर्थः तथा च याज्ञवल्क्यः सार्ववर्णिकमन्त्राद्यं संपृच्छा

प्लाव्यवारिण समुत्सृजेद्वक्तृतामयतोविकरन्भुवि सार्वरिणं कं
 सर्वव्यंजनसहितम् अमंस्कृतभागत्वाद्विकरेदधोदनमेवेति क-
 थितं यदन्तर्पिण्डदानेपुतदन्तर्विकरेव्यसेदिति दृष्ट्या द-
 वल्लोक्तेः अहृतेष्वन्नं न विकरेदिति दृष्टान् डावेत्युक्तम् ज्ञा-
 त्वाहृतांस्ततो विप्रागकुर्वीद्विकिरासनमिति दृष्टिदानं चा-
 न्नादिग्रहणे नाहारानुमानेन च प्रतिपदम् इत्ययदध्ययकीर्येत्यु-
 क्तमया पिपादेशपरिमाणं सन्त्यंतरादोष्यं तथा दृष्ट्या दवल्गुः
 विकिरंभुवि दातव्यमुच्छिष्टेभ्यः पण्डितम् पठति च उच्छिष्टस्यो-
 त्तरे देशे पिण्डान् दद्यात्पण्डितमिति यत्तु पुराणसमुच्चये विश्वे-
 देवपितृणां च अंतरेतु विप्रेतृणाम् तत्रावकिरणं कुर्यादगाधा-
 मेतामुदीरयेत् यच्च तत्समं विकरन्तगाहं वदित्वा तरेभुवौ ति-
 द्विजाग्रम्यानबोधकमिच्छाविरोधः भुक्तवतामगृतइति योगीशो-
 क्तेः नन्वस्यविकिरं मंजकत्वाद्विकीर्येति वाच्यं न प्रकीर्येति उच्यते
 विकिरं विनाशार्हं व्यर्थमिति पुंशब्देन यो तितमित्यदोषः तथा च गो-
 भिनः विकरेण विनाशार्हम् निष्कलं परि कौर्तितम् एको हि दृष्टे वि-
 शेषेण प्रेतत्राहं यवर्जं यदिति यो मोहात्कुरुते यादम् विकिरेण वि-
 नाशचित् तत्सर्वव्यर्थतां याति पितृपिण्डोदकादिकमिति अथ संश-
 यः किमपिण्डत्राहं विकरः स्यादुतनेति उभयवाक्यदृष्टेः तथा हि
 पिण्डनिर्वापरहितं यत्र याहं विधीयते स्वभावाचमलोपोक्तिविक-
 रस्तु न लुप्यते तथा न चार्गौकरणं कुर्यान्नार्घदानं कथंचन न पिण्ड-
 कल्पनाशार्हं विकिरान्नं न चोत्सृजेदिति उभयशास्त्रत्वाद्विकरश्च-
 त्तो के यत्पिण्डदानानिपेधकत्वं चेद्देवकालादासंभवेन पिण्डं व्रजं
 करोति तदा विकिरः स्यान्न तु युगादगादिपुपिण्डदाननिपेधे प्रोच्यते
 तद्विचार्य हि विकिरः प्रधानं स गन्तायदि प्रधानं तदापि पुण्ड्रमाधानं

विरोधः अथाद्भन्तर्ह्यगानां प्रधानानुरोधात्पिण्डाभावेतदभावइ-
त्यनाश्रयं विकल्पनस्तुनविषयकृतेः तदुक्तं स्मृतिद्वैधेनविषयः
पृथक्पृथगिति तस्माद्देशाद्वासम्भवेपिण्डाभावेपिविकिरेतपिण्ड-
निषेधेपीतिमुस्थं तथामोक्षेवरनिवन्धे मधायुगादिभरणी श्रद्धे
पिण्डंविधर्वायेत् अनेजनपूजान्तमुहमुकास्तरणानिच निःशेषम-
ग्नौकरणम्विकिरञ्चपङ्गुलमिति तस्माद्युगादिपुपिण्डनिषेधे आ-
वाहनाग्नौकरणविकिरवेदगादि पूजान्त्रस्वधावाग्यादीनानिषेधः
सिद्धः विकीर्याचमेत् तथाचमरोधिः श्राद्धे पुर्विकिरन्दत्वार्याना-
चामतिवेभमात् पितरस्तस्यपणसासम्भवनयुच्छिष्टभोजनइति ।
तथा विकिरेपिण्डदानेच तर्पणेभोजनेतथा श्रुतियाचमनं प्रोक्तम्
दर्भत्यागोविधीयते अत्रानग्निदग्धाद्व्ययं पाठः येपांदाहीनस्त्रियते-
येग्निदग्धास्तथापरइतिब्राह्मणवाक्यात् ॥

मू० सकृत्सकृदपोदत्वापूर्ववद्गायत्रीञ्ज-
पित्वामधुमतीर्मधुमध्वितिच ॥ ६ ॥

विशेष्यचतुर्लु कार्यसकृत्सकृदपोदत्वा पूर्ववत्प्रणयव्याहृतिगा-
यत्रीसकृत्त्रिर्वामधुमतीर्मधुमध्विति जपेदित्यर्थः तथाच मार्कण्डे-
यः ततस्त्याचमनार्थाय दद्याच्चापःसकृत्सकृदिति वींसापिथ्य
दैवद्विजार्था अपोदत्वागायत्र्यादि जपदशोतकश्च तथाचगोभिल-
सूत्रम् अद्भुष्टमन्त्रे विधाय मकृत्सकृदपोदत्वादिति मधुगच्छोवै
यासुतामधुमत्यो मधुवातादित्यादिकृच्चः मधुमध्विति द्विकृत्कारणं
मन्त्रप्रदर्शनार्थम् संहितायांमधुमधुमध्वितिप्रवर्गमन्त्रदृष्टेः देव-
पूर्वमग्निमन्त्रेके तन्नपितृपूर्वविधेः तथाचविष्णुः उह्मुक्षिष्या
चमनमादौ ततःपाङ्मुखेषु दद्यादिति विसर्गश्चतुर्लुकाग्नौ कर-
णम्पङ्क्तिपावनम् करशुद्धिरपोगानं पितृपूर्वाग्निपदसदित्युक्तम् ॥

मू० तृप्तास्येतिपृच्छति ॥ १० ॥

अनन्तरन्तृप्तास्येतिब्राह्मणान्पृच्छेदित्यर्थः अत्रशङ्किमूर्धन्यप्र-
 येतृप्तास्येति बहुवचनम्पूजार्थमित्येके तन्न प्रतिवचनेबहुवच-
 नानुपपत्तेः नचान्नौकरणादिष्विवात्रैकस्यप्रश्ने दृष्टार्थत्वं तस्मा-
 त्पङ्क्तिमूर्धन्यपृच्छति सर्वान्वेत्यप्रत्यवस्थित विस्मयपङ्क्त्युक्तं । अतः
 सर्वप्रष्टव्याइति तथाचयमः यथाब्रूयन्तयाकुर्यां दनुज्जातस्तुतैहि-
 जैरिति ननुभोक्तृविप्राणां वमनेक्षिआहन् समापनीयम नवा
 तत्रसमापनीयमित्येके तन्न स्मृतिविरोधात् तथाच हेमाद्रिकल्पे
 अकृतेपिण्डदानेतु ब्रह्मणोवमतेयदि पुनःपाकंप्रकुर्वीत आहं कु-
 र्याद्यथाविधिः धर्मप्रदौपेपि अकृतेपिण्डदानेतु भुञ्जानोब्राह्मणो-
 वमेत् पाकंकृत्वापुनःआहं कर्तव्यन्तुयथाविधीति अकृतद्रव्यपा-
 दाना त्कृतेसमापनमित्येवमनस्यआहविघातकारणात् अत्रो-
 त्तरेद्यु रेवपुनःआहमितिसिद्धम् तथाचन्युतिः वमनेवाविरक्तेवा-
 वांतद्दिनंवर्जयेदिति नचैतन्निगन्त्रणोत्तरंआह्रात्प्राग्भावमनवि-
 पयं आहविघनेसमुत्पन्नेअन्तरामृतसृतके वदन्तिशुद्धे तत्कार्यं
 दर्शे वापिनिश्चयणइत्युत्तरेदुर्वागनात् अत्रप्रायश्चित्ततमित्ये-
 के प्रठतिच पितृद्विजानामध्येतुपितु श्चवमनंयदि तद्दिने चोप-
 वासश्चपुनःआहंपरेद्दिने सर्वमन्नं समादायमन्त्रैःप्राणादि पञ्च-
 कौः द्वाविंशदाहतीहुंत्वाशेषंकर्मसमाचरेदिति ।

* तृप्तास्यद्रव्यनुज्ञातःशेषमन्नमनुज्ञाप्य ॥११॥

ततस्तृप्तास्येतिद्विजैरुक्तेशेषमन्नं किंक्रियतामिति भोक्तृनृप-
 ट्याइष्टैः सहभुज्यतामित्यनुज्ञापयेदित्यर्थः । एतदपि सर्वापेक्षं
 नपङ्क्तिमूर्धन्यस्येव ननु आहोर्वरितपाकेएवशेषशब्दीनृपाकान्त-

रेतत्कथम्पाकान्तरभुजितददानञ्चेति चेन्न गृहसिद्धस्य सर्वस्यापि
 पिण्डशेषत्वेन दानभुज्यापत्तेः । तथाच यमः भक्ष्यभोज्यकथामेवं
 यत्किञ्चित्पच्यते गृहे नभीक्ष्वम्पितृणां तदग्निवेदश्च यच्चैति चतः
 शेषस्यापि पितृददेशेन दानमित्युक्तं ननु किं निरग्नेरल्मुकनिधानं
 स्यान्न वा उल्मुकस्य दक्षिणाग्नि साध्यत्वात्तदभावे तन्नेत्येके स्मार्ताग्नेः
 पिण्डपितृयज्ञविधानाग्निनिरग्नेरित्यन्ये न देवताग्निशब्दक्रिदाः ।
 परार्थत्वादिति परिभाषातो निषेधादन्यतरणं न स्यादित्यपरे नि-
 रग्नेरपिश्राद्धाधिकाराग्निपादस्य पतौ पितृवस्तौ किकाग्निनेति केचित्
 एवं मृत्युल्मुकनिधानमनियतमिति उच्यते यदुक्तं दक्षिणाग्न्यभावे
 तन्नेति न तत् पिण्डपितृयज्ञविधानेन स्मार्ताग्नेः प्राप्तत्वात् यच्च पि-
 ण्डपितृयज्ञस्य विधिर्निरग्नेर्नेति तदपि न अक्षरणे प्रत्यवायस्त्विति नि-
 त्यत्वं यत्तु न देवतेत्यादिनाऽग्नेः प्रतिनिध्यभाव इति तदपि पिण्ड-
 पितृयज्ञविधानेति देशा स्तौ किकाग्न्युपादानं वैयर्थ्यं स्यात् यच्च नि-
 पादस्य पतौ पितृवस्तौ विरोध इति तदपि न नित्यत्वानुपलब्धेः तस्माद्-
 गुणफलविधेरल्मुकनिधानं साग्निनिरग्न्योर्नित्यमिति सिद्धम् । तथाच
 ब्रह्मयज्ञश्च यः । पितृरूपास्तश्च मुराः पिशाचाराक्षसाश्च ये तेषां
 वैरक्षणाया यत्पिपेदग्निं नूनैर्हते मण्डलेऽग्निदाहये न कुर्वन्ति
 द्विजोत्तमाः निराशाः पितरस्तेषां पैशाचं ग्राहमुच्यते स्कन्देऽपि ये रू-
 पाणीति मन्येण न्यसेदुल्मुकमन्तिके शुष्कगोमयसंभृतं यात्रच्छ्राव-
 समाप्यते अजीर्णदोषनाशाय पितृणामग्निवह्नं श्रुतिरपि सय-
 दिनिधायोल्मुकमर्घ्यं तत्पितृभ्यो दद्यादिति ॥

मू० सर्वमन्नमेकतो हृत्योच्छिष्टं समीपे-
 दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डानवनेज्यदद्यात् ॥ १२ ॥

एकतो हृत्येति शब्दः सन्निः सर्वशब्दः सूपादपेक्षीनयाय-

हाचकः उच्छिष्टसमीपव्रति सददेशोपचरणं तथाचअत्रिः पितृणा-
 मासनस्थाना दशतस्त्रिज्वरिणपु उच्छिष्टसन्निधानन्तन्नोच्छि-
 टासनसंनिधौ व्यानोपि अरन्निमाचमुत्सृज्यापिण्डांस्तवप्रदापयेत् ।
 यत्रोपस्पृशतांवापि प्राप्नुवन्निनविन्द्वद्वति यथायोग्यं विकल्पोत्र-
 विकिरपिण्डविषयया सनस्थानादुच्छिष्टन्ततो विकिरस्ततःपिण्डा
 वाविरन्निव्यवस्थावा व्याममात्रं समुत्सृज्य पिण्डांस्तवप्रदापयेदिति
 जातूकर्ण्याक्तेः यौष्मातामाहविषया अवनज्येतिस्वार्थेणैव द-
 द्यादिति गोत्रादिप्रकाशकन्ततश्च सर्वाङ्गमेकपात्रे उधृष्यपरन्त्या
 पिण्डान्कारयित्वा यथोक्तदेशेवेदगादिकृत्वा पृथक्पृथगवनिज्यद-
 भेपुयद्योपदेशपिण्डान् दद्यादित्यर्थः तथाच स्कंदे अपसव्यं धाम-
 जानु पातपूर्वपञ्चानन प्रत्नौपिण्डांस्तुमृदनीयात्रिर्गणसहायि-
 नीति यदयत्नसामान्येन सर्वं मन्त्रमित्युक्तन्तथापि निर्मायबोध्यं
 तथाच दृढशस्त्रादयः मायान्सर्वचनेदेशपिण्डेर्गौचधिवर्जयेत्-
 यथामदातथामाया निरिदाद्याग्निपिण्डयोरिति अत्रसंशयः
 पिण्डमिदं यज्ञं दित्तानेनप्राप्तेषु दर्शनेनजनपिण्डेषुपुन रुद्र-
 णंकृतइति तथाच पिण्डमिदं यज्ञमुत्तमं तद्विषये नोद्भिन्नपय-
 पङ्कतादित्यपरेणोत्सृज्यं पुरस्तात्करोति येरुपायौत्सृज्यपात्रेणा-
 वनेजप्रत्यसव्यपुसव्येनबोदरयसामर्थ्या दसावनेनिध्वेतिशज-
 मानरूपितृपृष्टतिस्त्रीनुपमूलपुसहदा छिन्नानि लेपादांकृत्वा
 यथावनिक्रमं पिण्डान्ददात्तसायेतत्त इत्तगदि अथैके पिण्ड-
 यज्ञेलेयामग्निजा दभेपुपिण्डदान निहतदभेपे वायनेजन मि-
 त्येतर्धमिति । तथाच अप.चिपेन्मूलदेशेवनेनिध्वेतिपात्रतः
 द्वितोयंवतुतोयं व मध्यदेशाग्रदेशयोरिति उग्रनक्षत्रपरमित्यन्ये
 उग्रनक्षत्रे उग्रशुक्लानुपपत्तिः परिसंस्थानेवावनेजदभेपु द-

दद्यादिति मूयादिति हल, य, व, उ, छिष्टसामोप्योपदेशान्तरपरिसंख्येति-
 कर्कः एवं च कथमित्यपुनरुक्तिरिति उच्यते यदुक्तकुशोपर्यवने व-
 नार्थतदिति तन्न तादृशावनेजनस्य छन्दोगविषयत्वात् तथा च-
 तत्परिशिष्टं प्रागग्रेष्वधदभेषु अध्यर्मासंस्तरपूर्ववत् अपरः क्षिपे-
 लदेशे वनेनिष्कृतिनिस्तिष्ठा इति प्रागग्रं नस्तिलत्वे इति विषये
 न च तथा शङ्क्यम् अवनेनिजस्य दभेषु दद्यादित्यन्यभावात् तथा च पि-
 ण्डयज्ञसूत्रम् अमावनेनिष्कृत्यादि कम् स्कन्देऽपि नाम गोत्रे ससु-
 च्चार्यपूदद्यादवने जनम् कुशैरास्तरणं कुर्याद्वक्ष्याग्नेस्तत्परम् दि-
 गुणांस्तु कुर्याद्वत्वा सतिलानर्घसंयुतान् अश्वनेनिष्कृत्वोक्त्वाथ कु-
 शान्भूभौपरिस्तरौ दत्ति यत्तूपलक्षणपरिसंख्ये इति तद्वयमपि ह-
 लायुधेनैव दूषितमित्युपेक्षितं न तु तथेष्टं वेदादिकरणोपपत्तिः ।
 तथा च देवलः मण्डलञ्चतुरस्रञ्चदक्षिणावर्तकम् अहत् एकदभेण त-
 न्मध्य उच्छिखे निश्चितं ताजेत् ब्रह्माण्डेऽपि सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्याम्
 कुर्यादुल्लेखनं बुधः यज्ञेणाथ कुशैर्वापि उल्लेखेत्तु मर्धो द्विज इति
 यच्च हलायुधे न पिण्डयज्ञे यत्पिण्डदानमियुक्तम् तत्र यौनसक्त्या-
 परिहारा द्विरयांतरानुपलभ्येद्यायुक्तम् । पिण्डयज्ञश्च दुपचार इ-
 त्यनेनैव तत्सिद्धेः तन्माद्विरयांतरबोधनेनापुनरुक्तिः । तद्यथा
 पिण्डयज्ञश्च दत्तिल तिदेगोमिमाग्निनिरग्न्यो रग्निशिष्टरूपां पिनिर-
 नेर्विषयांतरदृष्टेः साग्निपरएव तस्यैव सर्वो गोपमं हारात् निर-
 ग्नेऽस्तु इत्याग्नौ कर्त्तव्यादिव द्विरयांतरदर्शनात्तदर्थे तत्सूत्रमि-
 द्यपुनरुक्तिः अतो निरग्ने रूपमूलनूनुवादि नियेदार्थमिदं सू-
 त्रमिति सिद्धम् । तेन निरग्ने नानादाग्निषु समूलनूनुवादाकारणम्
 न न हयेनाग्ने जनम् एतत्तन्त्रं व्यधेति प्रयः गद्यनेत्यर्थः तथा च शु-
 तितः साग्नेरासनाग्नी समूलतापिण्डेषु सक्तदाहिन्नतेति किंच म-

लक्ष्मभवेद्दुर्भ इति प्रागुक्तम् यत्तु यतपथे स्रष्टाच्छिन्ना न्युपमूलं दि-
 ना नौल्युक्तम् तदपि साग्निपरमेव सुमंतरपि यथावबने निच्छेति-
 पुर्वपुर्वपुर्वपति त्रिस्तरे केन हस्तेन विद्धोतावनेजनम् अपसव्ये-
 न हस्तेन निर्वपेदुदकं सुवीतिमनूक्तेषु तथा यावेपियडे विवोहेपु-
 दाने चैकेन दौयते तर्पणे तु भयेनैव जलन्देयन्तु नान्यथेति धर्मप्रदीपे-
 पि गयायां दशपिण्डेषु पिण्डशब्दो विधीयते अत्यचलम् अशब्दः स्या-
 दगंगादिषु सरित्सु च महालयादिषु सूच्यथ कश्च । तथा च हेमाद्रौ
 महालये गयायां हे प्रेत्याहे दशाहिके पिण्डशब्दप्रयोगः स्यादन्त-
 मन्यवकीर्तयेदिति असावेतत्तद्विधिशुभ्या सूच्यतायेतत्तद्विधुक्तत्वा-
 द्वाजसनेयिनाम् पिण्डेषु कीवप्रयोगः सर्वत्र त्व्यं के पिण्डशब्ददर्शना-
 देतत्पिण्डः इत्येति सर्वत्र शक्यमिष्यन्ते तद्वयमपि विषयादर्शन-
 निमित्तमिति बोध्यम् तस्माद्विहिते पिण्डशब्दस्तद्विधौ ऽन्तशब्द-
 इति चिदम् यदि न्निविरोधमिधैतन्निविपथे विचिकित्सातस्त-
 तत्ते पिण्डान् स्तब्धेषु तथाप्यत्रादिकल्पलतायां एतत्ते पिण्डा-
 न्नमित्यलं भङ्गना एतत्पिण्डदानमेकशवासेन कार्यं यावदेवोच्चरे-
 तन्तन्तावत्प्राग्निरोधयेदिच्छुक्तेः ननु किंपिण्डपंक्तयः प्रागुप-
 क्रमाः प्रत्यगुपक्रमावा तत्रपथाद्वादाने गुमावादिवर्गार्थमिच्छादस्त्वं-
 वगृह्यात्स्नीय्यद्यपि पिण्डाद्वपश्चिमास्युरिति भाष्यार्थसंग्रहहाक्या
 त्वश्चिप्रसङ्गादिति तथा पिण्डात्पश्चमेन तत्पत्नोनाम् किञ्चि-
 दन्तर्भायेति शांखायनगृह्यादपौति पित्राकर्मत्वा त्पत्नोनां प्राक्-
 संस्तवानुपपत्तेः अत्यक्पत्नैवेत्यन्ये उच्यते यदुक्तप्रागुपक्रमा-
 इति तत्र तथासति पित्राकर्मणि प्रदक्षिणोपचारः स्यात् । पितृ-
 णामप्रदक्षिणमित्यादि वाक्यवैश्यापत्तेरप्येव द्वितीयेपि सप्यदोष-
 नचेवमिष्टं प्रत्यगुपक्रमाः प्रागुपवर्गाः पितृप्राज्ञासंस्थाभवन्ति

दक्षिणादिगुपक्षमादुदगन्ताएववावैश्वदेवहिनसंस्थाभवन्तीतिवौ
 धायेनेन ब्राह्मणोपवेशस्तृप्यपत्नीनामपि तथेवज्ञापितत्वात्
 अन्यथावैषम्यस्युक्तमोपपत्ते, सदाचारादपि प्राक् सैवेति यत्वा-
 पस्तंवादिगुह्यहयम् यच्चअग्नेर्दक्षिणादेशितृस्थानंकुर्वीतसैकतं मंड-
 लंचतुरस्रं वादक्षिणावनतं तथा तत्रस्थानेततीर्धर्मानेकमूलान्वि-
 तान्वहन् दक्षिणाग्रातुदक्षस्थान्द्विधा तांस्तृणुयात्समं पूर्वभा-
 गस्यर्धेषु पिष्टपिण्डान्विनित्तिपेत् । पश्चात्स्तृतेषुदक्षेण मातृपि-
 ण्डान्विचक्षणद्वितिष्टवशिष्टवाक्यम् । तत्तच्छाखिनामेवत्यबिरीधः
 अथकिपिण्डपूमाणांनियतम् नवा तत्रकपित्यवित्तवमात्रांश्च दद्या-
 दामलकैः समान् कुक्षुग्रांश्चपूमान्वा वदरेणसमानथ नालिकेर-
 समान्वापि अधिकान्नप्रदापयेत् प्रमाणमेतत्पिण्डाना मंगि-
 रासुनिरत्रगोदित्यनेन विकल्पादनियतमित्येके तन्न अस्यवाक्यस्य
 आक्षेपविषयत्वेन व्यवहिते; तथाचमरौचिः आर्द्रामलकमा-
 त्रांस्तु पिण्डान्कुर्वीतपार्वणे एकोदिष्टेवित्तवसातम् पिण्डमेक-
 न्तुनिर्वपेत् नवग्राहेऽस्युत्तरम् तस्मादपिचनिर्वपेत् तस्मादपिस्यू-
 लतरमाशौचे प्रतिगच्छरमिति अथैकेपिण्डदानंकेवलपिण्डैरेव
 नसुग्नकुशैरिति तन्न अयमागिपत्नीनादुशैरेवश्वशरांतर्धानो-
 पपत्ते, तथा । श्वशुरस्यासतीयस्या स्त्रियः प्रच्छादनक्रिया पुत्रैर्द-
 भेणसाकायौ मातुरमुदयार्थमिरिति मातृस्येपि ततःकृत्वांतरे-
 ददग त्त पत्नीभ्यःकुशान्वुधदति ।

मू० आचान्तेष्वित्तेके ॥ १३ ॥

एकग्रहणम् स्वप्नशाब्दोक्त विज्ञापनार्थं मुनिभिर्भिन्नकाले
 पिण्डदानेनयत्तस्मत्तम् तत्पूजांलागतं यत्तत्तत्कुर्याद्विचक्षण-

इति वाक्कात् संयुक्तकारोपि यान्त्रिककालभेदेन कर्मणि भुनक्तुं योज-
गुः स्वस्वगृह्यानुसारेण विकल्पते पुंशु ज्यत इति ततश्चाचांते पुं-
लेपुः पितृदानमित्येके जगुः नैकात्मायन इत्यर्थः विकल्प एवायमि-
ति कर्कादयः ननु किं लेपभुजान् दर्भमूलेषु दर्भाग्रेषु वादानमिति दर्भ-
मूलेषु पशुजः प्रौणयेज्जे पशुपणैरित्यादि वाक्कात् मूलेष्वित्येके तत्र
लेपभाजश्चतुर्थ्याद्या इति मातृस्य वाक्ये न चतुर्थपुरुषादीनां लेपभागि-
त्वेन दर्भमूलेषु वैपम्योपपत्तौ मार्कण्डेयोपि लेपसम्बन्धिनश्चाग्येपि
तामहपितामहादिति नन्वेव दर्भमूलेषु पशुज इत्यर्थक मिति चेन्न
तस्य करवर्षणविषयत्वात् तथा च विष्णुः दर्भमूलेषु करावर्षणमिति
अतो दर्भाग्रेषु लेपभुजां दर्भमूलेषु प्रोञ्जनमित्यविरोधः तथा च ब्रह्मया
ज्ञावक्तव्यः दत्तेऽपि दत्ते ततो हस्ते निर्मज्ज्यां लेपभागिनां कुर्यात्ते सम्प्रदा-
तव्यं प्रौढतां लेपभागिन इति तथा उत्तरोक्तं मूलान्तु पितृमूलान्तु दत्त
ये कुंशमूलेषु यो दद्यान्निराशाः पितरोगताः ददाति लेपभागिम्यः पि-
ण्डानाममृतः सदा प्रपितामते च यो दद्यात्तृप्तिः पञ्चदशाब्दिभ्योति ।

मू० आचान्तेषु दक्षमूल्याख्यक्षता नक्ष-
त्र्योदकञ्च दद्यात् ॥ १४ ॥

(१) शास्त्रान्तरोक्तमन्त्रैर्न दक्षादि दानार्थे च तत्र पुराणे । अपां-
सव्ये स्थिता देवाः सर्वमभुः प्रतिष्ठितं ब्राह्मणस्य करे न्यस्तां शिवां आ-
पो भवन्तु मे ब्रह्मदकदाने लक्ष्मीर्वसतिषुष्पिषु लक्ष्मीर्वसतिषुष्करे
लक्ष्मीर्वसतिगोष्ठेषु सौमनस्यन्ददातुमर्हति पुण्यादिदाने अक्षत-
श्चास्तु मे पुण्यं शान्तिपुष्टिर्भृत्तिस्तु मे यद्यच्छ्रेयश्करं लोके तत्तदस्तु मे-

(१) ब्राह्मणेष्वाचमनेषु सक्तुं भ्यलं दक्षादि कश्च दद्यात् पुण्यानि च प्रतिष्ठिता
नि । पदप्रोपलम विनकायुधिका अत्यवस्यकाद्या निगमरूपसम्यक्साध्यापि दद्यात् ॥

दाममेत्यक्षतदाने एतद्वज्रोपनीतिनाकार्य आशीरुपत्वात् तासु-
 प्रोक्षितादियत्कर्मतत्कर्तव्यं यवादिना सव्येनेत्यर्थः । तथा विसर्जनं
 सौमनस्यमाश्रयः प्रार्थनंविना पितृमन्यव्यक्तव्यम्प्राचीनावैति-
 नासदेत्युक्तं अत्राचान्तेष्वित्यनुवृत्तौ पुनस्तद्गृहणं वेदादिसं-
 स्प्तान् पिण्डप्रयुक्तं कर्माचमनात्यगिवेति ज्ञापनार्थं अतोनाचान्तेषु
 तत्सर्वं कृत्वाचान्तेषूदकादिदत्त्वा चय्योदकंदद्यादित्यर्थः । तद्यो-
 क्तं पिण्डपितृयज्ञसूत्रे तथाचपिण्डान्ददातीत्युपक्रम्यात्पितरद-
 त्युक्तोदङ्मुख आत्तमनाऽमीमदन्तइति जगत्पवनेज्य पूर्ववज्रीवी-
 विसंख्य नमोवदत्यञ्जलिहरोत्ये तद्व इत्युपास्यति सूत्राणिप्रतिपि-
 ण्डसूत्रादिशाखावपत्युत्तरे यजमानहस्तोमानियोर्जमित्यप्योनिधि
 क्षत्यवधायावजिघ्रसि यजमानउल्मुकसकृदाच्छिन्नान्यङ्गनाबाधत्त-
 इति मध्यमेपिण्डं पत्नीप्राश्नातिपुत्रकामेति अस्यार्थः । पिण्डान्द-
 त्वाचम्य यवानादायात्पितरदत्त्वादि हृषायध्वमित्यन्तंमन्त्रञ्जमित्वा
 प्रदक्षिणां धामेनाहृष्योदङ्मुखो यथागतिश्वासमनुबध्य शुभम्यायेत्
 तथाचपरिणिष्टं धामेनवर्तनं केचिदुदगन्तुं प्रचक्षते स्तंदेदि प्रक्षा-
 ल्यइस्तावाचम्य शुभम्यायेदुदङ्मुखइति शुभध्यानं सव्येनेत्येके तन्न
 मानाभावात् आहृष्येतेनैव प्रदक्षिणमाहृष्यामीमदन्तेतिमन्त्रं ज-
 पित्वाक्षतान् भुविपिण्डमूलेक्षिपेदित्यर्थः प्रदक्षिणमथाहृष्य पूज-
 येदक्षतेयैवेतिवाक्यात् पितृं यमनसाध्यात्मा ऽचतान्निक्षिपेद्भुवी
 ति हृषयाक्षवल्क्योक्तेय अवनेज्यपूर्ववदित्यत्र गोधाद्युच्चारणेनेत्यर्थः
 तथाच श्रुतिः अयोदपावमादावावनेजयत्यसावनेनिष्ठवे त्यवयज-
 मानस्यपितरमित्यादि यत्तु तत्पात्रचालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेदि-
 तिवाक्यं यच्च हस्तान्दवारिणाकार्यं पुनरप्यवनेजयमितिस्कन्दवा-
 क्यम् तदन्यशास्त्रिविषयं इहतुपूर्ववदवनेज्येतिदिशात् अतिदेग-

विधिरिति त्वया दत्ताविषयान्न जनेनैतिया नौर्वाचिर्मन्त्र नमोप-
 डत्तनेन पडभ्रमीकरोतीत्यर्थः नन्वभ्रमिमित्ये काला त्वयपडभ्र-
 मीनिति बहुतुनतिरुपपत्त्यादभ्रमिरित्यदोषः तथाचश्रुतिः पटह-
 त्तीनमस्करोति यद्वाक्यतय कृतयः पितरदत्तादि एतद्वदिति मन्त्रेण
 प्रतिपिबडंमृषाणि ददातीत्यर्थः । ननु प्रतिपिबडमिति पृथग्विधं
 रितद्वदितकथनान्नाविधिः एकपडमेनेव त्रिपुदानेन मल्लभ्यन्ति-
 ध्यमिति दोषः एकपटव्यं कर्मादिकाविति परमापितत्वात् प्रति-
 पिबडमित्युक्तमस्यास्यैव मृषादानमित्ये किं उच्यते दगाधितमृषा-
 भावइत्यर्थः । यत्तु दगाविवर्जये त्वादीयदाप्येतत्तयमजामिति
 तत्तत्तमार्थेयोष्यं दगायान्तादभावविषयत्वात् तथाचभौनकः मृ-
 चाभापिदगामृगी चेति यत्तु नमोयः पितरोमनाश्रुपन् सुधम्मदाप-
 धितति मृषमन्तात्तरोहिः सान्यगानिविषया बाजमन्त्रेयान्तात्वेत-
 द्वदिति कात्यायनोक्तं तथाचव्यासः एतद्वः पितरोयोसो दगान्तात्वा-
 पुपक्पुपगिति दगादाभावे मृषोहिः ततः मृतपदातयम् कापीम-
 मयवानं दुफलम्यद्वर्णमा तदभावेव ग्राह्यमिति स्मृतेषु पुना-
 दभावेपयमिगृतस्मोमवागकमिति उच्यते यमिषष्टागदधेदो-
 मिति विनिष्टविधिः अर्जमित्येनो निविद्यतीत्यर्थः यद्युच्चारणं कम्
 तिमोदकदानमित्ये किं अर्जदानेति तादि टयम्येतादाधारम-
 यानुक्रया त्वेवमिजमिनेत्ये तथाचद्वदितिः अनभ्यर्चोदवा-
 त्तु तेषामुपनिविष्टिपेत् पटलित्य मर्चैरद्वदित्यापि पयोमधुति-
 तासया अर्जकानेन दातव्याः किञ्च अर्जोदधेति पेटिति । यथाद-
 त्तत यजमानोदधेति त्रिवाणु दातव्यां यथाद्वेतां इति दोषः ।
 पाते पिंडान्ममदृष्टा या पादपितृमन्त्रवदिति दृष्टाश्रुत्योक्तेः
 यममृकंमदृष्टा किं सान्यगनादभावात् विपरीत्ये मृष्टादि-

ब्रान्तीति साग्निपरमित्युक्तं एवं प्रडोपयुक्तमृषांतकृत्वाचतुर्थी-
संस्कल्पेन धूपादिकं निवेदयेत् तथा च स्कात्तेमसंभ्यर्च्य धूपदीपनं वेद्या-
नि निवेदयेत् प्रकुर्यादथ मंकल्पं कृत्वा च व्योदकं तत इति ततः मुप्रो-
क्षितमस्त्वित्यादि नोदकादिदत्त्वा च व्योदकं न तन्नेषत् दगात् तथा च
कात्यायनः अन्नव्योदकदानं कुर्वाणं नोदकं नोदयेत् अन्नं वनितं न-
तकुर्यान्न चतुर्थ्यां कदाचनेत्यतिदेशस्तत्र निषेधार्थः अन्नव्यमस्त्विति-
प्रोक्तः प्रत्येकमिदं ततः क्रमादिति शङ्कोक्तेः ।

मू० अघोराः पितरः सन्तु संत्वित्युक्ते गो-
वन्नो वर्द्धतां वर्द्धतामित्युक्ते दातारो नो भिव-
र्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च अज्ञाचनो माव्यग-
म इह देयश्च नो स्त्विति शिपः प्रगृह्य ॥ १५ ॥

इतिराद्यर्थे तैन्मन्त्रयुक्तमन्यदाशीः प्रार्थनमिति शक्ते, कंका-
रणमित्यर्थः सत्त्वित्यत्र प्रतिवचनान्तरं प्राप्त्यर्थं तथा च स्कन्दे अघो-
राः पितरः संतु मत्त्वित्युक्ते पुनर्द्धनैः गोवन्तयावर्द्धतां न सृषेत्युक्त-
यतः पुनः दातारो नो भिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च अज्ञाचनो मा-
व्यगमत् बहुदेयश्च नो स्त्विति अन्नश्च नो वर्द्धमभेदतिथीं यत्नमेव हि
याचितारश्च न संतु मा च याचिष्म कश्च न इत्येता आशिपः सर्वाग्र-
ह्नीयात्यतिभाषितमिति अथवेति शब्दप्रकारे तैन्मन्त्रिकमूर्द्धादि-
पेकाशीः प्रार्थनं सव्ये न पूजादिवत्कार्यमित्यर्थः तथा च उदयाज्ञव-
ल्कः ततश्च वतिलकं कुर्यान्मन्त्रेणान्नयत्ततः मन्त्रश्च निष्पानुष्ठाने
त्यादि प्रागेव दर्शितः अतश्चाशीः प्रार्थनमप्येवमेव यज्ञोपवीतना-
कार्यमिति प्रागुक्तं दक्षिणां दिशमावांसं गच्छेत्तस्मान् वराग्निं नीति

मनूक्तेः देवलोपि चक्षुर्मर्षमेवास्त्वित्युक्ता भूयः समर्चयेदिति
मूर्धाभिषेकश्चाद्यदानात्प्रागित्येके ॥

मू० स्वधावाचनीयान्सपवित्रान्कुशाना-
स्तौर्यस्वधांवाचयिष्यऽद्वितीपृच्छति ॥ १६ ॥

स्वधावाचनीयान्युंजोपरिस्थापिताः कुशाःपवित्राणितदध-
स्थापितानि तेषां कृतप्रयोजनत्वादप्यपवित्राणि कार्यणीत्यन्ये त-
त्कर्कादिभिर्नैरस्तमित्युपेक्षितं ततश्च सपवित्रान् स्वधावाचनीय-
कुशानादायास्तौर्यस्वधांवाचयिष्येद्विती यद्विभूर्धन्यं सर्वान्वापृच्छे-
दित्यर्थं नन्वेवमाभास्तरणकिपङ्क्तिमध्ये प्राश्नेवा तत्र पिण्डपुरस्तादि-
त्येके तदन्तरालइत्यन्ये एतदुद्दयमपिन मानाभावात् अतः पि-
ण्डोपरिसमास्तौर्यापोनिपिच्छेदित्यर्थः तथाच गोभिलसूत्रं स्वधा
वाचनीयान् पिण्डोपरिसमास्तौर्येति परिगिट्येपि पवित्रान्निर्हिता-
न् पिण्डान्निच्छेदुत्तानप तत्कृदिति न चास्य गात्रान्तरविषयत्वं स्व-
धावाचनिकसर्वपिण्डोपरिसमाचरेदिति मात्स्योक्तेः स्वधावाच-
नीयेष्विति स्वधावाचनीयाद्वितीयात्प्रत्यातं तन्नागेप्रतिनिधिः
कार्यइत्युक्तं मुख्यद्वयेच्छापरत्वात् तथाच उत्तरसूत्रं स्वधावा-
चनीयेष्वपोनिपिच्छतीति ॥

मू० वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पि-
तामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्र-
मातामहेभ्यो ब्रह्मप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्य-
तामित्यस्तु स्वधेच्यच्यमाने स्वधावाचनीये-
ष्वपोनिपिच्छत्युक्तमिति ॥ १७ ॥

माहादिमनुष्यायकश्चः पृथङ्निर्देशादतन्वता स्वधावाचनएव-
चेत्युक्ते. वाच्यतामिति ॥

मू० उत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षि-
णान्दद्याद्वा ह्यणेभ्यो विश्वे देवाः प्रीयन्तामि-
ति देवे वाचयित्वा ॥ १८ ॥

पात्रं गृह्यते यथाशक्तीति समदक्षिणाविध्यर्थे ब्राह्मणेभ्य इति
स्मृत्यन्तरोक्तपि मृद्देशव्युदामार्थं तेनाब्रह्मणो द्देशेनैव दक्षिणा
दानमुक्तदभिप्रेतं तथाच देशलः आचान्तेभ्यो द्विजेभ्यश्च प्रयच्छेदय
दक्षिणामिति पितृद्देशपक्षेऽपि तदर्थः प्रथमभक्त्या तन्मनस्कः समा-
हितः सुस्वधेत्याशिषायुक्तो दद्याच्छक्त्या तु दक्षिणामित्यादिविष्णुपु-
राणादुक्तोन्यथाऽपि विषयः वाचयित्वेति कारतार्थं निर्देशाद्विश्वे
देवाः प्रीयन्तामिति ब्रूतेति द्विजान्मत्स्येऽप्युक्तं ततश्च विश्वे देवाः
प्रीयन्तामिति ब्रूतेति विमानध्वज्ये विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति तैत्ति-
रिह्यपुर्वसव्ये न दक्षिणां दद्यादित्यर्थः अतश्चात्पि नुरमुकशर्मणीमुक्त
सगोत्रस्य वसु रूपस्य श्राद्धप्रतिष्ठार्थं समुक्तसगोत्रायामुक्तशर्मणे वि-
प्रायेत्यादितुभ्यमहमभ्युददइति प्रयोगः, तन्तत्वेत्वं स्यात्पितृणां मि-
ति बोध्यं पितृद्देशपक्षेत्वं स्यात्पि नैपितृष्य इति वेति विशेषः ।
सतिलनामगोत्राभ्यां दद्याच्छक्त्या तु दक्षिणाम् स्वस्तिवाचनकं कु-
र्यात्पिशङ्गानुष्ठानभक्तितः इति वाक्यात् सूत्रे यद्यपि दक्षिणामितिसा-
मान्यनोक्तम् तथापि पितृदेवयो, रौप्यस्वर्णबोध्यैकनकंति र्जरा-
णां तु पितृणां रजतं भृशमिति वाक्यात् अत्र समं स्यादश्रुतत्वा दि-
ति न्यायाद्दक्षिणादानं सर्वेषां सममेवेत्येके देवपूर्वश्राद्धमित्युक्ते
पूर्वदेवे दक्षिणादानं पश्चात्पि न दत्तव्यं पितृद्देशपक्षे दक्षिणा दा-

नमपसव्येन देवपूर्वब्राह्मणोद्देशेन सव्येनेत्यपरे अपसव्यं तु तत्रापि
मत्स्योचिभगवान्नेने इत्यादिस्मृतः उभयग्राह्यत्वात्कल्पपादि-
कमपसव्येन त्यागमात्रं सव्येनेतीतरे उच्यते यदुक्तं सर्वेषां दक्षि-
णासर्वेवेतितन्न पात्रानुसारेण दक्षिणावेष्टम्योक्तेः तथाच एक-
क्युपविष्टानां विप्रानाम् अत्र कर्मणि भव्यं भोज्यं प्रमर्दयं दक्षिणा-
त्यनुसारतइति अनुसारतः पात्रविशेषानुसारेणेत्यर्थः यत्र देवपू-
र्वदक्षिणेति तदपि न पितृद्देशेन देवपूर्वं मितस्य पर्यवसानः-
नब्राह्मणोद्देश इति तथाच देवलः दक्षिणां पितृविशेषेभ्यो दद्याद्दि-
मेततः क्षयोरिति यदपि पितृद्देशे ऽपसव्येन ब्राह्मणोद्देशे सव्ये-
नेति तदपि न पितृपूर्वकस्य सव्यं नैवोक्तेः तथाच स एव सर्वकर्माप-
सव्येन दक्षिणादानवर्जितमिति न च दक्षिणादानं देवपूर्वं तस्य विस-
र्गकृत्वात् तथाच हतयाद्वा वस्त्रं पूर्वपितृभ्यो दद्यात्तु देवभ्यस्तदन-
तरम् असुराः पितृरूपेण दत्तं हि संतिदानवाः तेषां वैरक्षणायां य-
पश्चाद्देवो विसर्जयेत् । यास्तु वस्त्रोपि पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा-
विप्रान् विसर्जयेदिति यत्त्वपसव्यं तु तत्रापीति तदग्न्यादि-
पर्यं यज्ञसंकल्पादिकमपसव्येन त्यागमात्रं सव्येनेति तन्न भाना-
भावात् तस्मादुभयपक्षेपि कात्यायनमतानुसारिणां दक्षिणादान-
पितृपूर्वकं सव्यं नैवेत्तिसिद्धम् तथाच हेमाद्रिप्रवृत्तौ सूक्तस्तोत्रजपं च
होतापिण्डाघ्राणं च दक्षिणाम् आह्वानं त्यागतां तं च विनाचं परिवेष-
णं विसर्जनं सौमनस्यमाशिषां पार्थिवं नन्तथा विप्रपूजदक्षिणां चैव स्व-
स्तिवाचनकं विना पित्राग्न्यत्प्रकर्तव्यं प्राचीनाचीतिनामदेति
तथा उपवीतीपितृप्रीत्यै वित्तगाढाविवर्जितः दक्षिणां पितृवि-
शेषेभ्यः पूर्वं दद्यादद्येतरान् इतरेभ्य इत्यर्थः तथा त्यागस्तस्तिव-
चनं दक्षिणां च दक्षिणाम् गोवधादनमर्घ्यं षडेते उपवीतिन इति

गोत्रवादनन गोत्रन्तो वर्ततामिव्यादिना नानात्मा कलध्वजसंज्ञ
 कारोपि याज्ञवल्क्योऽसिर्गोत्राक पात्रमुत्तानमिच्छति यमोपि
 सर्जनकृत्वा गृह्यकर्तापि गौनक, प्रीतिरश्वास्तु देवानामिति वा
 त्यायनादय सर्वेषामपि पवाणाम् भवत्युद्धोक्तविधीयते स्वयच्छे
 त्तस्य वाभावे ग्रहणम् स्वेच्छया भवेदिति अन्यच्च विसर्गरूपप्रति-
 ज्ञापात्रचालनस्तु पूजने देवद्विजवाचनादिकं न कुर्यात् दक्षिणावा-
 उपलक्षणाद्यत्वात् तथा भवहीनक्रियाहीनम् भक्तिहीनद्विजो-
 मा श्राव मपूर्णं तायातु प्रसादात्तवतामनेति गोभिलोपि देवैवा-
 चयित्वा पिण्डपात्राणि चालयित्वा दक्षिणादद्यादिति पिण्डादि-
 पात्राणि चेति विग्रह नित्यत्वात् अपचालयित्वा तत्पात्रम् स्वस्तिवुं
 र्वतियेद्विजा निराणाः पितरस्तेषां श्रद्धायाः तयथागतम् कृतपूजा-
 सव्ये नेत्येके तन्न आचम्योदक्परादृत्य विरायस्य शनैरसूय धृष्ट
 त्वं नमस्कुर्यात्पितृनेव च सर्वदेति वाक्यात् विशेषमाहवास्तुकर्ण्य
 पात्राणि चालयेच्छास्त्रे स्वयं शिष्योऽथवा सुत न स्त्रीभिर्न च बालेन ना
 सजात्या कथ्यतेति दृष्टस्पतिरपि भाजने पुचतिष्ठतु स्वस्ति कुर्वति
 देविजः तदन्नमसुरैर्भुक्तम् निराणैः पितृभिर्गते भाजनानि भोजन
 पात्राणि स्तुतीति भगवन्ब्रूहीति पारस्कर, चवन्नात्तमो भगोददश
 दिति सूत्र्यता चतुर्थ्या गोब्राह्मणद्वारा विमाणां सूचित ततो भू-
 त्पितरमुकशर्मणो मुकसगोदस्य वसु रूपस्य श्राद्धप्रतिष्ठा र्थमदव
 गोब्राह्मणमुकशर्मण इत्यादि त्वमहमप्रदद इति प्रयोग तन्त्रेषु
 षोडशवचनेन पित्रुद्देशेन त्वत्पितृवत्त्वं दि चतुर्थ्या प्रयोग इति
 सर्जनमन्त्रमाह ।

मू० व्वाजेवाजेवतेति विसृज्यानुब्रज्यामावा-

जस्येतिप्रदक्षिणीकृत्यनमस्कृत्यप्रविशेत् । १८ ।

ततोवाजेवाजइत्तानेन कुशमूले पित्र्यविप्रान्पूर्वपश्चात्कु-
शाये देवद्विजास्त्रिहज्यताननु ब्रज्यामावाजस्येतानेन बहिर्य-
ज्ञोपवीतीतान् प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्यप्रविशेत् इहमिति शेषः ।
अत्रकुशाग्रे देवसर्वं विसर्गद्वयंके तथा वाजेवाजेतिमन्त्रेणकुशमू-
लेनताम्रितुम् देवास्तेनैवमन्त्रेणकुशाग्रेणविसर्गयोर्दत्तं मनुरपि-
आमावाजस्यमन्त्रेण कर्तव्यं हिप्रदक्षिणम् नमस्कृत्यततोविप्रा-
नांसर्गपुष्येगयेत् तावूलहिततोदद्यात्पादं पुच्छावनततः पा-
दाभ्यागततः कुर्यात्पादमर्दनमेवच अत्रविसर्गप्रदक्षिणेऽपसव्ये-
नेत्येकेतन्त्रं स्वागतंस्वास्ति वचनन्दक्षिणाचपुटदक्षिणामित्युक्ते
उहयाज्ञवल्क्ये वाजेवाजे जपेन्मज्जमांसावाजस्यैपुन बहिः प्रद-
क्षिणं कुर्यादक्षिजलधारया वभ्रुवर्गेण सहितः सभायं सकुटुबक-
पुनराचम्यत्तत्रैव (१) स्वादुपठः जपेत्सुधो द्वाभ्यां सपठेयुस्तथा
हभोक्तृविज्ञोत्तमा आहारभेवसानेच पादगौचे द्विजार्चने विकरे-
पिण्डदानेच पदमुचाचमनंमृतमिति कात्यायनोक्ते विसर्जये-
त्ततोविप्राः पुंणिपत्यपुनः पुन आहारमुपगच्छेय पुनराचमनस्तत
वैश्वदेवस्ततः कुर्यात्स्वशाखोक्तविधानत इतिहारगमनासमवेतुबहिः
प्रदक्षिणं कुर्यात्पादान् दृष्ट्वावनुव्रजेत् अग्न्यवर्गेण सहितः पत्रभार्या-
समन्वित इति अथोर्ध्वं कृत्य ततोक्षिप्रमार्जनं तत्पतिपत्तिपिण्ड-
विकिरपतिपत्तिवैश्वदेवनित्यथाहशेषभोक्षणनियमादौ युज्यते ते प-
ठौनसि नस्पृशन्ति तथादृष्टान्तयेजोऽक्षिप्रमार्जनं तैस्तुष्टे तदुच्छिष्टे-
पितरोप्रात्ययोगति मचेत खनित्वानिजिबहूमा वन्ययाऽर्यग्नमन्त्रे

गोवृद्धादनन गोवृद्धो वर्धतामित्यादिनानास्माकलक्षणादसं-
 कारोपि याज्ञवल्क्योऽपि सर्गात्माक पादमुत्तानमिच्छति यमोऽपि
 सर्जनकृत्वा गृह्यकर्तापि गौनकः प्रीतिरथास्तु देवानामितिक-
 त्यायनादयः सर्वेषामपि पदानाम् स्वगृह्योक्तविधीयते स्वगृह्यो-
 क्तस्यैवाभावे ग्रहणस्यैक्याभावेदिति अन्यच्च विमर्गरूपप्रति-
 ज्ञापात्रचालनन्तुपूजने देवद्विजवाचनादिकं न कुर्यात् दक्षिणाया-
 उपलक्षणाद्यर्थत्वात् तथा मंत्रहीनं क्रियाहीनम् भक्तिहीनं द्विजो-
 मा श्राद्धं संपूर्णं तांथातु प्रमादाद्भवताममेति गोभिलोपि देववा-
 चयित्वा पिण्डपाचाणि चालयित्वा दक्षिणां दद्यादिति पिण्डादि-
 पात्राणि चेति विग्रह इत्यत्र चालयित्वा तत्पात्रम् स्वस्ति कु-
 र्वेति ध्वजो निराशः पितरस्तेषां श्रद्धायाति यथागतम् कृतपूजा-
 सव्येनेत्येके तत्र आचम्योदक्ष्णपराहृत्य विराटस्य शनैरसून् पट-
 तंश्च नमस्कुर्यात्पितृनेव च सर्वदेति वाक्यात् विशेषमाह तां कुर्यात्
 पात्राणि चालयेच्छास्त्रे स्वयं शिष्योऽथवा मुनिः न स्त्रीभिर्न च बालिन ना-
 सजात्या कथंचनेति उहस्पतिरपि भाजगेपुचति ठत्तु स्वस्ति कुर्वेति-
 ध्वजो निराशः तदन्तमसुरैर्भुक्तम् निराशे पितृभिर्गते भोजनानि भोजन-
 पात्राणि स्वस्तीति भगवन्मृहीति पारम्परः अत्राक्षणे भगोदद्या-
 दिति मृभ्यतावतुर्था गोत्रादुद्यारो विप्राणां सूचितः ततो मृ-
 त्पितरमुकगर्भं गो मुकगर्भं दद्यात् धत्तु रूपस्य ग्राहप्रतिष्ठा कर्मदक
 गोत्राद्यामुकगर्भं इत्यादि तस्य महमप्रदद इति प्रयोगः तन्नेपु-
 षो ब्रह्मचनेन पिण्डं गणजेत्येवमपि तद्वत् दि चतुर्थ्याः प्रयोगः वि-
 सर्जनमन्त्रमाह ।

मू० व्याजेवाजेवतेति विमृज्यानुव्रज्यामावा-

जस्येतिप्रदक्षिणीकृत्यनमस्कृत्यप्रविशेत् । १८ ।

ततोवाजवाजइत्तानेन कुशमूलेः पितृविप्रान्पूर्वपश्चात्कु-
 र्याद्वैवद्विजान्निम्नज्यताननु व्रज्यामावाजस्येत्तानेन वह्निय-
 चोपवीतीतान् प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्यप्रविशेद्भूमिमिति शेषः
 अत्रकुशाग्रेरेवसर्वं विसर्गइत्येके तथा वाज्याजेतिमन्त्रेणकुशमू-
 लेनताम्रितम् देवांस्तेनैवमन्त्रेणकुशाग्रेणविसर्गयेदिति मनुरपि-
 चामावाजस्यमन्त्रेण कर्तव्यं हिप्रदक्षिणम् नमस्कृत्यततोविप्रा-
 नासनेपूषवेगयेत् तांवल्लहिततोददद्यात्पाद पुच्छाननंततः पा-
 दाभ्यांगततःकुर्यात्पादमर्दनमवच अवविसर्गप्रदक्षिणीऽपसव्ये-
 नेत्येकेतत्र स्वागतंन्यासि यचनन्तक्षिणांचप्रदक्षिणामित्युक्तेः
 बृहयाजुवनम्यः याजोवाजो जपेन्मन्त्रमामावाजस्यत्रैमुनः वहिःप्रद-
 क्षिणंकुर्यादक्षिन्नजलधारया यश्चुर्वर्गेणमहितःसमार्घ्यमकुटुंबकः
 पुनराचम्यसर्गैय(१)स्नादुपठे जपेत्पुनः आह्वानाः संपठेयुस्तेशा-
 दभोक्तृद्विजोत्तमाः आहारभेयसानेव-पादगौचेद्विजार्चने विकारे-
 पिण्डदानेच पदमुवाचमनंस्मृतमिति कात्यायनोक्तेः विसर्गये-
 ततोविप्राःपुण्यिप्रत्यमुनःपुनः आहारमुपगच्छेयुःपुनराचमनंनतः
 वैश्वदेवनातःकुर्यात्स्वशाखीकृतविधानतइतिहारगमनसंभवेतुयहिः
 प्रदक्षिणंकुर्यात्पदान्यष्टानुव्रजेत् वगुर्वर्गेणसहितःपत्रभार्या-
 समन्वितइति अथोर्ध्वकृत्यं ततोक्षिप्रमार्जनस्तत्पत्तिपत्तिपिण्ड-
 विकिरप्रतिपत्तिवैश्वदेवनित्ययातशेषभोजननियमादीन्गुप्यतेपै-
 ढीनसिःनस्पृगन्वितपादुपास्तयेत्तोक्षिप्रमार्जनंतेस्तुपृष्टे तदुच्छिष्टे-
 पितरोग्राम्यवर्गमिति प्रचेतःपुनित्स्वानिधिपेक्षमा वन्ययास्पर्शनमभ्ये

त् निषिद्धं स्पर्शनन्तोषांतच्छात्स्वननमुत्तमं तद्वोच्छिष्टमार्जनैर्विशुद्ध-
 निशक्यानिदृश्यन्ते तथाहिवसिष्ठः ॥ आदेनोद्वासनीयानिउच्छिष्टा-
 न्यादिनचयात् च्योतन्तेवैश्वभ्राकारास्तेपिबन्धकृतोदकाः ब्रह्मपु-
 राण्येपि अस्तंयातेततःसूर्यविप्रयातुः। णिचांभसि अधोमुखानिप्रद-
 तोभूत्वासर्वाणिनिक्षिपेत् याज्ञवल्क्यः निक्षिपेत्सत्तुविप्रेषुद्विजो-
 छिष्टं नमार्जयेत् आहदेशोपविष्टे पुविप्रेषुचनमार्जयेदिति विज्ञाने-
 श्वरः अतुं केच्यवस्थापयन्ति दैवपातुः। णितदिनेमार्जयेत्प्रपित्याशी-
 तित तथाचदेवः। एवंतुपुपानीयन्दद्यादाचमनं तथा उच्छिष्टानां-
 ष्यपनयेत्पुण्यान्कोपमार्जयेदिति अन्ये त्वाहुः अस्तंयातश्चनेनरा-
 त्रौमार्जनविधानाद्वातुवेवेति ततुनादयः पितृणामुच्छिष्टमुन्मवेद्वा-
 वमार्जयेद्वैत्यस्मदिकल्पोपपत्तेः ॥ द्वितीयेऽग्निः सर्वेषां भक्षानां च
 क्षालनं श्रुतमिति ब्राह्मवचने सर्वेषां मित्राण्येन सर्वेषां नैवमार्जनोपपत्ते
 द्वितीयोपिन सन्ध्यागिवाभाति । उच्छिष्टं गंतुं तत्तिष्ठेद्गावः। प्रविमर्ज-
 नमिति मनुक्ता अपि त्रैथ्यार्थात् तस्मात्तु यथासम्भवम्विकल्पेदुतियुक्तं
 यत्तु द्वितीयेन नैति ब्राह्मवचनं तदयशुचिस्वर्गं रक्षितां गृह्णातरसम्भ-
 वविषयं तथा च प्रचेताः भूतारवर्गवृत्तोभुंक्ते कव्यं शेषं स्वगोचरैः अन्य-
 स्थांश्चादशालायां द्विजोच्छिष्टं नमार्जयेदिति तस्माद्भुगृहांतरे सन्ध्या-
 वति नमार्जनं तदभावे द्विजां प्रेषपिण्डप्रतिपत्तयानन्तरं मार्जनमिति
 व्यवस्थेति सिद्धम् पिण्डप्रतिपत्तिमाह्वयांश्च वल्क्यः पिण्डांस्तु गोवि-
 प्रेभ्यो दद्यादग्नौ जनेपि वा गोशब्दे गतवीर्यदृष्टमभयरः तथा च वायवीये
 गतवीर्यस्तु यो ह्यग्निः स इन्द्रोऽग्नौ तथैव तथाविधः तयोः पिण्डः प्रदातव्यो यतो-
 वीर्यं नरो हति एतत्कामनाविशेषेभ्यवस्थितं तथा च वायुपुराणम् पि-
 ण्डमग्नौ सदा दद्याद्गोवार्थी सततं नरः पत्न्यै प्रवार्थी दद्यात्तु म-
 ध्यमं मन्त्रपूर्वकम् । उत्तमा इति मन्त्रिच्छन् गोभ्यो नित्यमयच्छति प्र-

अप्रज्ञां वयः कीर्तिमप्सु निष्पन्नं प्रापयेत् प्राध्वेदीर्धमायुस्तु वाचदे-
भ्यः प्रयच्छति आकाशं मये द्यास्तु स्थितो वादक्षिणामुखः पितृणां
स्थानमाकाशं दक्षिणादिक्त्वेव चेति यथा गृहं पिण्डं प्रतिपत्तिरिच्छन्त्ये-
त इवाश्वावनः आधत्त इति मध्यमं पिण्डं मयी प्राप्नोति पुत्रकामेति
आधत्त इति प्राशनमन्त्रः समर्पणे त्वेन्यः अपास्वीषधीनां रसमप्राश-
यामि भूतकृत इर्भक्षस्वेति पंजोति पुत्रकामस्वीमात्रे पलक्षणे मि-
त्वे के पुत्रकामापतिव्रतेत्युक्तं तया च मनुः पतिः साधर्मपत्नी
पितृजनतत्परा मध्यमन्तु ततः पिण्डेन्द्यात्सम्यक्कृतार्थिनीति
अवेतत्वेन्द्याते किंकिरं उच्छिष्टे निक्षिपेत् किंवां पिण्डे छिति त-
त्रै के भाहुः तस्यास्मृज्यत्वा दुच्छिष्ट एवेति अन्येत्वा दुच्छिष्ट पिण्ड-
त्वात्पिण्डेष्वेवेति तदुभयमपिन सम्यग्भाति दक्षपिण्डोच्छिष्टे वैत-
चक्ष्यात् अश्विपिण्डे ताञ्च अतश्च पृथगेव कावेभ्यो निक्षिपेदिति
पिण्डानामपितृदानस्य पार्थक्यतात् तथा च धर्मप्रदीपे निक्षिपे-
त्सु यचौ भूमीकाकेभ्यो विकिन्तयेति अत्रै के गृहे पिण्डं कृतान्तु
पिण्डान्विधिर्पति तदसत् तीर्थयात्राविषयतात् तथा च विष्णुधर्मो-
त्तरे तीर्थयात्रे सदा पिण्डं क्षिपेत्तीर्थे समाहितः दक्षिणाभितुखो-
भूता पितृदिक्साहिकीर्तितेति वैश्वदेवसूक्तं प्रपञ्चयिष्यते नि-
त्ययादेतु मार्कण्डेयः नित्यक्रियां पितृणान्तु केचिदिच्छन्ति सत्तमाः
न पितृणान्तये वान्ये शंभुपूर्ववदाचरेत् नित्यक्रियानित्याश्रयं तुल्य-
विकल्प एवायमित्येकं करणोपकारातिशयोऽकरणोऽतएवाशोके
तान्ये तदुभयमपिन सम्यक् पूर्वव्यवस्थेः पतेः तथा च नित्याश्रयं
नकर्तव्यं पुनश्चाद्यावत्सिध्यति आदान्तरेकृतेन्येव नित्यत्वात्तन्नाहा-
पयेदिति एकोद्दिष्टादौ पितामहादि तृणसम्भवात्कर्तव्यमप्यार्षादौ
प्रासङ्गिकतृप्तेनेति व्यवस्थेत्यर्थः आह च दर्शादिश्राद्धनिष्पत्तौ न नि

तस्य पृथक् क्रिया तेनैव तस्य भित्ति स्यात्काव्ये नितराग्निहोत्रवदिति
एवमेकपार्वणादावपि द्वितीये तु नितरात्तादनुपपत्तेः शेषभोजनेपि
विवदन्ते एकादश्यादावाधोमस्योक्तता चैव भाजनमनितराग्निमिति
केचित् शेषमन्त्रमनुज्ञात भुञ्जीत तदनन्तरम् इष्टैः मार्गैस्तु विधिम्
हुविमार्गुसमाहितमिति शांता तपोऽङ्गेरनुज्ञापक एव पितृसेवित
भक्षणम् नितराग्नयथाभेतरन्ये तत्तद्वयमपि नातीव शोभते पृथक्
नितराग्नेन आम्नायिष्युपपत्तेः तथाच उपवासोन्तदाकुर्या दाघ्रा-
यपितसेवितमिति द्वितीये तु तुज्ञाताभावे तीर्थादावभीजनं प्राप्नो-
तीति नेतदुचितम् भोजनाभावे पुत्रवायश्रुतिं तथाच देवलः श्र-
द्धत्तातुयोर्भविष्यो मभुक्तेऽयकदाचन इव्यन्देवानगृह्णन्ति कव्यानि-
तरस्तथा कैमिनिरपि आहं कत्तातुयोर्विषो नाश्नाति पितृमेवितं
सवातिनरकचोरं यावदाभूतसंश्लवब्रह्मदैवर्त्तेपितृद्विजिह्वः स-
र्वभगो यद्यद्वनिवेदित अन्नघ्नो वहितः सर्वपितृनृपैः कृतिमानव
इति भोजनकृतसमाह देवलः निवृत्ते पितृमेधेतु दीपं प्रच्छाद्य पाणिना
आचम्य पाणिप्रक्षाल्य ज्ञातीर्गृहेण भोजयेत् ततो ज्ञातिपुत्रपुत्रेण द-
भृत्या प्रतिपूजयेत् पश्चात्स्वयञ्च पत्नीभिः पितृशेषमुदाहरेत् दीपं प्र-
च्छाद्य हस्तेन श्राव्य दीपमग्न्यान्तयेदित्यर्थं च दाहरेद्भुञ्जीत तथाचोश-
नाः शेषमिष्टभगो दद्यात्स्वयमुञ्च्य भुञ्जीत आपस्तम्बः सर्वतः समवदा-
यायासावराध्य प्राप्नीयात् यथोक्तं यासावराहं यासः पूजः समवदादे-
त्स्वयं यथोक्तमिति मासभक्षणनियमो नेतिकेचित् सर्वतः समवदाये-
तिसर्वादानसोक्तत्वात् सभक्षणमपीतरन्य एवं च तिश्राद्धविप्राग्
मासभोजयित्वा भुञ्जीतान्यथानेति व्यवस्तेतितथाच प्रचेता विप्रान्
भोज्यवो मांसमन्नात्थग्रेऽंश्च भोजयेत् इथाभवति तच्छ्राद्धस्मृत्याच
नरकत्रयेऽतुर्वाति तथाच तत्तत्त्वैश्वर्यदेवाते सभृते स हवाध्वैः भु-

स्त्रीतातिविषयं युक्तं - सर्वपितृनिषेवितमिति तत्रात्मसंस्थाभक्षणम-
न्यस्य भक्षणमिति तत्राविरोधो वा तथा च जातृकर्ण्यः सधुमांसनिवृत्तस्तु
आवर्तमानायावचरेत्पातृत्वं गंधमाघाद्यपि मृगाकन्दगीकन्देदिति-
पातृत्वं स्त्रीजनपातृत्वं स्पष्टं तेषां कन्दं इति तददद्यादादपि पितृद-
त्तिर्भक्ष्यतीति दर्शिता ब्रह्मपुराणेऽपि भगिन्धीमान्धवा. पुण्याः आ-
सेषु च सदेव हि अथोपकुडकपण्डारचतष्टान्ये दीर्घशोणिणः अथो-
रकिञ्चनः बंदोनपुंसकः परदंष्ट्रीरदृष्टिः शातातपः आहं कृत्वा
परश्रावे भुञ्जते ये विह्वलाः पतन्ति पितरस्तेषां क्षमपिण्डोदक-
क्रियाः अत्रैके पद्यात्प्रयत्नं भुञ्जोतेत्यनेन प्रदोषपर्यतम् सर्व-
सन्तोष्यरात्रौ आहृद्भुज्जोतेयाहुः तदुक्तं न रात्रिर्भोजनस्य प्रति-
पिडायात् अतश्च दिवससर्वैः सङ्गृह्यन्तीत् । तथा च जातृकर्ण्यः अर-
न्ये व्रतभोज्यम् कृते श्राद्धे हि जनानां अन्यथा ह्यासुरं ग्राहम् पर
प को वसेति नागं खण्डेति बलिनिजिपेक्षया ह्योजनं वसमाच-
रेत् सौनेन दृश्यते मूर्धोवावत्तांश्चरौ धिपर्यश्रवैवास्तमिते सूर्ये
सुहृच्च श्राद्धकृत्वरः व्यर्थतायाति तत्क्रावम् तच्च द्रव्यं भोजयेदि-
ति नियमानाह दृष्टसतिः तान्निशां ब्रह्म वारोस्या आह वक्रादि-
कै. सह अन्यथावर्तमानौतौ स्यातां निरयगामिनामिति पुनर्भोज-
नमध्वानम् यानमायासमैथुनं आह वक्रं कृत्वा भुञ्जते सर्वमेतद्वि-
वर्धयेत् स्वाध्यं यंकलहं चैव दिवास्वप्नञ्च चेष्टया श्राद्धिनोऽपि शेषमाह
यम. पुनर्भोजनमध्वानम् भारतायासमैथुनं संव्यापतिग्रहं होमं
श्राद्धमुत्पुष्टवर्जयेत् संव्याप्योऽसमप्रतिषेधाकृतायाश्चित्तविषयो दश-
कृत्वं विवेकापो गायत्र्या श्राद्धमग्निजः ततः संध्यामुपासते जपेच्च-
जुहुयादपीति भद्रिपरपुराणवचनात् दृष्ट्या कर्तव्यं अथ नो नो-
भवेत्तदर्थः पुनर्भोजोऽप्यहं होमकन्तेऽपि गीत्या त्पाठादायु म-

हीयते दानं निःफलतामेति प्रतियाहीदग्निदना कृमिकृन्नादये-
 दासो मैथुनीसूकरो भवेदिति स्वबुद्धिकल्पितग्नेः वचनं किञ्चित्त-
 मया दृष्टश्रुतं ससूत्रं वा न वा स्यान्मीनद्रव्यं दृष्टं यत्कस्य ईदं मे
 निबन्धेषु तदा हृतं श्रुतिस्मृतिविरुद्धं यत्पठन्तीत्युदाहरणम् । प्रमा-
 णमप्रमाणं वा सर्वज्ञः कर्तुमर्हति । दृष्टे श्रुतेन विश्वासो माद्वयैः
 कर्तुमिष्यते ॥

इति श्रावकाशिकायां तृतीयाकण्डिका समाप्ताः ।

॥ * इत्यावसथिक श्रीमदतिशुभाज्ज. श्रीविष्णुमित्राज्जम्भन * ॥

॥ * कथमिष्यत्युक्तौ श्रावकाशिकायां * ॥

॥ * अपरपक्षिज्ज्ञाहं समाप्तम् * ॥

॥ श्रीः ॥

उक्तं प्रकृतिश्रावमिदानीं विकृतिश्राव उपक्रमते ॥

मू० अथैकोद्दिष्टं ॥ १ ॥

अथशब्दश्चानन्त्ये प्रकृतिश्रावः नन्तरं विकृतिश्रावमेकोद्दिष्टमुच्य-
 त इति शेषः अथवाथशब्दो ऽविकारार्थ एकोद्दिष्टमिति विकृति
 श्रावोपलक्षणां ततश्च प्रकृतिवहिक्रितिरितिन्याया रसर्वाङ्गप्राप्तौ वि-
 क्रितिश्रावनियमोपदेयप्रवृत्तानाद् हीतानि भवन्तीत्यधिक्रियन्त इत्य-
 र्थः तानि च युगादिमन्त्रादि संक्रांतिमघाभरणो रविबार प्रेतघो-
 षशक नव नित्य तो र्थत्रिवाङ्गोपनयनोर्ध्वोक्त कपाल क्षयाहाम-
 होमा पिण्डकर्मकस्य श्रदानि तथाहि मत्स्यपुराणादिषु अथनहि-
 तय श्रद्धिपुत्रद्वितयेतया संक्रांतिषु च सर्वासु पिण्डनिर्बपणाद-
 ते पुनस्तत्र युगादिषु च कुर्वीत पिण्डनिर्बपणादृते तथा युगादौपि

तनञ्च तथामन्वन्तरादिषु अर्धपिण्डेन कुर्वीत वैष्णवं याज्ञमाचरे-
त् वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्तिकस्य च अक्षं संक्रांतिवज्जुद-
त्पिण्डनिर्वपणं विना मघाधुगादौ भस्व्यां संक्रांतौ रविवाचरे पि-
ण्डदानं न कुर्वीत यदौच्छेत्सुतजीवितं सूतः मघायां पिण्डदानं न-
चयेत् पुत्रो विनश्यति कनीयां सुत्रयोदश्यां कुर्यादमुदयादुते प्रे-
त्याहोषु पुमंतुः विकिरं नैव दातव्यं न कुर्वीदाशिपांजपः षडङ्गलो-
भं न कुर्वीत एकोद्दिष्टे पुसर्वदा आशिषोऽहिगुणादर्भः जपाशीः स्तु-
स्तिंशं वनम् पितृशब्दः स्वसंबन्धः शर्मशब्दस्तथैव च । पात्रालंभो वगा-
ह्य उश्मुक्तींश्च न दिकम् तृप्तिप्रज्ञं च विकिरः शेषमन्नसूतयै-
व च । प्रदक्षिणात्रिसर्गश्च सौमांतं सुवजस्तथा । अष्टादशपदार्थाश्च
प्रेतग्राहे विवर्जयेत् । सत्यव्रतः अनूदकमधूपञ्च गन्धमाख्यादिव-
र्जितम् । नवथाङ्गममंतं तु पिण्डोदकविवर्जितम् अनूदकमिति चै-
वोर्वेक्षान्दसं अवनने जनोदकरहितम् अनूदकम् पिण्डोदकविव-
र्जितं प्रत्यवने जनोदक रक्षितमिति कश्चित् तन्त्रोचितं स्मृत्यन्तर-
योः सहावप्रतीतिः तथा च अनूदकमधूपञ्च गन्धमाख्यादिवर्जितम्
निनयेदस्मिन्निपूर्वं ततः प्रातः प्रकल्पयेत् पश्चाच्च निनयेत् पूर्वं त-
न्निन्ने वयथाविधौति अम्यर्थः सर्वमश्नन्त्यवने जनम् निनयेत् तत-
स्तथापि पिण्डनिर्वपणाख्यं ज्ञात्वा कुर्यात्पश्चाच्च ततैव पिण्डप्रत्य-
वने जनन्द्यात् पूर्वमिति प्रत्यवने जनमुच्यते पूर्वपूर्वपूर्व इति द्वा-
तोरप्यावनार्थत्वात् एवं सत्यनूदकम् पिण्डोदकविवर्जितं ज्ञेति
पदद्वयं कर्जस्वधावाचमाभ्याम् प्राप्तां बुनिपेकनिषेध मित्युचित-
मित्यर्थः रेणुरपि अन्नं न विकिरं हूमौ गृह्णीयान्नाशिषोऽनु-
पात्रालंभो मघाचख्य माघनादिप्रयोगतः नामगोत्रेण संबन्ध र-
हितस्य तत्र शब्दवत् नवथाङ्गं गृहे कार्य आर्याय ताम्नयोपि चेति । तथा

आसीमान्तस्त्रस्तिवाच्यं पिण्डानां च न मीस्कृतिः न पुष्पं पिण्डसृष्टिर्नि-
 स्वम् वन्देद्विप्रकरव्युत्तम् सर्वत्र्येषु सर्वत्राप्येषसाधारण्यो विधिरि-
 ति मत्स्यपुराणे नित्यं नावत्प्रवक्ष्ये ऽहमर्घ्यावाहनवर्जितम् देव-
 हीनं न वेत्तु नियमादिविवर्जितं तीर्थश्राद्धं प्रकुर्वीत पाकान्ते-
 न विशेषतः आमन्त्रेन हिरण्येन कन्दमूलफलैरपि एषामभावे-
 कुर्वीत श्रद्धया च जलेन च तथा ब्राह्मणान्तरपरीक्षेत तीर्थकालम्-
 चिन्तयेत् प्राप्ततीर्थो यदा विद्वांस्तदा श्राद्धं समाचरेत् आवाह-
 नन्त्रतीर्थेऽस्यां दर्शदानान्तदा भवेत् आहूताः पितरस्तीर्थे कृतार्थाः सं-
 ति वै हिजाः तथा आवाहनं नन्दिग्वंघी नदीषोऽष्टद्विषंभवः सकारु-
 ण्यं वक्तव्यम् तीर्थे श्राद्धं त्रिवक्ष्यैः भविष्ये पि देवाश्च पितरो यस्मा-
 द्गंगायां तु सदा स्थिताः आवाहनं विसृष्टिश्च तत्र ते पांनयि द्रते स-
 कारुण्यं मित्यनेन पितृव्यम्वाचादीनाम् पुत्राणामपि तीर्थश्राद्धे य-
 योपदेशं कर्त्तव्यमित्यर्थः काष्ठाग्निनिः मौञ्जीवन्धाद्विवाहश्च वर्षा-
 र्क्षेऽर्पमेव च पिण्डान्धपिण्डानोदद्वाः सपिण्डीकरणोददति । स-
 पिण्डीकरणं षोडश श्राद्धोपलक्षणम् संसृजकारोपि विवाहोपनया-
 दूर्ध्वं वर्षवर्षार्द्धमेव च न कुर्वीत्पिण्डनिर्गमं न दद्यात्कारणादते-
 श्च वापवाद्देवैर्नयोक्तं महालये गयाश्राद्धे मातापितरौर्द्धते हनि-
 कृतौ वा होपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सुत इति च याज्ञिकोद्दि-
 ष्टेत्कृतं पूजकृता नागाहनमित्यदि आमश्रादन्तु आचारतिलके-
 आमश्रादमनङ्गुष्ठं मग्नौकरणवर्जितं तस्मिन्प्रयविहीनन्तु कर्त्तव्य-
 आनवैर्धुवं धर्मप्रदीपे आशान्नमग्नौकरणं विकिरम्पातपूरणम्
 तस्मिन्प्रयं न कुर्वीत आमेहेमेकदा चनेति एतद्विषयमुपरिष्ठाहचक्षामः
 अपिण्डकृन्तु अग्नौकरणमर्घ्यवाहनावनेजने पिण्डश्राद्धे पु-
 र्वीत पिण्डहीने निवर्त्तते पिण्डनिर्वापकृतं दत्तश्राद्धं विधीयते

अधावाचनलोपोस्ति विकिरस्तुनलुप्यते अक्षय्यदन्तिगारवस्ति सौम
नस्यं यथास्थितं । धर्मपूदीपेपि । आवाहनं वैतथार्थं अग्नौकरणमेव च
अक्षय्यापोश्च विकिरं पिण्डहीनेविवर्जयेदिति इदञ्चाक्षय्यवर्जनम-
गन्त्यापिण्डकरणविषयं गन्तौतु यथास्थिति विहितत्वात् । स्मृति
संग्रहेपि अङ्गानिपित्यङ्गस्य यदाकर्तुं न शक्यतां संकल्पयादहे-
वासौ कुर्यादर्घादिवर्जितम् आपस्तम्बोपि संकल्पयादहेऽर्घावा-
हनाग्नौ करणपिण्डस्य धावाचनानिवर्जयेदिति व्याध्यादिनाय-
योक्तम् पार्वण्यङ्कर्तुमशक्तः संकल्पयादमेव कुर्यादित्यर्थः विकिरव्य-
वस्था च तद्वत्सरण्योक्ता हेमशादहेतुवौधायनः संक्रमेन्न द्विजाभा-
वे प्रवासे पुत्रजन्मनि हेमशादहेतुसंग्रहे च द्विजः शूद्रः समाचरेत् व्याघ्र-
पादः आर्त्तवेन द्विजाभावे ग्रहणे देशविप्रवे आमशादहन् द्विजः कुर्या-
च्छूद्रः कुर्यात्सदैव हि गालवः तीर्थेन गतावापदि च देशभंश्चैव न स्थपि
हेमशादहन् द्विजः कुर्याच्छूद्रः कुर्यात्सदैव हीति अन्यस्तृतिभ्योऽज्ञेयम्
अत्रैतच्चिन्त्यते किमामशादहेतुग्नौ करणं स्यादुतनेति अत्रैक-
प्राहुः सिद्धान्तेन विधिर्यः स्यादामशादहेतुसौविधिः आवाहनादि
सर्वस्यापिण्डदानञ्च भारत दद्यादहन् द्विजातिभ्यः शृतं वायदिवा-
शृतं येनाग्नौकरणं कुर्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्गमेदित्यति देशेना-
ग्नौकरणमवतीति तदयुक्तम् अतिदेश्यब्राह्मणविषयत्वात् ।
तथा च कल्पलतायाम् आमशादहेतुदा कुर्याद्विधिज्ञः शावदः सदा
हस्तेनौकरणं कुर्यात्ब्राह्मणस्य विशेषतः अतश्चामशादहेतुग्नौकरण
निषेधः शूद्रविषये भवितुमर्हति किञ्चुभविष्यत्पुराणे धर्मसेवानु
धर्मज्ञो यदि शूद्रः प्रकुर्वते अग्नौकरणमन्तोस्य (१) नमस्कारो विधीय-
त इत्यग्नौ करणनिषेधान्तरमस्कारविधानात् अथवा विहितं प्रतिपि-

इत्या त्वपिगडकापिगडकविषयोविधिनिषेधात्प्रकृतमधुनोच्यते त-
 त्वैकैः द्विष्टोयत् तदिति व्युत्पत्तेः न्नवनं मिश्रं पुराणं चेति त्रिवैकोद्दिष्टं
 तत्रैकोद्दिष्टमित्यनेन किमुच्यते तथाचाङ्गिराः प्रथमेऽद्विष्टतीक्ष्ण-
 पञ्चमेऽसप्तमे तथा नवमैकादेशे चैव नवश्रादामिपट्त्वमिति आशुला-
 यनरुद्रापरिणिष्टम् नवश्रादन्द्वाहानि नवमिश्रतुषड्गुणं अतः प-
 रम्पुराणस्यै विविधः श्राद उच्यते हारीतोपि प्रायश्चित्तेऽप्याह चा-
 न्द्रायणव्रथादम् प्राजापत्यस्तुमासिकै एकाहस्तुपुराणे षु प्रायश्चि-
 त्तविधीयते चेति तत्रैकाहः क्षयाहेपार्वयस्यैवोक्तात्वा त्रैतैको-
 द्विष्टमेवैतदिति तदयुक्तं सादितमितित्यभिप्राय इत्याद्यगस्य प्रेत-
 श्राद्धेषु निरस्तत्वात् नवैतन्नामिकादि नवमिश्रमवितुमर्हति
 पित्रादिगन्धस्य प्रयोगात्वात् तच्चात्पुराणैकोद्दिष्टमेवैतदिति-
 युक्तं अतश्चावाहनादि निषेधविशेषदर्जं सर्वाङ्गमवभवतीति
 विज्ञेयविधि निषेधयोः शेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वादिति न्यायात् ॥

मू० एकोद्दिष्ट एकं पवित्रमेकः पिण्डः ॥२॥

कर्तव्यवृत्तियथालिङ्गं वाक्यशेषः पात्रविशेषत्वात् स्निग्धव्यत्ययः
 पूजाविधिर्वापृकृतितोमेकप्रसक्तौ विकृतित्वात्प्रतिषेधः तदयुक्तं
 प्रसज्यमानः प्रतिपिष्यत इति भट्टोपि दृष्टासर्ववशास्तेषु निवृत्तिः
 प्राप्तिपूर्वका तदभावा विज्ञेयोच नहिदृष्टोदयोःपीति पवित्रमप्रा-
 देशमात्रं कुणैकदलम् अतः कीचित्प्रत्यवतिष्ठन्ते दर्भाः पवित्रमित्युक्तं
 वृत्तिवचनात् विशाखस्तु भवेद्दर्भं सतुः शाखः कुणः स्मृतः पञ्चशाख-
 स्तु निधिपः षट्शाखस्तु पवित्रकमिति पारिभाषिकत्वाच्च पवित्र-
 षट्शानैककुणमिति तदयुक्तं पार्वणेषु च सर्वेषु पवित्रं द्विदलं स्मृ-
 तं एकोद्दिष्टे तु त्रयोदलम् पवित्रं द्विदलं नृप एकोद्दिष्टे शलाकै-
 केति भागवतचतुर्विंशति मतवचनाभ्यामुल्लेखोपपत्तेः एकशब्दे-

पौनरुक्त्यविस्पष्टार्थं ननु वैकोटिष्टमित्यनेनैव पिण्डैकोलब्धे ए-
कगृहस्थं किमर्थं उच्यते पिण्डविहितनिषेधार्थं मष्टांगपिण्डवि-
ध्यर्थे चैव दोषः तदुक्तम् तिथिहेतुन कर्त्तव्यो दिनाश्राव्यष्ट्या ।
पिण्डश्राव्यं च दातव्यं विहितं नैव कारयेत् मिपि द्वदिने पीतिशे-
षः श्राव्यगृहेन ब्राह्मणभोजनम् ॥ पिण्डगृहस्थं पृथगुपादानात्
चकारोऽग्नौ करणार्थं, तेन सति संभवे ब्राह्मणभोजनम् पिण्डदा-
नं च यथा हेतुः भोजनासंभवे तु पिण्डमात्रमपि कार्यमिति विहि-
तिगृह्यार्थ इति माधवीये आहिताग्नेः पितृर्चनम् पिण्डैरेव ब्राह्म-
णानपि वा भोजयेदिति निगमस्मृतौ वाशब्दस्य संभवा संभवेन व्य-
वस्थितत्वात् एवं चाब्धिकमग्नेनैव कर्त्तव्यम् नामाग्नेनेत्युक्तं भव-
ति तथा च मरीचिः अग्निकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला चास-
श्राव्यं प्रकुर्वीत न तत्कुर्वीत्युच्यते इतीति लौगाक्षिरपि पुण्यवत्स्वपि दा-
रेषु विदेशस्थोऽप्यग्निकः अग्नेनेवाब्धिकं कुर्यात् हेम्नानाऽग्नेन वा-
क्ष्यति क्वचित् क्वचित् इति दर्शे रविगृहे च या हेमतीत्यर्थः तथा च गो-
भिः क्षीरे रविगृहे पित्रोः प्रत्याब्धिकमुपस्थितं अग्नेनासंभवे हेम्ना-
कुर्यादामेनासुत इति अत्राप्यसम्भव इति विशेषणत्वात् रमन्मवेने-
नैवेत्युक्तम् श्राव्यविघ्ने हिजातीनां सामश्राव्यं प्रकीर्त्तितं यमावास्या
दिनियतमाससम्बद्धराहत इति शरीतोक्तेः अष्टादश्वमाह दृह-
याक्षयस्त्वः मधुचातुर्द्व्यष्टतम्यानीयम्यायसन्तथा कुतुपल्लितसयु-
क्तं ज्योतिष्यै वाष्टभीतया कपित्थशीफलाकारः पिण्डोऽष्टांगस उच्यते
तिलैरुमोष्यते मूङ्गैर्वाक्षीरैर्वा द्रष्टेन दृष्टम् मधुना चैव नामाचतोऽर्थस्तौ-
तया परौ जातिष्यैवानुजीवत्यात्पिण्डनिर्वपणं रमन् यत्तु मधु-
चाज्यं जलस्यार्धं पुण्यन्धुपश्चिलेपनं वलिन्दद्यात्तु विधिवत् पिण्डोऽष्टां-
गो भवेद्यथेति ब्राह्मणवचनन्तत्पार्श्वविषयं पूर्ववचनस्य
रणीकृतत्वात् ॥

* नावाहनं नाग्नौकरणं नात्र विश्वे देवाः ॥३॥

अत्रैकोद्दिष्टे विवृणुतत्वादावाहनाद्यं गन्भवतीत्यर्थः नन्व-
यन्विशेषनिषेधार्थः अवाहपदविवृतितयद्वा दत्तः एकोद्दिष्टे तु स्व-
धावाचनं न भवतीति तत्र पिण्डरहितश्राद्धे तन्निषेधात् तदुक्तं
स्वधावाचनलोपोस्तीति प्राक् अतस्यास्मिन्पित्रे ऽमुकशर्मणे अमुक-
सगोत्राय स्वधोच्यतामिति प्रयोगः अत्रैकप्राहुः अत्र प्रथमप्राभा-
वारसंस्कारवहुत्वाभावाच्च पितृभ्यः स्थानमसीति मन्वानुपयुक्तत्वाच्च
नात्र तत्प्राप्तमिति तदयुक्तं एकोद्दिष्टस्य विहितत्वात् यत्तु कर्कोपा-
ध्यायैर्यत्र पात्रन्युक्तकरणमित्युक्तं तदन्यथैवोपपद्यते पात्रव्युत्पन्नक-
र्तव्यं किन्तु ज्ञानमेव निधेयमिति अस्ति च पात्रभावात् न्युक्तत्वभावयो-
र्महामेदः अतोर्धानवबोधात् तदयुक्तमिति तथा च स्कन्दसम्वादे एको-
द्दिष्टे न कुर्वीत स्कन्दपात्रमधोमुखं नोत्थापयेच्च तत्प्रात्रं यावच्छ्रा-
द्धविसर्जनं अनान्तरोत्थापिते पात्रे श्राद्धं सम्पद्यते तथेति तस्मात्स्व-
धावाचनीयानास्तीर्य स्वधावाचनीयं कर्तव्यमिति सूक्तं ॥

मू० स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः सुखदितमितीति
रेब्रूयुः उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने ऽभिरम्य-
तामिति विसर्गाभिरतास्मिन्मद्वतीतरे ॥४॥

अत्र नेत्यनुष्टौ मण्डूकप्लुत्याडतिन्यायेन पूर्वसूत्रोक्तो विधि-
रेवानुपज्यते तेन तन्मास्येति प्रश्ने स्वदितमिदमक्षय्यमस्त्वित्यलोप-
तिष्ठतां वाञ्छेव जेवते वाभिरम्यतामिति विसर्गो भवतीति वाक्य-
शेषः अतश्चैतत्पुराणैकोद्दिष्टमित्युक्तं प्रेतैकोद्दिष्टे तदभावात्
अयत्तयाहे किम्पार्वणं कार्यमेकोद्दिष्टमेवेति मन्दिह्यते उभयथा-

वचनदर्शनात् तथाहि जातूकर्ण्यं पितृ.पितृगणस्थस्यं कुर्यात्पा-
 र्वाणस्तुतः सर्वदादर्शवच्छादं मातापितृोचयेहनीति आतातपः
 प्रदानंयत्तयवैषां सपिण्डीकरणात्परं तवपार्वणवच्छादंज्ञेयमभ्यु-
 दयादृते तथा अर्वाकूमन्वत्तरादृष्टौ पूर्णसंवत्सरेपिवा येसपिण्डी-
 कृताः प्रेता नतेषां पुण्यक्रियेति एकोद्दिष्टं तुयमः सपिण्डीकर-
 णादूर्ध्वप्रतिसंवत्सरं सुतैः मातापितृोः पुण्यकार्यमेकोद्दिष्टं सृतेहनि
 व्यासीपि एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वण्यद्वुत्तेनरः अकृतन्यद्वि-
 जानीयाद् भवेच्चपितृधातकः एकोद्दिष्टम्परित्यज्य पार्वण्यं
 समाचरेत् सदैवश्रितहासस्यात् मातृभ्रातृविनाशकः मृताहेपार्वणं
 कुर्वन् नधोधीयातिमानवः सम्पृक्तेष्वालोकीभावः प्रेतेषुततीभ-
 वेदिति अवविरोधेच्छेच्छाद्दुः द्वादशपुत्रे ध्वीरसत्तेजजपुत्रौ पार्व-
 णं कुर्याता मन्वेदशेकोद्दिष्टमिति तथाचजातूकर्ण्यः प्रत्यब्दस्या-
 र्वण्येनैव विधिनाचेवजौरसौ कुर्यातामितरेकुर्वुं रेकोद्दिष्टं सु-
 तादशेति जाबालोपि ध्वीरम.चेवज.पुत्रो विधिनापार्वणं नतु प्र-
 त्यब्दमितरेकुर्वुं रेकोद्दिष्टं सुतादशेति विशेषोक्तेखादिति तद-
 युक्तं प्रत्यब्दमित्यनेन जयाहव्यतिरिक्ताचव्य तृतीयादिविषयत्वा
 वगतेः एकोद्दिष्टं तु कर्तव्यं ध्वीरसेनसृतेहनि सपिण्डीकरणादूर्ध्वं
 मातापितृोर्नार्वणमितिपैठीनसि वचनविरोधाच्च एवञ्चसति मृ-
 ताहेपार्वणं कोद्दिष्टयो रुभयोरपिपद्योः प्राप्तत्वात् । अमायाम्वा
 चयोयस्यप्रेतपञ्चे यवामवेऽसपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्वण्योवि-
 धिरिति शंखवचनेन दर्शप्रेतपञ्चमृतयोरेव पार्वण्यस्यनियमितत्वा-
 त् तवमृतयोरेवपार्वणं मन्वेदमृतयो रेकोद्दिष्टमिति विज्ञानिष्वर-
 प्रभृतयः । अन्येतु द्वादशविधपुत्रे ध्वीरसत्तेजजपुत्रयो विशेषस्तत्वा-
 पिमाग्नित्वम् तवापि दशांपरपञ्चमृति रित्येवंविशेषोपपन्नहार

परम्परायापुरोडाशाग्नेय वह्निर्गेषोपसंहारपर्यवसाना दृशापरपक्ष
मृतावपि साम्ब्यौरसद्येवजावेव पार्वणद्वयता न्नरग्निपुत्रादिति
वर्णयन्ति तदेतद्विचारणीयम् किंन्तियम मप्रतिपादनश्याय्यम् । उ-
तविशेषोपसंहारइति तत्र यदिनियमप्रतिपादनश्याय्यमित्युच्यते
तदादर्शापरपक्षमृतिं विनापि भाग्नेःपार्वणविधानमनर्थकं स्यात् य-
थाहसुसंतुः प्रत्यक्षमितरेक्युः एकोद्दिष्टं सुतादश अनग्निमानौरस-
स कुर्यात्साग्निस्तुपार्वणं पुलस्त्योपि अनग्निर्कौरसस्योक्त मेकोद्दिष्टं
मृतेहनि प्रत्यक्षं पार्वणं साम्ने रग्येषामुनपार्वणमिति अथविशेषोप-
संहारोपन्यास स्तस्यसाग्नेरेवपार्वणस्य विहितत्वाद्दर्शापरपक्षमृ-
तावपि तस्यैवपार्वणम् अनिरग्नेरित्यतो ऽमायांवाद्ययोयस्येतिवा-
क्यम् साग्निविषयएवोपसंहारणीयमिति विशेषोपसंहारएवयुक्तः
प्रतिभाति तथाचश्रावकस्त्वलतायां इन्दुक्षयेप्रेतपक्षे विपत्तिश्चेद्दि-
जभनः । साग्निक्पार्वणं कुर्या देकोद्दिष्टं निरग्निकइति । तस्मा-
दौरसस्यैव कर्तुमिच्छुरत्वा त्सएवसाग्निदर्शापरपक्षमृता पार्वणं
कुर्यादन्यथैकोद्दिष्टमेवेतिराहाणः तथाचभतस्यपुराणम् । प्रदानंय-
त्वतत्रैषां सपिण्डीकरणात्परं पार्वणेनविधानेन देयमग्निमतांसदा
ब्रह्मयाज्ञवल्क्योपि वैतानाग्निष्टयेषां मातापिलोक्षयेहनि नतो-
पामधिकारः स्या देकोद्दिष्टे कदाचन सपिण्डीकरणदूर्ध्वमग्नियु-
क्तस्यपार्वणं अनग्नेस्तुक्रियानान्या एकोद्दिष्टमृतेषांचित् एकोद्-
दिष्टविधिस्तेषां मन्त्रेवाजसनेयिनां येषामाध्यन्दिनीशाखा येद्विजा
अग्निवर्जताइति नन्वेवस्तद्विषयग्नयस्तु येविषा येचैकाग्रयणववा
तेषांसपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टंनपार्वणमितिस्मृत्यंतरवचनंयि-
ध्योत् मैषं इत्यत्रचनस्य अन्यथार्थोपपत्तेः तथाहि येषितरः स.ग्न-
योमृताभर्षति तेषांनिग्निः सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टंकुर्यात् ।

त्तयानिरग्नयः पितरोमृताः साग्निः पुत्रस्तदा सपिण्डनादूर्ध्वं मृता
 हेपार्ष्णं कुर्यादिति तथाचमरीचिः साग्निकौतुपितामुखा वमा-
 यांश्चात्पितामृतः । पार्वणोहिविधिस्यप्रतिसंवत्सरं भवेत् । तथा
 माग्निकस्यपितुः पुत्रो ऽमावास्यायामृतस्य च । पार्वणोहिविधि-
 कस्य प्रतिसंवत्सरं भवेत् ततः न कश्चिद्विरोधः अभिरम्यतामिति
 कर्तृकैऽभिरतामोति आहिनः प्रतिवदेयुरित्यर्थः अत्रैकऽप्राहुः
 एकएवविजोभोज्यः पिण्डोप्येकोविधौयते इतिवचनादेक एव-
 आहं एकोद्दिष्टइति तदयुक्तम् तस्यवचनस्य प्रेतैकोद्दिष्टविष-
 यत्वा दभावविषयत्वाद्वा अभिरम्यतामिति वदेत् व्रुयुस्तेऽभिरता-
 मइति याज्ञवल्क्येन बहुत्वाभिधानात् इतरइतिसूत्रोपदेशाच्च-
 अत्रैतच्चिंत्यते किंचयाहयादम् नित्यकर्मकृत्वाकृतं व्यमुताकृ-
 त्वेति तन्नित्यं कृतत्वेव यादमाचरन्तीतिसदाचारः वृद्धयाज्ञव-
 ल्क्येन आहानंतरं कर्मकुर्यादित्युक्तम् । तथाच ज्येष्ठनिसमा-
 साद्य संक्रातोविधिपूर्वकम् स्नानं मंध्यां प्रकुर्वीत नित्यकर्मनकार-
 येत् नित्यं नैमित्तिककृद्वाभ्यं द्विविधस्वर्मलक्षणां निमित्तान्तुव्यति-
 क्रम्य नित्यं कर्मनकारयेत् जपोहोमसथादानस्पर्शनन्देशतार्चनं च
 ज्येष्ठनिसमासाद्य न कुर्यात्पूर्वमेव हि क्षयाहन्तुममासाद्य न कुर्यात्-
 प्राश्चित्तर्पणं पितृघातीसविज्ञेयो बह्व्येवपितामहइति तत्सदा-
 चारविरोधाच्चिंत्यं अथवासामगयजुःशाखिनां पूर्वमित्यं कर्मवह्म-
 चानां पश्चादितिव्यवस्थेत्यविरोधः । सामगायजुषः पूर्वं स्वह्मचा-
 र्यंतथांस्तिकइतितेनेवोक्तत्वात् अथवा एकोद्दिष्टं तुयच्छादन्तै-
 मितिकमुच्यत इत्येकोद्दिष्टस्य नैमित्तिकत्वेन नित्यान् नैमित्तिकं-
 वलीयइतिन्याया देकोद्दिष्टमेव पूर्वपथान्नित्यं न क्षयाहनिमि-
 त्तकं पार्वणमपीतिव्यवस्था तथाच वृद्धयाज्ञवल्क्यः । एकोद्दिष्टेनि-

वृत्ते तु तथाविप्रविसर्जने नित्यकर्मतत्. कुर्यात्तर्पणन्देवतार्चनम्
मित्यनैमित्तिकञ्चैव द्वावेतौ परमार्थिनौ नैमित्तिके व्यतीते तु ततो
नित्यं समाचरेदिति विश्वामित्रोऽपि नैमित्तिकं यदाग्राहं प्रैतकबु
द्धतेनर. तदानित्यं न कुर्वीत तीर्थग्राहं विना क्वचित् नित्ये नैमित्तिके
प्राप्ते नित्यं न परिलंघयेत् आदौ नैमित्तिकं कुर्यात्पश्चान्नित्यं समा
चरेदिति अपि च पठन्ति प्रत्याब्धिके निवृत्ते तु पश्चाद्भित्यं समा
चरेत् अनयोर्भिन्नतन्त्रत्वात्स्थालोपाकाग्निहोत्रवदिति ।

इति श्रीग्राहकाशिकायां चतुर्थोऽक्षिपटका समाप्ता ॥

इत्यापसचिक श्रीमदतिमुखाब्ज श्रीविष्णुमिश्रात्मजमन

ज्जगन्मित्रस्य ज्ञातौ आष्टकाशिकायां सूचयती ।

एकोद्दिष्टग्राह समाप्तम् ॥

एवं प. र्ध्वैकोद्दिष्टमुपदिश्येदानीं सपिण्डीकरणमुपक्रमते ।

सू० ततः संवत्सरे पूर्णे त्रिपक्षे द्वादशा
हेवा यदहर्वाहद्विरापद्येत ॥ १ ॥

ततः शब्दो हेतौ यतः सपिण्डीकरणमुभयात्मकम् तत उच्यत इत्यर्थं
अथवा तत इति दशाह्वत्परतः एकादशे हनीत्यर्थः । पार्वणे कोद्दि
ष्टानन्तरोपत्यासेत्वर्यस्य लब्धत्वात् एतच्च निरग्नौ प्रेते एकादशा
हेदर्शसंभवेनाग्निकर्तृविषय एकादशाहेद्वादशाहेवेति वीधायनेन
चानग्नौ पितरि पुत्रस्य साग्नित्वाधिकारणभावाद्देवतद्व्याख्यानं
मयुक्तमिति वाच्यम् भार्यामरणपक्षे वा देशान्तरगतपि वा अधिकारी
भवेत्पुत्रो महापातकिनोऽपि ज्ञातिः शब्देनाधिकारस्य प्रतिपादितत्वात्
तस्यापादानां ह्येतेषां तद्दर्शानुरोधविषयत्वाच्च तथा च काष्ठीजि

निः सपिण्डीकरणं कुर्यात्पूर्वदर्शाग्निवत्सुतः परतोदशरावाच्चेत्कुहू-
रशोपरीतरङ्गति अग्निमान्साग्निः दशरातात्परतएकादशेभागौ
चान्तोपलक्ष्यम् तथाचकालायायनः सर्वेषामेववर्णानामागौर्चातेस-
पिण्डनमिति नाग्निमतां द्विजातीनामिति शेषः अष्टीपरितद्वत्पुले-
खात् एकादशेहनि कुल्लश्चेदित्यन्वयः इतरोनिरग्निः दृढवसिष्ठः प्र-
यमास्यादमावास्यामृताहाद्दशमेहनि सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्या
देवसुतोऽग्निमान् मृताहादूर्ध्वं दिनमारभ्य दशमेहनीत्येकादशा-
ह इत्यर्थः ननु चैकादशाहे हपोत्सर्गादिकर्मवाङ्मुल्या त्वयमेतच्छ-
क्यते कर्त्तुम् नैपदीयः । पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वात् स्वार्थस्य शक्यत्वात्
अथवा एकादशाहं निर्वर्त्य सपिण्डीकरणं कृत्वा प्रेतसापिण्ड्य पि-
ण्डपितृयज्ञानन्तरमुक्तकाले मासिकादिकुर्यादिति क्रमः मासि-
कान्तः सपिण्डीकरणादूर्ध्वमावित्यादपि तथाच आह निपोड-
शकृत्वा कुर्यादेव सपिण्डनं । अपिच हविष्ये रेणुः कार्यव्यासङ्गतो-
विष्ठा हावाहादेशविप्लवात् राजदैवेषघाताद्वा मासिकान्यकृ-
तानिर्वाति कृत्वा सपिण्डनं ब्रह्म कर्मासया मासिकान्यत इति एक-
तनिर्णीतः शास्त्रार्थोऽन्यथाप्युपतिष्ठत इति न्यायात् संवत्सरे पूर्णे
वृध्यभावे क्षार्त्तानौ प्रेते निरग्निवार्त्तुविषयं ब्रह्मविषयस्य वक्ष्यमा-
णत्वात् तथाच भविष्यपुराणम् सपिण्डीकरणं कुर्या दजमान-
स्त्वनग्निमान् अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णे ब्रह्मे भरतर्षभ पुलस्त्योपि
निरग्निक सपिण्डित्वं पितृमातृयधर्मतः पूर्णं संवत्सरे कुर्यात् बृहि-
र्वायदहर्भवेत् रेणुरपि निरग्निद्येददाकर्ता प्रेतश्चौघासनाग्नि-
मान् सपिण्डीकरणं न स्य पूर्णो ब्रह्मावसंशय इति । विपक्ष इत्य-
र्थशब्दः प्रेतकर्तारो ह्यनाहिताग्निविषयत्वेन समहारमध्यमप-
दलोपाभ्यां द्वेधा विवक्षितः । तथाहि ययपचासमाहृता विपक्षः

पात्रादित्वान्डीयभावः अथशान्तिभिर्दिनैरुह्यः पक्षो त्रिपक्षोद्वा-
 दशाहः ततश्चाहिताग्नौ प्रेतानिरग्निः कर्त्ता तृतीयपक्षे प्रेतानिर-
 ग्नौ आहिताग्निः कर्त्ता द्वादशाहे सपिण्डीकरणं कुर्यादुभयोरवा-
 हिताग्नित्वे साग्नित्वे वा द्वादशाह एवेति व्यवस्थेत्यर्थः अयं विषयो वा-
 शब्दस्य व्यवस्थितार्थत्वात् सन्भवे सति घटते तथा च सुमनुः प्रेतश्चे-
 दाहिताग्निः स्यात्कर्त्तानग्निर्यदा भवेत् सपिण्डीकरणं कुर्यात्-
 चेत्तृतीयके गोभिलः साग्निकस्तु यदा कर्त्ता प्रेतश्चानग्निमाग्न्यवेत्
 द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः साग्निकः आहिताग्निः
 ननु च साग्निकशब्देन कथमाहिताग्निः समानेनाग्निमवाचक-
 त्वात् उच्यते तथा हि ताग्नौ प्रेते निरग्निः कर्त्ता तथानिरग्नौ प्रेते
 आहिताग्निः कर्त्तेति शङ्काया विदमानत्वात् तथा यजमानो ग्नि-
 मान् राजन् प्रेतस्यानग्निमाग्न्यवेत् द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीक-
 रणं सुतैरिति । भविष्यत्पुराणवचने निमज्ज्यद्वत् भूग्निमतुपः-
 शासनादाहिताग्निवाचकत्वसम्भवत्वाच्च नचाहिताग्निश्च समा-
 नधर्मेत्युचितं किञ्च सपिण्डीकरणं कुर्यादयजमानस्त्यनग्निमान्
 अनाहिताग्ने प्रेतस्य कालान्तरेण विषयान्तस्योपलब्धत्वात् उभयो-
 रआहिताग्नित्वे वचनं साग्निकस्तु यदा कर्त्ता प्रेतो वाप्यग्निमाग्न्यवेत्
 द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं कुर्यादिति । अत्रापि वाशब्दः-
 आहिताग्न्यनाहिताग्निविषयत्वेन व्यवस्थितार्थः ततश्च निरग्नौ-
 प्रेतेऽप्यर्त्ताग्निः कर्त्ता शौचान्तेऽप्यर्त्ताग््नौ प्रेते निरग्निः क-
 र्त्ता पूर्णोऽवेत् आहिताग्नौ प्रेतेश्चाहिताग्निः कर्त्ता द्वादशाह एव योऽ-
 श्वश्रावानि कृत्वा सपिण्डीकरणं कुर्यादिति मुख्योर्थः तथा च बृह-
 मनुः द्वादशेऽहनि विप्रायामाशौचान्ते तु भूभृता वैश्यानां च त्रिप-
 क्षादा विषया स्यात् सपिण्डीकरणमिति वाशब्दः स्मृत्यन्तरोक्तव्यव-

स्यायाम् अतश्चसाग्निनामिति शेषः अथवाहि ताग्निभूनाहि-
ताग्नि शब्दौमाग्निनिरग्निपरौ तेनसाग्निकः कर्त्ताचिन्वेकाद-
शाद् द्वादशाहकालयोः दर्शानुरोधेनानियमः तथाचर्म ग्रहकारः
द्वादशाहादिकालेषु सपिण्डीकरणेकृते माग्न्यनग्निकात्वविष-
यःकर्तुरेव नियामक इति अतश्चपिण्डमित्युक्तानुरोधात् सा-
ग्नेरेवद्वादशाहादिकालकर्तृत्वेननिरग्नेरित्युक्तं भवति तथैव
गालवः सपिण्डीकरणाद्येते प्रैतृकम्पदमास्थिते आहिताग्नेः
सिनीवाल्यां पितृयज्ञःप्रवर्ततइति आहिताग्नेः सिनीवाल्यामि-
तिचसाग्निदर्शयोरुपलक्षणं प्रमादात्कालातिक्रमेत् गोभिलः ।
द्वादशाहादिकालेषुप्रमादादननुष्ठितं सपिण्डीकरणं कुर्यात् का-
लेपुत्तरमाविषु उत्तरमाविषु त्रिपञ्चादिषु यदहर्बन्धुभ्यो र-
प्यनग्नित्वविषयं हन्तेःपूर्वमित्यर्थः असपिण्डीकृतस्य द्वौदाना-
नर्हत्वात् वागब्दःस्मृत्यन्तरोक्त कालसमुच्चये तथैव यौधायनः
सपिण्डीकरणसम्बत्सरेपूर्णे त्रिपञ्चेनातृतीयेवामासिचैकादशेवेति-
भविष्येपि द्वादशाहेत्रिपञ्चेवा पण्मासेवाचिमासिवा एकादशेवापि-
मासि मङ्गलस्य ह्युपस्थिताविति मङ्गलेहर्षौ अतोत्तरोत्तरकाले दृष्टि-
सम्भवेपूर्वकालेहृद्यनुरोधेनेति सपिण्डीकरणं कुर्यादित्यर्थः एषञ्चसं-
त्युभयोरनग्नित्वे हृद्यनुरोधेनैवसंस्त्यरादर्वाक्सपिण्डीकरणापक-
र्षेण्यथानेत्युक्तंभवति तथाचशाठायनः प्रेतश्राद्धानिसर्वाणि स-
पिण्डीकरणं तथा अपकृष्यापिकुर्वीत कर्त्तानां दीमुखेहिज इति तथा
अन्तरेणैवयोऽहं प्रेतश्राद्धानिकर्षति श्राद्धीनरकेधोरेपच्यतेपितृ-
भिःसहेति अपिच नागरखण्डे ततःसपिण्डीकरणं वत्सरादूर्ध्वत म्धि-
तं दृष्टिर्वागामिनीचेत्स्यात्तद्वर्षाग्निकारयेत् उगनाअपि पितुःसपि-
ण्डीकरणम् धार्पिके मृतवामरे आधानादुपसमाप्ता वेतव्यागणि-

वत्सरादिति आदिगट्स्तीर्यलांभाद्यर्थः वाराणस्यांकुक्षेत्रे गवा-
यांतीर्यलाभतः सपिंडताद्वादेशाच्चे मार्गसार्थे ऋतुर्गतइतिवचना-
त् ततः संवत्सरे पूर्णे इति सूत्रं केचिदन्यथैव व्याचक्षुः तत्र विषय-
व्यवस्थाभावाद्वादरोच्चाकम् न च कात्यायनः अथातोऽधिकारइ-
त्यारम्भे श्रौतस्मार्त्तकर्मणि श्रौताग्निस्मार्त्तं ग्निमहिषयाण्यभिधाय
सपिंडीकरणमेव केशलं साग्निकविषयमन्तरेण निरग्निविषये-
वाहमेतिसम्भवाद्वायं अतोमदुक्तापि व्यवस्था सूट्येति मामनुक-
रुष्यविपश्चितः सहंतां नन्वेवं व्यवस्था सूत्रस्य न घटत इत्याशङ्कनी-
यम् ऋषिपूणीतत्त्वेन सूत्रमगहनार्थत्वात् तस्मादाहिताग्न्यना-
हिताग्नि निरग्निविषयत्वे नोक्ते व्यवस्थेति मितस् अतुक्त्रिचङ्गा-
प्यक्तदाहवर्षपर्यंत नर्वर्कर्मलोपभवात् पानंत्यात्कुलधर्माणां संपुंसा-
चेवायुयः क्षयात् अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यत इति वचना-
च्च । एकवर्षपक्ष एव न शोभन इति तद्वृद्धस्मृतिवैयर्थ्याद्वादरणी-
यं चंतरेणैव यो वृद्धि मित्यनेन प्रत्यवायोपलब्धेः पानंत्यात्कुलधर्माणां
शरीरस्यास्थितेश्चेति हेतुपुंन्यासादस्य वचनस्य कुलधर्मपरत्वाद्वा दग-
रोगिकर्त्तृविषयत्वावगमाच्च किञ्च सतिसंभवति मपि ण्डस्याव-
र्षांत एव समापनविधानात् तथा च पूर्णमंवत्सरे पिण्डः षोडशः परि-
कौर्षित इति पिण्डः ग्राहोपलक्षकः एवं कालमभिधाय योगमाह ।

मू० चत्वारि पात्राणि सतिलगंधोटकानि-
पूरयित्वा त्रीणि पितृणामेकस्मिन् तस्य ॥ २ ॥

प्राभाष्यवर्षपात्राणि त्रिभ्यो वदान्नपटभ्य इति चत्वारि त्र्युक्तं म-
तिलेत्यत्र वृद्धव्रीहिर्गंधतिलयुक्तत्वेन व्येगव्दोपादानमंत्रराहित्ययो-
तनार्थं अथवा तिलोसिमेतद्वैश्य इति प्रेतपात्रे मन्त्रविपरिणामार्थं

तथाचैकादशाहशब्देरेणुः तिलोसिमेतदेशब्दः प्रेतालोकादिनो-
 त्तमं सन्तमुक्तातिलानेवप्रविपेदघपात्रतइति त्रीणिपितृणामेकम्
 तस्यैतत्क्रमवृद्धिः तेनवैश्वदेवकृत्यानन्तरं प्रेतकृत्यंततः पितृकृत्य-
 मिति एकोद्दिष्टस्यसपिण्डौकरणांतर्भावात् तथाचवैजवापः चत्वा-
 र्युदकपात्राणिप्रयुनक्ति तत्रैकंप्रेतायत्रीणिपितृभ्यइति तदयुक्तम्
 सूत्रोक्तक्रमस्यवैयर्थ्यात् नचवैजवापवचनं बालसमेयिविषयं बह्वृच
 विपत्वात् तथाचतत्सूत्रम् चत्वार्युदपात्राण्येकं न्यतस्यचीनीतरे-
 यामिति अतोत्रविषयानवबोधादयुक्तमित्युक्तम् तथाचकठयुतिः
 दत्त्रापिण्डान्निग्रतृभ्यस्तु पश्चात्प्रेतायपार्श्वतः तत्तुपिण्डंविधाकृ-
 त्वाभानुपूर्व्याच्चसंततम् निदध्या विपुपिण्डेषुपपसंसर्जनेप्रधिः
 चर्यपिण्डम् तद्वज्रविधाकृत्वापिण्डे पुनिदध्यादिति सौगादि-
 वचने पिचतुर्थपिण्डस्य त्रिधाहानप्रतीतेः नचैकोद्दिष्टस्यदेवपूर्वत्वं-
 युक्तम् तथाचगातातपः सपिण्डौकरणंशब्दः देवपूर्वन्नियोजयेत्
 पितृनेवाशयेत्तत्रपुनः प्रेतसञ्चनिर्द्दिशेत् इति यत्तु प्रेतपूर्वकंपिण्ड-
 शब्दमाचरन्तितद्गान्तिनिबन्धनमित्युपेक्षणीयम् तथाचमार्कसङ्ख्ये
 पुराणं तिलगन्धोदकैर्युक्तं तत्रपात्रचतुष्टयम् कुर्यात्पितृणांनित्यं
 मेकम्प्रेतस्यपुत्रक धर्मप्रदोपेपि आहंइत्युपक्रम्य कुर्वीतसहस्रिष्टनं
 तयोस्त्रिपुत्रपूर्वं मेकोद्दिष्टन्ततःपरमिति यत्पुनःपूर्वकाग नव-
 म्प्रेतमुत्तरांस्तुपितामहान् चतुर्भिःपिण्डैर्मियुक्तं यार्वाणुर्विधत्-
 इतिचतुर्विंशतिमतमुक्तं तद्वैश्वदेववात्पूर्वं प्रेतश्राद्धानुष्ठानविषयं हृदि-
 तथाचरण्यात् बह्वृचविषयंच तस्मात्पूर्वोक्त एवक्रम इतिनिर्द्दिष्टवत्
 पितृणां नित्यत्वेकशेषसमासा न्यात्वादीनामपीति वक्तव्यं
 महताव पि पूर्वत्रिकपूरणेन सपिण्डेन कृतंयत्प्रेतांतेषांनित्यं
 त्वात्तथाचहारौतः ततःप्रवृत्तिवैप्रेतः पितृणामेकमुक्तात् त्रि-

तेपितृलोकञ्च ततः श्राद्धसम्बर्त्तते तथा पितृलोकइत्यन्तं भुंक्ते श्राद्धं
 स्वधासमं पितृलोकगतस्यास्य तस्माच्छ्राद्धं प्रयच्छतेति ब्रह्मपुराणेपि
 मृतेपितरियस्याथ विद्यतेचपितामहः तेन देयास्तयः पिण्डाः प्रति-
 तामहपूर्वकाः तेभ्यश्चपैतृकः पिण्डो नियोक्तव्यश्चपूर्ववत् मातृ-
 यमृतायान्तु विद्यतेचपितामही प्रापितामहीपूर्वन्तु कार्यस्तासाम-
 यंविधिरिति यत्तुमनुनोक्तम् व्युत्क्रमाच्चप्रमोतानां नैवकार्यासपिण्ड-
 तेति तस्मादादित्रयव्यतिरिक्तविषयं तथाचस्कन्दपुराणम् व्युत्क्रमे-
 णमृतांनाञ्च सपिण्डौकतिरिष्यते यदिमातायदिपिता भर्तानेषत्-
 दाविधिरिति एषविधिर्युत्क्रममृतौ सापिण्डानिपेधविधिरित्यर्थः ।
 सुमन्तुः त्रयाणामपिपिण्डानां मेकेनापिसपिण्डने पितृत्वमनुते-
 प्रेत इतिधर्मोऽवस्थितइति अत्रैतच्चित्यते किमपुत्रस्य सपिण्डौ-
 करणं स्यादुतनेति तत्रैकेकर्कादयश्चाहुर्वेति तथाचयं सपिण्ड-
 करणे प्रथमः पितृणांमेतः स्यात्पुत्रवांचेदिति स्मृतिरपि अपुत्रस्य
 परेतस्य नेत्रकुर्वात्सपिण्डताम् आशौचमुदकंमिण्ड मेकोद्दिष्टं
 नपार्वणं अपुत्रायेमृताः केचिदपुत्रपावास्तियोपिवा तेषांसपिण्डनांभा-
 वादेकोद्दिष्टं नपार्वणमिति अन्येत्वपुत्रस्यापिभयतीत्याहुः तथाचरे-
 णुः भ्रातावान्नाटपुत्रोवा सपिण्डः शिष्यएववा सपिण्डौकरणकुर्वा
 त्पुत्रहीनेमृतेसति स्नात्वादिभिरपुत्रस्य सपिण्डौकरणेकृते एको-
 दिष्टन्नियमतः कार्यन्तस्यैवसर्वदेत्यादि एवंद्वेधेसति करणे उपकारो
 ऽकरणे प्रत्यवायोनेति केचित् आपदनापद्विषयत्वेन व्यवस्येत्यन्ये
 एतदुभयमप्य विचारितरमणीयम् कर्कादिपक्षेसापत्या पुत्रस्य
 असपिण्डनेदौहित्रकर्तृकपार्वणादौ असपिण्डनस्य दानानर्हत्वा-
 पक्षेः विधायकवचनेस्तस्यशोधितत्वाच्च द्वितीयपक्षेत्तत्त्वव्यस्यापने
 सपिण्डनस्यानियतत्वेन पिण्डस्यानर्हत्वाप्राप्त्यानर्हत्तदोपसद्वाशपक्षेः

तस्मादपुत्रशब्देनानपत्यस्य विहितत्वात्करणम् सापत्यविषयमकर-
णञ्चानपत्यविषयमितिव्यस्येत्यविरोधः .

मू० प्रेतपालम्पितपात्रेष्वसिञ्चति येस-
मानाऽइतिद्वाभ्याम् ॥ ३ ॥

पात्रपात्रोदकम् तेनकर्तायेसमाना इतिवृत्त्येन प्रेतार्थोदकम्पि-
तृपात्रेष्वसिञ्चति मेलनेनसंस्तुर्यादित्यर्थः अतसंस्कारप्रयोजनत्वा-
त्पूर्वमासिञ्च्यपश्चात्पितृपूर्वञ्चतृथ्योर्घदानमितिक्रमः अत्रैतत्संदि-
ह्यते प्रेतशब्देनकिञ्चतृथ्यपुरुषोभिप्रेतः उताहो(१) न धमृतइति
उभयशामि धनदर्शनात् तथाहि दृढयाज्ञवल्क्यः दृढस्यैवतृथ्यत्पादम्
तत्सिञ्चेत्प्राप्तामहे तत्सुतेसिञ्चयेत्पातृत्तः सुतेसिञ्चयेत्पुनः दृढ-
सिष्ठश्च नवातीतार्थपातृञ्च पिण्डांश्चपरिकीर्त्यते पितृपात्रेषुपिण्डेषु
सपिण्डौकरणगततद्गतिं तथानिमन्त्रकृतेपि विश्वरूपप्रभृतयः कीचि-
त्यकरणेतामृतःप्रेतइतिव्युत्पत्त्या चतुर्थस्यार्थपिण्डयोस्तिष्ठाकरणे
नासिकमेलनाभ्यामपि पिण्डव्ययस्यएककरणमनचमृतस्यापि अर्ध-
पिण्डयोस्तिष्ठाकरणेन पिण्डव्ययमेलनमित्येवं संशयः तत्रैकआहु-
उभयशास्त्रत्वा द्भयमतमासीशिकत्वाच्च विकल्पएवेति अत्रते-
प्रष्टव्या किंविकल्पःसाधीया नुतव्यवस्येति तत्रयदिविकल्पःसा-
धीयानित्युच्यते तदादृष्टोपदृष्टत्वंसंभवति अव्यवस्थामाधीयसौ
तर्हि संभवेत् दोषाभावात्सैरग्राह्येति नचव्यवस्थासमवे एष्टो-
पदृष्टोविकल्पो मीमांसकस्यग्या तस्माद्व्यवस्थैरग्राह्येति । तत्र-
चाङ्गिराः प्रमाणानिप्रमाणज्ञैः परिकल्पयानियततः सौदन्तिहि-
प्रमाणानि प्रमाणैरव्यवस्थितैः वसिष्ठोपि अव्यवस्थाचसर्वत्र तद्वि-
नाशनमात्मनइति अतश्चसाग्निक कर्ता चतुर्थपुरुषस्यैवार्धपिण्डौ

(१) ममनक्तारमृतइत्यर्थः ॥

त्रिवाकृत्वा सपिण्डनक्षुर्थात् निरग्निक्कर्तात् मृतस्यैवार्धपि-
ण्डन्वेधाद्यन्वेत्यशिरोधः-तथाचकाश्यपः प्रपितामहस्यष्टवस्य अर्ध-
पिण्डक्रियाविधा इतरेषुनियुञ्जीत सपिण्डीकरणे ग्निमान् दृढ-
याज्ञवल्क्योपि दृढप्रपितामहपिण्डन्विधाकारयेदुधः प्रकर्षेणगतः
प्रेतो नपिताप्रेतउच्यते स्मृत्यन्तरेपि प्रेतपात्रोदकपिण्ड मितरे-
षुनियोजयेत् त्रिवाकृत्वाक्रमेणैव सापिण्डोत्तुनिरग्निक्कर्तृति प्रेत-
पात्रोदकान्नव मृतपात्रोदकम् इतरेषुपितामहादिपात्रेषु ॥

मू० एतेनैवपिण्डीव्याख्यातः ॥ ४ ॥

एतेनेत्यर्धोदकतोयेन पिण्डीव्याख्यातो ऽर्धोदकवत्पिण्डीपि
त्रिवाकृत्वा पितृपिण्डेषु योजनीयइत्यर्थः एवंप्रकारोमेतन्नेनैव पंक्ति-
र्भवतीतिनियमयति एवञ्चसति व्युत्क्रममृतौ परन्यासहगमनमृतौ
च यथाहं प्रपितामहमर्हं सपिण्डने सत्यपिपार्वणान्वष्टकादौ प-
क्षिसिध्यर्थम् पुनरपिपितामहप्रपितामह्यादिभि र्यथायोगसपिण्डी
करणम् कर्तव्यमित्युक्तंभवति तथाचरेणुः व्युत्क्रमेणप्रमौताये
तद्विनाप्रेतताधुवं पुनःसपिण्डनंनेपां कुर्यात्प्रेतोपितामहे अन्व-
ष्टकासुदृध्यादौ पितामह्यादिभिःसह ग्राह्ये सत्युपपन्नंस्या न्नचपिचा
सपिण्डनम् चशनाः अखण्डितोयदापिण्डः पत्याचैकेनयोजितः
अन्वष्टकेषुकर्पूणां तर्पणे चपृथक्पृथक् पुनःसपिण्डनंकार्यं पिता-
मह्यादिभिःसह पठन्तिच व्युत्क्रमेणापिसापिण्ड्यम् कार्यमाचार्य-
संमतं तथाप्यूर्ध्वस्यसापिण्डोक्ततेस्यपुनराचरेदिति एवमन्यत्राप्यूर्ध्व-
नीयं अत्रैतन्मीमांसते किंसहगमनेपत्त्या सापिण्ड्यहेतुं भवैव-
सहकिम्वा श्वश्रादिभिरपीति तत्रैकश्राद्धः पत्याचैकेनकर्तव्यः
सपिण्डाकरणंस्त्रियाः सामृतापिहितेनैकं गतामन्वाहुतिव्रतेरि-

स्यैकैकं दसमुख्यमाचकत्वा दसप्रादस्यच पार्वणत्वाच्च मयैक-
 त्वमित्यामहाद्युपलक्षणमिति अन्ये तु पुनरेकशब्देन जीवत्पिता-
 पितामह्या मातुः कुर्यात्सपिण्डनं प्रमोतपितृकृत्पित्वा पितामह्या-
 पिशासुतः तन्मातातप्यितामहा तच्छ्रवाशासपिण्डनं आसुरादि-
 त्वाहेषु विद्वानां योपितांस्मृतमिति वचनग्रहितस्य विकल्पचट-
 टदस्य निवर्तकत्वमिति व्याचक्षते ततश्च पिशादित्येणैवमाहः
 सपिण्डनमिति उभयेनामभिप्रायः तदपरेन चक्षन्ते पत्न्यापिण्डस्य
 श्वशुरादिपिण्डेषु मेलनमनुचितत्वात्ते अतश्च सत्यपि पार्वणत्वे
 ऽगारोहणे भर्तृकेवलपत्न्यः सपिण्डनमित्येनामभिप्रायः एवं
 च सत्यगारोहणे भर्तृमन्त्रेणैव सापिण्डां युक्तमित्याभाति मृता-
 यानुगतानास्यतेन सहपिण्डतां अहं तिस्रर्गवासञ्च यावदाभूत्सं-
 स्रामित्यनेन शिशुविधानात् पार्वणादपि तासामंशभागित्वं
 पिण्डदानेऽपि कुशेरेवागारोपनादि विधानोपपत्तेः तथाच श्व-
 शुरस्यायतो यन्माच्छिरः प्रच्छादनक्रियेति प्रागुक्तम् । तथाच हे
 मादिपक्षतौ पत्याचैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं सुतैः सृष्ट्यानेतु-
 मातृणां वज्रेणेत्यपि तांमहौ वचनान्तरमपि तत्र श्यासः मातुः
 सपिण्डीकरणं क्रियतेत्यामिनासह मातृकम्येतृकमपिण्डमेकैक-
 त्वविधानतः । लौगाक्षिरपि पितामह्यादिभिस्तौभिर्मातरन्तु स-
 पिण्डयेत् पितरि मित्रमाणे तु तेनैवोपरते सति पुराणसमुदाये पि-
 तांमह्यादिभिः सार्धं पितुः कुर्यात्सपिण्डतां मातृभर्तासहैको न त्व-
 न्यैः श्वशुरैः सहेति पङ्क्तिगारणानुप्रागेवाभिहित मित्यलं वज्रना
 अत्रैकेविवदन्ते सहगमनमुक्तुं सपिण्डनम् विधाय पद्यात्पत्रा
 अपिसपिण्डनमिति द्वयोः सपिण्डनं गृह्यकृपृथगिति अन्ये पुनर्द्वययोः
 परस्परममन्त्रकपिण्डद्वयम् मेलनं कृत्वा ऽन्तरन्निभिः सह भक्तैः स-

पिंडनेपत्रा अपि कृतं भवेदित्येकमेव सपिंडीकरणमित्याहुः तन्न
 सहगमनेन गमने च भवेत्केन सह पिंडनस्य विहितत्वादेकमेव
 सपिंडीकरणं युक्तमित्याभाति तच्चासंस्कृतेन पत्यासपिंडनमयुक्त-
 मिति वाच्यम् असंस्कृतौ न संस्कार्यौ वंपौत्रप्रपौत्रकैः पितर-
 स्तत्र संस्कार्यादितिकात्यायनो ब्रवीत् पापिष्टमपिशुद्धेन शुद्धं पाप-
 कृतापि वा पितामहेन पितरं संस्कार्यादिति निश्चय इति कात्याय-
 नवचनात् पापिष्टमगतप्रेतभावं शुद्धेन प्रेतत्वरहितेन तथा शुद्ध-
 गतभावं पापकृताप्रेतेन पितरं संस्कार्यादित्यर्थः अनेन वचनेनासं-
 स्कृतेनापि मेलनमभ्यनुज्ञातं तस्मादेकमेव सपिंडीकरणमिति मि-
 त् तदाचरेणुः पृथक्चित्यांसमारूढा म्रियते नुमृतापि वा पत्रा-
 चैको न कर्त्तव्यं तस्या अपि सपिंडनं पृथक्चित्यांसमारूढा यान्तारी
 तु प्रतिव्रता स्वामिनामहपिंडत्वे तस्या अपि कृतमभवेत् देव्यप्रार्थने हि-
 जज्ञैकम् भोजयेत्तौ तयोत्तरे तयोः सपिंडीकरणं तु दम्पतिपिंडो-
 रिति स्मृतिरपि मृते पितरि मातुस्तु न कुर्यात्सहपिंडनं पित्र देव-
 सपिंडत्वे तस्या अपि कृतमभवेत् अन्यच्च देवकालद्रव्यदेवकाले क्ये
 तान्त्रिको विधिः भेदे पुनर्निमित्तानां कर्मावृत्तिरपीष्यते स्मृत्यर्थसा-
 रेपि अन्वारोहणे त्वेके चित्वारोहणे स्थिताः पृथक् सपिंडीकरणत्र-
 कार्यामिति अवैके पुनराक्षिपन्ति ॥ सपिंडश्च चतुर्थः पिंड-
 दानं हत्वानन्तरं सापिंडप्रत्यवने जनादिसर्वकर्म मृतमारभ्यैव क-
 र्त्तव्यं पुनः प्रेतत्र निर्देशेदिति वचनात् एवं च सति प्रत्यवने जना-
 दिसर्वकर्म मृतमारभ्यैव कर्मसु पितामहपिंडे पितुर्देवतात्वं पि-
 तामहपिण्डे पितामहस्य दृढप्रपितामहपिंडे प्रपितामहस्येत्येवं
 चतुर्थस्य निवृत्तिरिति तेषामभिप्रायः तदयुक्तं उपक्रमोपसंहार-
 विरोधाद्ये नैवारभ्यस्तेनैव समाप्तिरिति न्यायबाधादेकस्मिन् पिंडे

अन्यथ निर्देशेद्भिदेवतौ कत्वसम्भवादुपक्रान्त क्रमस्यैव व्यर्थ्यापत्तेः ।
नचतथेष्टं स्मृत्यन्तरे आहसमाप्तावेव पिंडमेलनस्य विहितत्वात् ।
यत् पुनः प्रेतं न निर्देशेदित्युक्तं तदा प्रमापिंडायाहोत्तराद्देव-
प्रेतशब्दनिर्देशाभावप्रतिपादनपरं न पुनर्व्युत्क्रमप्रयोगविधायकम्
तन्मात्रकृत्तोपक्रान्तक्रमेणैव आहं कृत्वाते पिंडमंमेलनं कर्तव्यमि-
त्युक्तं तथा च ब्रह्मपुराणं सुवर्त्तुलांस्तत्तांस्तुकृत्वा पिंडान्प्र-
जयेत् अर्चयेत् पुष्पैस्तथाधुपैर्दोषमाल्यानुलेपनैरिति अत्रैकऽथाहुः पु-
नरेणैवतु कर्तव्यं सपिंडीकरणं स्त्रियः पुनपस्य उतस्यान्येभ्यस्तुवाद्यो-
पिये अपुत्रायां नृतायान्तु पतिः कुर्यात्सपिंडतां मिथ्याभ्यां पतिपुत्र-
योरेवाधिकारत्तादभावेस्त्रीणां सपिंडनं नास्तीति अन्ये तु सर्वत्र मर्षस्य
भयतौत्याहुः एवञ्च सत्यकरणं अनपत्यास्त्रीविषयमित्यस्मन्मतिः ।
तथा वचंति कुर्याच्चैव नृतायामृतं कायदिह ता पुत्रः स्वभर्त्रैव तत्
सापिंडं सचवांधवामृतयुवतिभिर्भर्ताग्मन्वेति या तस्याभर्तृसपिं-
डनं तु तवती भर्तारमन्वेति या तस्यास्त्रीभि रनुक्रमादिति ह षट्-
त्रि शब्दते निर्णयः अस्यार्थः मृतभर्तृकायाः सपिंडनञ्चेत्युक्तः क-
रोति तदा भर्त्रैव केवलसपिंडयेत् जीवद्भर्तृकायास्तु पितामह्यादि-
भिरेव यातु भर्तारमनुगच्छति तस्या अपुत्राया भर्त्रैव सपिंडनम् ॥
पुत्रिण्यास्त्वनुगमनेपि पितामह्यादिभिरेवेति । अनेन च पतिपु-
त्राभावपि सपिंडनमस्त्रीनिगम्यते अतश्चोक्तं व्यवस्थेति तथा च-
धर्मप्रदीपे अपुत्रायोपितः पिण्डं भर्तृपिंडेन योजयेत् यदि जीवति भ-
र्ता तु स्वशत्रादिपुंसमाविजेदिति अपुत्रासामपत्यामृतास्त्री अनप-
त्यायाः सापिंडा मयोजनानुपयुक्तेः अत्रैतत्सन्दिह्यते किं सपिं-
डीकरणे आह्वयमेकपाकेन उत तत्पृथक्पाकेनेति उभयथावचन-
दर्शनात् तथाहोदनं पृथक्पृथगिति तथा सपिंडीकरणम् आहं

पृथक्पाकेन गृह्यत इति रेणुस्तुपाकैक्यमाह एवञ्चाद्वयं यत्
 कार्यैश्चादेकपाकतः एकोद्दिष्टपार्षणञ्च शेषम्पूकृतिवद्भवेत् इति
 अवव्यवस्थीयते पृथक्पाकविधानं मसपिंडनविषयम् प्राकैक्यवि-
 धानन्तु पुनः सपिंडीकरणविषयमिति अन्यथाविरोधापत्तेः न च
 निकल्पः सम्भावनीयः अष्टदोषदुष्टत्वात् पुत्रिकापुत्रविषये बौधा-
 यनः आदिशेत्त्रयमेपिंडे मातरम्पुत्रिकासुतः द्वितीदोषितर न्तश्च
 तृतीयेवपितामहम् चण्डश्चतुर्थे चतुर्थसमुच्चयार्थं गोविषयेतु
 मार्कण्डेयः ब्राह्मणादिपुत्रिवाहेषु यातूडाकन्यकाभवेत् भर्तृगोत्रेण
 कर्तव्या तस्याः पिंडोदकक्रिया आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रे-
 ण धर्मविदिति लौगाक्षिः मातामहश्च गोत्रेण मातुः पिंडोदक-
 क्रिया कुर्वीतपुत्रिकापुत्र एवमाहप्रजायतिरिति पत्नीकर्तृक सा
 पिंडेय विरोधश्चाभातते लौगाक्षिः सर्वाभावेस्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणां
 समन्तकम् सपिंडीकरणं यावत् नैकोद्दिष्टपार्षणं श्रावेषुमन्त्र-
 वत्पत्नी कर्मकुर्याद्यथाविधिः तदौर्ध्वदेहिकेसाहि मन्त्राहीधर्मसं-
 स्मृतेति न च विरोधश्चमन्त्रकरणं अधर्माविवाहोटाविषयं सम-
 न्त्रकरणन्तु मन्त्रोटाविषयमिति व्यरक्षा तथाचज्ञातातपः धर्म-
 विवाहैरुदाया सापत्नीपरिकीर्तता सहाधिकारिणीहेत्रपा यज्ञा-
 दौधर्मकारिणी तथाच मन्त्राहीधर्मसंस्कृतेत्युक्त एतद्वानुज्ञाविषयं
 नारीयात्वननुज्ञाता पित्राभवांसुतनवा विफलन्तुभवेत्तस्या या-
 करोत्यौर्ध्वदेहिकमित्यापस्तम्बोक्तेः तदभावेविशेषमाह कात्यायनः
 असंस्कृतेनपत्राच ह्यग्निदानसमन्त्रकम् कर्तव्यतमितरत्सर्वं का-
 रयेदच्यमेवहि तथा सर्ववन्तुभिर्हीनस्य पत्नीकुर्यात्सपिण्डनं षट्त्वि-
 जद्धारयेद्वापि पुरोहितमथापिवेति पत्नीकर्तृत्वसाध्वीपरम्बा ।
 अपुत्राश्रयनभर्तुः पालयन्तीव्रतेस्थिता पतंगवद्व्यातल्लिङ्ग कृष्ण

मर्थं हरेदपीति वचनादिति असंस्कृतोऽनुपनीतः सूचकृतचूड-
स्त्रिवर्षः तथाचसुमन्तुः श्राद्धकुर्यादवश्यन्तु प्रसीतपितृकोद्विजः ।
व्रतस्थोवाव्रतस्थावा एकएवमवेदगदिदिति यन्मुमुनेत्तं नाभि-
व्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते न ह्यग्नियुज्यते कर्म विनामौजी
निबन्धनादिति तद्विवर्षकृतचूडविषयं तथाचसुमन्तुः अनुपेत-
स्तु कुर्वीत मन्त्रवत्पैतृमेधिकं । यदासौ कृतचूडः स्या द्यदिस्याच्चलि-
वत्सरः नाभिव्याहारयेद् ब्रह्मयावन्मौञ्जीनिबन्धनम् मन्त्राननु-
पनीतापि पठेदेवैकएवयदिति तस्माद्विवर्षकृतचूडः पितरौर्त्विदे-
हिकम् मन्त्रवद्वेष्टकुर्वीतित्यलम्पुनगेन ॥

सू० अत ऊर्ध्वं संवत्सरे प्रेतायानन्द-
द्याद्यस्मिन्नहनिप्रेतः स्यात् ॥ ५ ॥

अत इति सपिण्डनादूर्ध्वं वीक्षानिताग्रार्था प्रेतायेतेत्यत्र त्वं-
विहितपार्षण्यव्यतिरिक्तविषयं अहःशब्दस्थितिवचनः अन्नग्रहणं-
मत्तिसम्भवे आमन्त्र्युदासार्थं तेन च यादृपाकेनैव श्राद्धमिति ज्ञापितम्
अवच सपिण्डनादूर्ध्वं प्रेतशब्दोपादानात् द्वादशाहादौ सपिण्डने-
पि पुनर्मांसिकाग्नित्तिज्ञापनार्थम् तथाच गोभिलः यस्य मन्वत्सराद-
र्वाविहितानुसपिण्डता विधिवत्तानि कुर्वीत पुनः श्राद्धानि षोड-
शेति विधिवदित्यथाधिकारं पार्षण्यैकोद्दिष्टविधिनेत्यर्थः तथाच-
पैठीनमिः सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः प्रत्यङ्मथोव-
द्याकुर्यात् तथा कुर्यात्तदा पुनः सपिण्डीकरणादूर्ध्वमित्युक्तं कृतः
प्रागेकोद्दिष्टविधिनेति गम्यते सपिण्डीकरणादवां कुर्याद्वाडा-
निषोडश एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात् त्ववांगितानितितेनेति कृतवान्
जातृकर्ण्योपि पितुः पितृगणस्य कुर्यात्पार्षण्यवत्सुतः प्रत्यङ्मथीति

मासञ्च विविक्ष्यः सनातनइति पुनर्मासिककरणमाह कात्याय-
नः । सपिण्डीकरणादूर्ध्वम् नदद्यात्प्रतिमासिकं एकोद्दिष्टवि-
धानेन कुर्यादित्याह गौतमः । सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टविधानेन
प्रतिमासिकं न दद्यात् किन्तु पार्वणविधानेनेति कात्यायनमतं गौत-
ममते त्वेकोद्दिष्टविधानेनेति अयं व्यवस्थितो विकल्पः साग्निकः
पार्वणविधिना न्निरग्निरेकोद्दिष्टविधिनेत्यर्थः तथा च जावालः अ-
सपिण्डीकृतं त्रेतम् एकोद्दिष्टेन तर्पयेत् सपिण्डीकरणादूर्ध्वम् वि-
भिः सामान्यमिष्यते पुलस्त्यापि एकोद्दिष्टेन तेषां व्यावृत्तयोः स-
पिण्डनं सपिण्डीकरणादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं निवर्ततइति साग्निकवि-
षयमेतत् गौतममतोक्तमेकोद्दिष्टं निरग्निविषयमित्यविरोधः
गौतमोऽपि तदूर्ध्वमेकोद्दिष्टविधाने नदद्यादिति पार्वणत्वे विशेषे-
णमाह गौतमः अर्धपार्वणत्वात् सोदकुर्ध्वं चार्धमकम् दद्यात्प्रत्या-
ष्टिकत्वात् । तसंकल्पविधिना न्वात्वहं अधर्मकं दातुमीच्छामि धर्मकं
प्रत्याष्टिकत्वात् । तूर्ध्वसपिण्डीकरणादूर्ध्वमित्युक्तेः अत्रैतत्सन्दिग्धं
सापिण्ड्यादूर्ध्वमासिकेषु किमेतदशब्दस्य निर्देशः उत पितृशब्दस्येति
तत्रैकभाहः सपिण्डीकरणादूर्ध्वं किमेतदशब्देन तं वदेत् तदूर्ध्वं
तदशब्देन गर्भशब्देन निर्दिष्टेति त्वमेव पितृशब्द इति अन्ये त्वाङ्गं पितृ-
शब्दस्योच्चारणस्य मासिकादन्यथाह विषयत्वात् त्रेतदशब्द एव तथा च
यस्य संवत्सरादूर्ध्वं सपिण्डीकरणमावेत् त्रेतदशब्दं पितृत्वसंभवे त-
स्य धिक् पतेति मासिकेषु त्रेतत्वं मष्टकादौ पितृत्वमित्यर्थः अतो य-
दश्रुतं तद्वाहं पार्वणत्वे ग्नौकरणमाह पाणोऽतश्च न्नाग्रीयात्
पितो ह्येते पुमवदा ततो मञ्चनवाकुर्यादग्रीयात्तु सपिण्डने अम्यार्थः
म. ग्निना प्रेतो ह्येते पुमासिकेषु प्रेतत्वात्वात् इत्युद्देशेन पाणोऽतश्च न-
ाग्रीयात्किन्त्वग्नीषिपेत् सपिण्डने तु प्रेतत्वात्त्वेऽपि हृतमग्रीयात्

स्तुने तरः तथाच पूर्णसंवत्सरेकुर्यात्सपिण्डीकरणं सुतः एको-
 द्दिष्टस्तुतत्रैव मृतेहनिसमापयेत् गान्धवः ततः संवत्सरे पूर्णं हि
 श्राद्धं मृतयत्सरेति तथाच पूर्णसंवत्सरेचान्द्रायणज्ञव मिश्रक-
 म्प्राजापत्य पुराणेष्वेकइत्यर्थः एपांलक्षणत्वेकोद्दिष्टप्रकरणे
 भिहितं तथाच शरीतः चान्द्रायणत्रयश्राद्धे प्राजापत्यन्तुमिश्रके ॥
 एकाहस्तुपुराणेषु प्रायश्चित्तस्विधीयतइति पुराणेष्विति बहुवच-
 न्निवृत्तिपरं ततजध्वेनदोषइत्यर्थः चतुर्थस्य गृहत्वात् तथाच मामि-
 कान्युपकृतश्राद्धरेणुः दशमैकादशमासि द्वादशेन्यूनवत्सरे ततो-
 परेदुर्द्वान्ते सपिण्डीकरणमभवेत् ततोपरेद्वेद्वितीयवत्सरादौ
 तथाष्टिकम् तृतीयवत्सरात् प्रत्याष्टिकमिति क्रमइति अपिच-
 पठन्ति सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यावद्व्ययमभवेत् तावद्विप्रो न भो-
 क्तव्यो यदि व्यासमभोपिच तथाच सपिण्डीकरणादूर्ध्वं काम्य-
 श्राद्धे पुभोजयेत् संवत्सराद्यचत्वारो वर्जनीयाः घयेष्टनि प्रथमं द्येतु
 मांसानि द्वितीयं म्यानि चैव हि तृतीयं कथिं प्रोक्तं चतुर्थं ग्रंथिगृह्य-
 तीति ॥ द्वादशाहस्यमापिण्ड्य विषयमेतत् कात्यायनः अगृहे पु-
 च श्राद्धे पु विप्रो भोक्तान जायते विप्रङ्गमयदुत्या पापं कथं निवे-
 दयेत् प्रेतायाव्रन्द्यादिति सूचयता तद्योदककर्मरूपकर्म्यैकादश्या
 मयुरमान्नाश्रयान् भोजयेदित्यादिना गृह्योक्तं प्रेतश्राद्धमात्रोपयुक्तमि-
 ति नायपुनरुक्तमिति प्रापितं तेन मामिकादिषोडशकृत्तया स-
 पिण्ड्येदिरुक्तं भवति अन्यथा प्रेतश्रादान्वनुग्राह सपिण्डीकरणं दु-
 यनसूषयिष्यत् मामिकान्याह याज्ञवल्क्यः यत्तापनि नु कर्तव्यम्
 प्रतिमासं कृत्स्नं वत्सरम् प्रतिमं वत्सरं चैव मास्यैकादशेन हि अस्या-
 र्थः पञ्चपर्यं तम् मानिमृतादि मामिकानिकायांति पाण्डिकया-
 दमपि प्रतिगर्गमिदमेव पाठानुयायनेकादशेनिकार्यमिति तथैत-

तस्मिन्दिहते मासिकस्य मृताहेविहितत्वात् प्रथमासिकाङ्गं मृताहे-
 स्या दुतैकादशाह इति तत्रैकआहुः आद्यमासिकमेकादशाहे हि-
 तीयादिकन्तु प्रतिमासं सृताहमिति तथाचरेणुः प्रतिमासमृता-
 हेस्युः द्वादशैतानिवत्सरम् उत्कृष्यते हितत्सदां कुर्यां देकादशेऽङ्ग-
 तदिति अन्येत्वाहुः एकादशाहेयाद्वयम् कार्यमेकं प्रथममासि-
 कत्वेनापरमेकादशाहिकत्वेनेति तत्रनाद्यः प्रथमासिकस्य द्वादशा
 हादिकालेषु विहितत्वात् तथाच गोभिलः मरणात् द्वादशेऽङ्गस्य
 न मास्यूनैवोनमासिकमित्यादि न द्वितीयः न चैकादशाहयाद्वमे-
 व श्राद्धयोपलब्धेः तयोरेकैकादशेऽङ्गितन्मियमितत्वाच्च तथाचा-
 विः प्रेतार्थसूतकान्तेन ब्राह्मणान्भोजयेद्दश आद्यश्राद्धनिमित्तेन चै-
 कमेकादशेऽङ्गनीति एकादशेऽङ्गितदशैकश्चेत्यन्यथः तथाप्रथमेऽङ्गितद्विती-
 येच पञ्चमेसप्तमेपिच नवमेकादशेचैव तत्रचश्राद्धमुच्यते तस्मान्नव
 श्राद्धमाद्यं चैकादशाहेप्रथमासिकन्तु द्वादशाहादावितियुक्तम् तथा
 चकाष्ठांजिनिः जनान्यूनैषुमासेषु विपमेऽङ्गितमेपिवा त्वै पक्षिक-
 न्तिपक्षेस्या मृताहेष्वितराणि ॥ जनानीत्यूनमा मिकीनपाण्या
 सिक्तीनादिकानि अपिचपठन्ति आद्यमैपक्षिकश्चैव जनपाण्या-
 सिकेपिवा अन्यानिमासिकानिष्युः स्वस्वकालेययाविधीति आद्य
 मूनमासिकम् प्रथममासिकमित्यर्थः एषां कालमाह गालवः जन-
 पगसासिकं पठे मासनां न मासिकम् त्वै पक्षिकन्तिपक्षेस्या दूनां-
 व्दद्वादशेतथेति एषां मृताहेष्वनियमद्वयः तथाचक्रतुः श्राद्धे ए-
 कादशेमासे तथाश्राद्धे तुपञ्चमेऽङ्गनादिकीन पाण्यासौ भवेतां श्राद्ध-
 कर्मणीति पञ्चान्तरमाह गौतमः एकद्वित्रिदिनैर्न्यूनैः द्विभागेनोनएव
 वा श्राद्धान्यूनान्दिकोदीनि कुर्यादित्याह गौतमः एकद्वित्रिदिनैर्न्यून
 इति ऊर्णाविंशत्यष्टाविंशति मन्त्रविंशतिदिनेषु क्रमेणोनादिकीनपा

इत्यावसथिका ओमदतिसुखाब्ज ओविष्णुमिश्रात्मजगमनः ।

कथामयस्वजती आहकाशिकायां सूचयती ।

सपिण्डीचारणप्रकरणम् ॥

इत्यार्षणै कोट्टदिष्टसपिण्डनश्राद्धेष्वप्रादक्षिण्यादि धर्मानुपदिश्येदानीं रीकृत्वेन तद्विपरीतपुद्गलिणादिधर्मा नृपतिपादयिपुराभ्युदयिकश्राद्धमारभते ॥

मू० आभ्युदयिकेप्रदक्षिणमुपचारः ॥१॥

अमुदयद्विष्टापूत्तोदुत्सवकाल सत्रक्रियतइत्याभ्युदयिकमग्नैषिकठजप्रदक्षिणमिति विनिश्चितमिधिः उपचारःकरणम् यत्रशब्दे सर्वमनुष्ठानम् पुद्गलिणाम्भवतोत्तर्यः अभ्युदयोदृष्टिः इत्यनर्थातरम ॥ तथा अग्न्याधानाभिषेकेदा विष्टापूत्तं स्त्रियाक्रतौ द्विश्राद्धमप्रकुर्वीत आश्रमपञ्चयेत्येति दृष्टगार्ग्यवचनात् आदिशब्दः-पुत्रजन्मविवाहादर्थः तथाच स एव पुत्रोत्पत्तिर्मातृतास्तु तन्मौजीत्यागवश्वने चूडायांचविवाहेषु द्विश्राद्धं विधीयतइति ननुच नान्दीमुखमिति संज्ञाभेदात्कथमामुदयिकम् वृद्धिश्राद्धमित्युच्यते वृद्धिश्राद्धएवनांदीमुखमिति संज्ञाभेदः प्रयोगविशेषणार्थः तथाच दृष्टवतिष्ठः पुत्रजन्मविवाहादौ द्विश्राद्धमुदाहृतम् तत्र नान्दीमुखमिति विशेषः समुदाहृतइति यत्तु कर्माङ्गमिति संज्ञान्तरं तदपि द्विधर्मातिदेगेन तत्तद्वृषमेव संज्ञाभेदपीत्यविरोधः तथाच पारस्करः । निवेककालोत्तमेच सीमन्तोन्नयने तथा ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धकर्माङ्गं द्विवत्कृतं लौगाक्षिरपि नामात्रचीलगोदानं सीमोपनयपुंमवे ज्ञानदानविवाहेषु नान्दीश्राद्धं विधीयतइति अत्राभ्युदयिकइति वदतामाहस्यापनाद्यंगेषु प्रागुदसंस्थतैवोक्ता देवकृत्य

त्वादिति गम्यते अतएव प्राङ्मुखस्य कर्तुं मदक्संस्थतायामप्रादक्षि-
ण्यमपि स्यादित्याहुः तत्रापि प्रादक्षिण्यमेवेत्युद्वाहस्यैव कर्तृत्व-
मित्यन्ये अत्रानूचानाः प्रमाणम् अत्रैतच्चिन्त्यते किं दृष्टिशाब्दन्दिन-
त्रये कार्यमुतैकदिन एवेति तत्रैकऽप्राहुः एकस्मिन्कर्माह एवेति
माहभ्यः प्रथमन्दद्यात्पितृव्यस्तदनन्तरं ततो मातामहेभ्यश्च दृष्टीशा-
ब्दत्रयं स्मृतमितिवचनादिति तदयुक्तं अस्यापि त्रिदिनविधायकत्वं
प्रतिभानात् तथाच स्मृतिः मातृश्राद्धत्तु पूर्वदुः कर्माह्न्येव पैतृकम्
मातामह्यश्चोत्तरेदुर्दृष्टीशाब्दत्रयम्भवेत् वसिष्ठोपि पूर्वदुर्मत्तु कंथाहं
कर्माह्न्येतुकताया उत्तरेदुः प्रकुर्वीत मातामहगणस्यत्विति नन्वेक
दिनकरणन्दिनत्रयागत्तौ कर्माहेवेदितव्यमित्येत् तदपि न तत्र-
पि पूर्वदुारेव विहितत्वात् तथाच पृथग्दिनेऽग्नस्तयेदेकस्मिन्पूर्व-
वासरे श्राद्धत्रयस्य कुर्वीत वैश्वदेवस्तु तान्त्रिकमिति तान्त्रिकमि-
त्येकदिने विंशतिविधः वृद्धमनुरपि अलामेभिन्नकालानां नादी-
श्राद्धत्रयस्युधः पूर्वदुारेव कर्तव्यं म्पूर्वाह्णेमाह पूर्वकमिति यत्वेक-
दिन एवाचरन्ति तद्वचनादर्शननिवन्धनमित्यवधिं जातकर्मादि-
विषयम् वेत्यविरोधः पठन्ति च पुंमन्त्रेण च सौमन्तेत्यन्वचौलोपना-
यने गोदानेऽन्नान उवाहे नादीश्राद्धम्पुरोदित इति अतश्च विहितं पु-
र्वेदुारेवेति तन्न अकृत्वा माह्यागन्तुयः श्राद्धम्परिषेपयेत् तस्म-
न्मोक्षसमाविष्टा हिंसा मिच्छन्ति मातर इत्यादिवचनां ग्मातृपूजनस्य
श्राद्धे पूर्वभाजित्वास्तपूजने विरुद्धानीचवाक्यानि दृश्यन्ते अतुकाच्या-
यनपरिश्रितम् गौरीपद्माशचीमेधा सावित्रीविजयाजया देवसेना-
स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः धृतिः पुष्टिस्तथातुष्टिरात्मैव तया
सह गगो जेनाधिका हेतादृष्टौ पूज्याश्चतुर्दशेति चतुर्विंशतिमते-
ब्राह्मणादि सप्तमस्य दुर्गाद्येतृगयाधिपः वृद्धौ वृद्धौ सदा पूज्याः

पञ्चान्नांदीमुखान्पितृन् ब्राह्मीमाहेश्वरी चैवकौमारी वैष्णवीतथा
 वाराहीचतथेन्द्रीच चामुण्डादेवमातरः तिस्रः पूज्यापि । पक्षेति-
 सोमातामहेतथा । इत्येतामातरः प्रोक्ताः पितृमातृषसाष्टमीति
 अत्रप्रयाशाखंयथा जातिकुलम्बाव्यवस्येत्यविरोधः तथाच चतुर्वि-
 श्रुतिमते श्राद्धेषामुद्देशे प्राप्ते देवतास्थापनस्मृतम् । जातिधर्मकुल-
 श्रेणिलोकानां वृद्धिकारकमिति तत्प्रामाध्यन्दिनशाखायामनुष्ठारवा-
 त्किञ्चन्दोगोक्तम् कार्यमुत्तान्यत्फृत्युक्तमिति सन्देहः तत्रैकम-
 हः परीकृत्वाद्यत्किञ्चिद्विद्वेति तथाचसंग्रहकारः सर्वेषामपि
 पञ्चाणांस्वयङ्गोक्तंविधीयते स्वयङ्गोक्तस्यवभावेग्रहणस्वेक्याभ-
 वेदिति तद्युक्तं सूत्रपरिशिष्टयोरेककर्तृत्वात्तस्यान्यशाखिवि-
 पयत्वात्परस्करमतस्याश्रयणीयत्वाच्च तथाचश्रुतिसंग्रहः । नग-
 द्दगादिरभ्युत्थितेषां श्राद्धादावुपलभ्यते कर्तुंमर्हन्ति ते सर्वेपरस्कर-
 मुनीरितिमिति परेषां करोतीति हि व्युत्पत्तेः अतश्चगौर्यादय एवा-
 चशाखायामितितत्प्रकारमाह ॥ स एव श्रुतिमासु च शुद्धा पुलिखि-
 त्वावापटादिषु अपि चाक्षतपुञ्जे पुनेत्रेद्वैद्यपृथग्विधेरिति श्रुतादु-
 रजतादिधातुमयीषु अक्षतपुञ्जाः यवमुष्टयः यथामन्त्रवययाकुलञ्च
 विकल्पः व्यवस्थितविकल्पो वा जातकर्मणिवालानां नामाह यत्र
 कर्मणि निरीक्षणेप्राशने च व्यवस्थंमाह पूजनमिति वचनात् । अ-
 तएवपृथग्विधेरित्युक्तं गन्धताम्बूलम्स्तादिभिश्चशब्दार्थः तथा कु-
 ङ्कजगनावसोर्धारासप्तधाराघृतेनह कारयेत्पञ्चधारां श्रानातिनी-
 चानचोद्धृतां कारयेदिति स्वार्थेण च स्वकर्तृत्वान्नियमाधीवा ते-
 ननातिनीचानचोद्धृतामितिमाहसंमितामेव नतासामवकृष्व-
 त्वाधिकमित्यर्थः कालमाह ॥

मू० पूर्वाह्णे ॥ २ ॥

ब्राह्मण्यदिदित्येषः एतद्वमकस्यदेवधर्मोपलक्षणं तेनोपनीति
 प्राप्नुवदक्षिणजानुयातदेतोर्यप्रागुदकसंस्थानमस्कारादिदेवधर्म-
 सर्वोपप्राप्नोतीत्यर्थः । तथाचप्रचेताः अपसव्यन्तर्ज्वीतं ननुयादप्र-
 दक्षिणं ब्राह्मणोदेवतीर्थेनक्षिप्रन्देवधिमर्जनम् दक्षिणस्यातयेष्वा
 नुदेवान्परिचरन्सदा निपातो न हि सर्वस्यजानुनोविद्यन्तेकचित् य-
 थैकोपचरेदेवांसायाष्टद्वौपितुनपि दध्यक्षतैः सवदरैः प्राह्मणोदह्म
 खोपिवा तथा पूर्वाह्णेदैविकंयादमपराह्णे तुपेगृशं एकोद्विष्टन्तुम-
 ध्यह्णे प्रातर्ह्णिनिमित्तकमिति दैविकंयादश्रादिषुवैष्णवं तथाच
 विरवामित्रः देवानुद्दिश्यक्रियते यत्तद्दैविकमुच्यते तन्निव्यशाद-
 त्तुयादृहादग्यादिषुयत्तद्वति ननुव प्रातर्ह्णिनिमित्तकमित्य -
 दानेकभूत्याप्रातरेवास्यनिहितत्वात्कथम्पूर्वाह्णइति उच्यते प्रातः
 शब्देनपूर्वाह्णस्यैवाह्णत्वादितिवक्ष्यमाणत्वात् एवञ्चसतिपूर्वाह्णः
 किङ्क्रेधाविभक्तोन्निग्राह्यः किङ्क्रेधाविभक्तस्त्विदंशयाति चतुर्ध-
 विभागान्भूतत्वात् उच्यते दैवमानुषपितृकालापेक्षयाविभागौ
 विंशत्यौविधाविभागएवग्राह्यइत्यदोषः तथाचश्रुतिः पूर्वाह्णोवैदे-
 वानांमन्थन्दिनोमनुश्रामा मपराह्णःपितृणामिति नन्वेवमपिश्रु-
 तिरैवगुनरहः पूर्वाह्णोदेवाः अपराह्णः पितरवतिद्विवैवाह तत्
 कथन्त्येवाविभागएवेति मैवं सामान्येनास्याः श्रुतेराभ्युदयिकाद-
 न्यपितृविषयत्वात् यत्तुपितृनयत्वदेववदित्यतिदेशेनप्रागावर्त्त-
 नादह्नः कालंविद्यादितिगोभिलमुच्येत्तच्च द्विधाविभगेनमभ्याहो-
 मिहितः अपाकयज्ञादिदेवकर्मविषयः अन्यथापराह्णेपाकयज्ञमं-
 भवान् । तच्छास्त्रिधाविभागण्यग्राह्यइत्यदोषः तथाचश्रुतिः पूर्वा-

होवेदेवानां मध्यन्दिनइति सिंहम् तथाचगाग्र्यः ललाटसमिते
भानौप्रथमः प्रहरः स्मृतः सएवाध्यर्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते
अध्यर्धमधिकार्धं सार्धं प्रहरइत्यर्थः । अग्न्याधानाभ्युदयिकेतु गा-
लवः । पार्वणञ्चापराज्जेतु षडिश्रादन्त्याग्निकमिति । अग्न्याधान
निमित्तमपराहइत्यर्थः ।

मू० पितृत्वमन्त्रवर्जज्ञपः ॥ ३ ॥

मधुमतीपितृसहितयोरुपलक्षणञ्चेतत् । तथाचमनुका-
च्यायनौ मधुव्याताजपस्थानेकुर्यात् तत्रप्रयत्नतः । उपास्मै-
गायतेत्यादिदृष्टचः पञ्चजनेत्तथा मधुमध्विति यस्तत्त्वनिर्जपोशितुमि-
च्छताम् । गायत्र्यानन्तरं सोममधुमन्त्रविवर्जितः । नचाश्र-
त्सुजपेद्व कदाचित्पितृसंहितां अन्यएवजपकार्यः सोम-
सामादिकं शुभमिति । पित्र्यमन्त्राश्चत्सुजपे दित्यत्रोक्तास्ता-
न्वर्जयित्वाजपः कर्तव्यइत्यर्थः । अत्रजपत्वाविशेषा दुर्गन्तस्वाऽयं
तुनइत्यादीनामपि प्रतिषेधइति केचित् । आवाहनार्थत्वादनयोर्न
प्रतिषेधइत्यन्ये एवञ्चसतिब्राह्मणानां मग्निस्थानीयत्वात्तच्छरीर
वर्तिपिचावाहनस्य मन्त्रैर्गौचितत्वाच्च विधिरेवंयुक्तःप्रतिभाति ।
अन्यथामन्त्रवक्तव्यमाणानाममन्त्रकत्वेन त्रिफलत्वापत्तेः । अत्रैत-
च्चिन्त्यते किंस्वादिप्रयोगः प्रकर्तव्यउतनेति । अत्रशेषं पार्वणवदि-
त्यति देशेनप्राप्नोतीति । तदयुक्तम् पितृणामप्यत्रदेयरूपत्वात् ।
तथाचस्मृतिः पितृणारूपमास्याय देवाश्चक्रमदन्ति ते तस्मात्सव्येन
दातव्यं दृष्टिपूर्वपुदाटभिः नांदीमुखेतिप्रयोगस्य तत्प्रतिनिधिरूप-
त्वाच्च । तथाह्युक्तं ततनांदीमुखमिति विशेषः समुदाहृतः अपिच
चतुर्विंशतिमतम् नांदीमुखमिति विशेषः सम्पादितोनान्यइत्यर्थः ।

ऋजुवोदर्याः ॥ ४ ॥

दर्भगण्डोदर्यादि द्वयोपलक्षको नसमूलत्वज्ञापकः तेनाद-
 र्भासाद्वयाद मूलाऋजुदर्भाभवन्तीत्यर्थः । तथाचपुराणसमुच्चये
 दधिद्वयाच्चतमधु वंदराच्चतमिश्रितैः चनुलेपनगन्धादि रक्तसूत्र
 चमस्ते हृदयसिद्धौपि अपसव्यज्ञानुपातसम्भ्रमांसञ्चवारिजम्
 रक्तविवर्कयेदर्भा नम्रलाघतिलानपीति शुद्धपरिशिष्टेपि युग्मा-
 ब्राह्मणाचमूलादर्भाइति । तत्रैतत्संदिग्धाते किंलक्षितमदेवतं
 आदुतमदेवतमिति उभयव्यापिस्मृति दर्शनात् । तथाहि त्रिष्व-
 ष्वेतेषु युग्मास्तुभोजयेद्वाङ्गानांक्षुचिः प्रदक्षिणन्तु मध्येनप्रददरा
 हवर्षपूर्वकमिति । मार्कण्डेयोपि वैश्वदेवविहीनस्तात्केसिदिच्छन्ति
 मूरयइति । तदाभ्युदयिकं तत्रैकपादुः यथागाम्न्यवस्थेति ।
 एवञ्चमत्तितवापिकियाहवर्षेपि विज्ञेयणाहैयतविकल्पः किंवाया-
 इविणेपइति मदेहः अविज्ञेयैवयाहवर्षेपीत्येके तदहदं ग्राहवि-
 गेधेपदेवस्य विकल्पितमात् । तथाचगातातपः नित्यग्राहमदेवं
 स्मादेकोहिदं तथैवच मातृग्राहन्तु युग्मेस्याददेवं मादुनैःपृथक्
 केवलमित्यर्थः । आचारतिकेपि पितरोन्वष्टकायादमाताभुंक्तेसदे-
 वताम् ग्राहयदेवतामाता पितरस्य मदेवतमिति तस्मान्मातृग्राहय
 देवतविकल्पइति मिहं तथाच चनुलेप्येपित्थयस्य तत्तुलीभयस्य
 मदेवतं ताभास्त्वदेवतं ह्योतभायेवमदेवतमिति यत् । विद्याये-
 र्जितवचनं तत् वादगदेवत्यापेक्षयाग्नयमदेवतो धूपपदातइ-
 तिविरोधः ॥

सू० यवैस्तिक्षार्थाः ॥ ५ ॥

(१) ययं प्रयोजनं प्रतिनि धुपमपण्यतेतत् तेनयवैस्तिक्षमप्रतिनि-

(१) यवप्राप्त्यादिनाप्राप्त्यर्थं यवैस्तिक्षमं ॥ ३

धिर्यथातथास्वधादिपदेषु स्माहादिपदानिप्रतिनिधातव्यामीत्यर्थः तथाचेश्वरः कुर्यात्स्वाहास्वधास्यामि वाचनेप्रीयतामिति दृष्टिश्चाह पुसर्वचनमोमेष्टतिरिष्यतइति । नचयवेस्तिलार्थइति वदतोयवक्षेपमलीपिपितृष्वेपु स्यादित्युक्तं तिलार्थस्त्वैवयैवरूपं द्दित्वान्नमन्त्येति तिलोमीति प्रत्यक्षविरुद्धत्वाच्च अतश्चतिलोमीति सन्त्वएवयवोसौत्वादि मदपुक्षेपः पितृपात्रे प्वपौतितथाचाश्वलायनः यवोसिसौमदेवत्यो गोसवोदेवनिर्मितः पुत्रमङ्गिःपृक्तःपुष्ट्यानांदीमुखोल्लोकान्प्रीणाहिनःस्वाहेति पुराणसमुच्चयेपि अस्मच्छब्दन्तुर्वीत आदेनान्दीमुखेकाचिदिति अत्रैकोदृष्टिश्चाह मित्रर्षपात्रंन्युजमित्याज्जस्तद्विगेपवचनानवलोकनमि बन्धनमितुरपेक्षणीयं तथाचेश्वरः अपसव्यं पिच्यमं वन्मामजानुनिपातनम् सुगर्जपात्रन्वक्तव्यं दृष्टिश्चाह पुसर्वदा वसिष्ठोपि दत्त्वापिण्डान्नकुर्वीत पिण्डपात्रमधोमुखमिति तथा गुडेधूपःप्रयत्नेनपुष्पाण्येवोद्यमां निषडति ॥

**मू० सम्यन्नमितितृप्तिप्रश्नः सुसम्यन्न-
सितीतरैर्ब्रूयुः ॥ ६ ॥**

तृप्तास्थेय्यतृसंपन्नमितिवदेदित्यर्थः (१) साकांक्षत्वात्सुसंपन्नमितिप्रतिवचनम् एतच्चपाकश्चाहएयनामान्ने तत्तृदसम्भवात् तथाच आमश्चाहमनंगुष्ठ मग्नौ करणवर्जितम् तृप्तिप्रंशविहीनन्तु कर्त्तव्यमानवैर्धुवामिति विहितश्चविकल्पे नामश्चाहम् तथाचहृदयाज्जवत्कयः आमश्चाहधूपकर्त्तव्यं तद्वोनान्दीमुखेमदा पाकेनवावहिःशालैः सुधुरम्बदरंदधीति अत्रयथाकुलयथासम्भवंवाविकल्पः अत्रैतच्चिन्त्यते किमामश्चाहपिण्डदानमामे कार्यमुतपाकेनिति तन्नैकधाहुः आमश्चाहयदाकुर्या । द्विविधः आहदस्तादा तेना ।

मौक्तिकं कुर्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् । दद्याददिहिजातिभ्यः ।
यत्तन्मायदिवाशृतं तेनाग्नौ करणं कुर्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् इति
सख्यपराशर्यासवचनाभ्यां मामेन विहितत्वादामेनैवेति । तद-
युक्तं आमशार्ह्यदाकुर्यात्पिण्डदानद्वयमवेत् । गृहपाकात्समु-
हस्य सक्तभिः प्रायसेन वेति पाकेन विहितत्वात् एवमर्हं विक-
ल्पोऽस्ति इति नव्यवस्थासंभवे ऽप्यदोषदृष्टत्वात् । तस्मात्तु हि जकृतं-
केपाकेन श्रद्धाकर्तकं आममेति व्यवस्थोत्पदेत तत्रातीव शोभते ।
साग्निनिरन्त्योर्विषया व्यवस्थोपपत्तेः तस्मात्साग्नेः पाकेनाग्नौ
करणं पिण्डौ निरग्नेरामाग्नेनेति व्यवस्था अथवा यथाकुलमिति ।
यच्च आमपिण्डादद्यादग्नौ विप्रान्पक्तेन भोजयेत् । पक्ते न कुलते पि-
ण्डान्निघ्रेष्वां प्रयच्छति तावुभौ मनुना प्रोक्तौ नरकाह्निसंशयः
तस्मादिदं प्रयच्छेद्वा न्न कुर्याच्छ्राद्धकर्मणीति तच्छ्राद्धान्तरविषयः ॥

मू० दधिवदराक्षतमिश्राः पिण्डाः ॥ ७ ॥

अक्षतायना, मिश्रणं मिश्रः दध्यादिभिर्मिश्रितो दधेन पिण्डा-
देया इत्यर्थः । बहुव्रीह्युपलब्धेः अने कभाहुः दध्यादि त्रयमेव सेत-
यित्वा देया इति तदयुक्तम् शास्त्रान्त्यविहितत्वात् तथा चांगिरा, शा-
स्त्रान्नमधुसंयुक्तं वदराण्यवास्तथा मिश्राणि कृत्वा चत्वारि पिण्डा-
(१) ऋद्धीफलसंमिताम् दद्यादिति कात्यायनोऽपि सर्वस्मादन्नमधु-
त्यज्यं पुनैरपसिच्यच्च संयोज्य यत्र कर्मसु दधिभिः प्राङ्मुखस्तदिति
पिण्डयज्ञस्य पिण्डकथ्युदासार्थं एतच्च साग्निविषयं तथा च निगमः
आहिताग्नेः पित्रर्चनं पिण्डैरेवेति स्मृतिरपि योग्यौ तु विद्यमानौ-
हि वृद्धौ पिण्डान्ननिर्वपेत् पतन्ति पितरस्तस्य नरकमेतुपच्यत इति
यत्पिण्डनिर्वपणद्वयान् नवाकुर्यान्नराधिपेति भविष्यवचनं ।

यच्च दृष्ट्याद्विकल्पेन पिण्डदानं बुधैः स्मृतमिति वचनं तन्निर्गम-
 विषयं तथा च यावन्नात्राग्निसम्बन्ध उत्पन्नाग्निस्तथैव च तावद्दृष्टि-
 घुसर्गोऽमु कल्पश्चात्रमपिण्डकं अत्रविशेषः पिण्डहीनेपि कर्त्तव्यम् वि-
 करम्पात्रपूरणं अग्नौकरणमर्द्धञ्चेत्येताच्छास्त्रे चतुष्टयं वर्जनेपि-
 ण्डहीनेपि सर्वमर्धादिकम्भवेत् कुशांस्थाप्याश्चर्धा कुर्यात् क्षिपेदग्नौ-
 जलेपिवेति यत्तु सङ्कल्पन्तु यदा कुर्यान् न कुर्यात्पात्रपूरणं मित्वा-
 दितत्प्राधान्तरविषय अपिण्डकान्तथादेशकुलाचारविषयञ्च बुद्धि-
 आदेकुलाचार देशकालाद्यपेक्ष्यहीति भविष्यद्वाक्येष्वात् अत्रत-
 त्वित्यते किमवाग्नेजनं मुदकेन देयमुतान्यद्रव्येणेति तत्रैक-
 आहुः तत्पात्रजालनेनाप्युपनरयवनेजयेदित्यनेन पिण्डप्रातश्चा-
 लनजलेनैवेति प्रन्येताहुः चालनोदकस्य हृन्दोगविषयत्वात् उद-
 केनैवेति तदुभयमपि विशेषवचनानुपलपन्नि निबन्धनमित्यवधेयं
 चालनोदकस्य पूत्यग्नेजनाविषयत्वात् क्षीरेण विशिष्टविधानाच्चेति
 तथाच प्राङ्मुखस्त्वयदर्भेषु दद्यात्क्षीराग्नेजनं दधिबदरयवमधु-
 युक्तं श्रीफलसन्निभं तथाच व्योदकस्थाने दद्यात्क्षीरयवोदकमिति-
 ब्रह्मपुराणवचनात् अतश्च क्षीरेणैवेति पुनश्चित्यते पिण्डदानमपि
 किन्देव तौर्धेनाहोस्वित् प्राजापत्येनेति तत्रैकआहुः दध्यक्षतैः च-
 वदरैः प्राङ्मुखो दद्भुजोपि वा देवतौर्धेन वेपिण्डान्दद्यात्कायेन वा-
 न्यपेक्ष्यनेनोभयतोर्यस्य विहितत्वादिकल्प एवेति । अन्येत्वाहुः ।
 हृन्दोगादेव तौर्धेन वाक्चनेयि प्रन्यतयः प्राजापत्येनेति तथाच-
 मार्कण्डेयः नान्दीमुखानां कुर्यात् प्राज्ञपिण्डोदकक्रियाः प्रा-
 जापत्येन तौर्धेन यश्च किञ्चित्प्राजापत्येनेति अत्रानूचानाः
 प्रमाणं पिण्डोदकव्यतिरिक्तं देवतौर्धेन पिण्डोदकम् प्राजाप-
 त्येनेति व्यवस्थाया अत्र विशेषमाह स्मृतिः । बहुमात्रकपुत्रो वः

आदिष्वन्वष्टकादिषु सर्वासां नामसंकौर्त्य पिण्डमेकं सन्निर्वपेत् ।
 पुराणसमुच्चये एकस्य बहवो भार्या एकपुत्रस्तथायदि एकेनापि-
 बभूवाद्याः सर्वोसां पिण्डः स्तुतः बह्वीनामेकपत्नीना मेकाच्चेत्पु-
 त्रिर्बोभवेत् तेन पुत्रेण पुत्रिण्यः सर्वास्तामनुरव्रवीत् इति अत्रैतत्सं-
 दिग्धने किमर्घदाने पिण्डवदेकस्मिन् भवेना नोद्देयः किं वा पृथग-
 र्वा इति तत्रैके आहुः अर्घस्य पिण्डवद्विधानमेवेति तदयुक्तं अर्घ-
 दानव्यक्तं नोपदेशात् तथा च गालवः अनेकमातरो यस्य यादृचा-
 परमाक्षिके अर्घदानं पृथङ्गुर्या त्विण्डमेकञ्च निर्वपेदिति अप-
 रमाक्षिक इति याद्वान्तरोपलक्षणम् अत्रैके दाक्षिणात्यादिविधा-
 रेषु प्रपितामहमारभ्यावाचीनम् पिण्डदानादिप्रयोगमाचरन्ति-
 नान्दौ उखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् वा स्रंसमुच्चरेद्दिवा नन्य-
 त्वपि दृष्टपूर्वकमिति वचनादिति तदनुचितम् नान्दौ सुखाः पितरः प्र-
 तामहाः प्रपितामहाः प्रौढ्यतामित्यादिप्रयोगस्य कात्यायनेन पितृप्रभु-
 त्वात्तोत्तरक्रमेणाभिहितत्वात् आह च परिशिष्टे उत्तरोत्तरदानेन
 पिण्डानामुत्तरोत्तरः । भवेदध्याधरणा माधारः याद्वकर्मणि
 तन्माच्छास्ते पुत्रवेषु दृढिमत्स्वितरेषु च मूलमध्यायदेशेषु ईपत्य-
 त्वाच्च निर्वपेदिति उत्तरोत्तरः पुत्रपौत्रादिभिः समूहयः अधराणाम-
 ग्रमध्यमूलक्रमेणाधोदानेनाधाराः । पुत्रादिभिर्हीनो भवेदित्यर्थः त-
 आदत्तशाखायां ततोचितमिति यच्च नान्दौ सुखे विवाहे चेति व-
 चनस्तदन्यशास्त्रविषयम् देगकुलधर्मादिविषयवेत्यविरोधः अत्रै-
 तच्चिच्छते वेदिकायां लेखावयवम् पिण्डदानञ्च किमुदकांशं क-
 र्त्तव्यमुत दक्षिणासंस्मृति तत्रैक आहुः अप्रदक्षिणात्वेपि दस्य-
 त्रादस्य देविकात्वाद्दृक्कांशमेवेति तदयुक्तम् आसुरदयिके प्र-
 क्षिणमुपचार इति विरोधाच्च न चोदकांशतायाम् प्रमाणमुपल-

अन्दक्षिणासंस्थत्वे च पुनर्दक्षिणं प्रमाणमस्त्विति तथाहर्दक्षिणसं-
 स्थमेव रेखायां पिण्डदानादि तथाचकात्यायनएव द्वितीयञ्चतृ-
 तीयञ्च मवादगाग्रदेशयोः मातामहादिपृष्ठतोन एतेषामेश्वाम-
 तइति एतेषां पितादितृयाणाम् वामतइत्यन्वयः तत्पित्रादीनां
 मधेय यत्वेन सम्बोधयत्वेन च स्वसंमुत्पत्त्याहर्दक्षिणासंस्थत्वेन तेषां वा-
 मता यत्वाशादित्येन पिण्डानामत्रयशामावाहामतायां कर्तुं गतो-
 वयवइष्यतइत्युक्तम् तदसङ्गतं एतेषामेव वामत इत्येतच्छब्देन पि-
 त्रादीनां परामृष्टत्वात् कर्तुं रथययत्वेन एवामिति च बहुवचनविरोधा-
 च्च तस्मादहर्दक्षिणासंस्थत्वेनैतद्वामतासम्भवः अत्रार्थेष्टद्वयाप्य-
 वयः औवङ्गर्त्तारिवामांगे मतेऽर्थारिदक्षिणइति अपि च स्मृत्यन्तरं
 आहोसदैववामाङ्गे पञ्जीनामुदकं हरेत् इति आहो पुनारीणां दक्षि-
 णांगे सदाभवेदिति आहोसदैववामांग इत्येतदापस्तंबादिविषयं
 तेषाम्पित्रादिपिण्डपश्चिमतश्चपत्नी पिण्डविधानात् तथाचापस्तं-
 गुह्यं ॥ विधाभूतं यथाभवति तथासहर्दक्षिणाग्रान् दर्भानुलिखित
 देशे संस्तीर्य तत्पूर्वभागेपित्रादि वर्गीर्यं शरणं पश्चाद्भागे तु मावा-
 दिवर्गीर्यमिति स्त्रीभ्यश्चपिण्डाद्वहपश्चिमाः स्युः इति तद्दृष्टभाष्या-
 र्थसंग्रहकारः इति आहो पुनारीणां दक्षिणांगं सदाभवेत् इति तु सर्व-
 विषयं तस्माद्रेषापिण्डदानादिकम् प्राह्मस्वकर्त्तृदक्षिणासंस्थ-
 मेव इति आहोषु सर्ववक्त्तव्यमिति सर्वमनवद्यम् वाक्ष्यणनिवेष्टायेवं
 प्रागारम्भ पश्चात्संस्थमेवेति ॥

मू० नादीमुखान्पितृनावाहयिष्यऽइति
 पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातो ॥ ८ ॥

लिङ्गैलङ् अत्रैतद्वक्तव्यं किम्पित्रादिविषयस्य नादीमुपार्थ
 प्राप्नोस्वित् इहप्रपितामहादिविषयेति स्थितिपूम्भययादर्शनात् ।

तथाच ब्रह्मपुराणम् पितापितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः तयोश्च मृ-
 मुखापते पितरः परिकीर्तिताः तेभ्यः पूर्वतराद्ये च प्रजावन्तः मुखै-
 षिणः ते तु नान्दीमुखानान्दी मण्डिरितिकथ्यते प्रसन्नमुखसंसर्गा
 न्मन्त्राणांस्ततस्तुत इति । तत्तत्तद्वदप्रपितामहादिमुखत्वेना-
 भुदयिकत्वं प्राप्नोति अथवा पितापितामहश्चैव तथैव प्रपिताम-
 हः ॥ पिण्डसंबन्धिनो हेतौ पितरः परिकीर्तिता इत्यादिवचनैर-
 मृमुखानामेव पिण्डसंबन्धित्वा त्रिणादितिकस्यापि नान्दीमुख-
 त्वमिति तथाच सूत्रम् ॥ नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपि-
 तामहा इति मार्कण्डेयोपि येषुः पितामहादूर्ध्वं तेषु नान्दीमु-
 खा इति प्रपितामहस्यापि नान्दीमुखत्वं नृहृद्वादिभिरस्यैवेति
 एवं च सतु भवेयमपि नान्दीमुखत्वमविरुद्धम् यथा मृमुखादिम-
 न्त्राकीर्तनन्तत्कारणपरम् प्रसन्नमुखसंसर्गादित्यादिना नान्दी-
 मुखाः वंशद्विभौ हन्ते ऽथुतुखान्तुपित्रवरणसमर्थाः सक्तमिति-
 ब्राह्मे निरूपितत्वं तु तस्माज्जीवत्यहमाह मातामहादिकस्य क-
 र्तुरधिकारार्थं दृढमपि नामहादिकस्य नान्दीमुखत्वकीर्तनं स-
 तपिहमाह मातामहादिकस्य कर्तुरधिकारार्थं मथुमुखानां ना-
 दोमुखत्वमिति व्यवस्थेयविरोधः तथाच चतुर्विंशतिसमम् नान्दी-
 मुदेविवाहादौ प्रपितामहपूर्वकम् । वाक्यं समुच्चरेद्विद्वानन्यदपि-
 हपूर्वकं जीवत्यतृकः प्रपितामहपूर्वकं मन्त्रमृत्युपितृकः पितृपू-
 र्वकमित्यर्थः दाक्षिणात्यास्तु प्रपितामहः पितामहपितरितिकमह-
 ध्यर्थमेतदित्याहुः कात्यायनोपि जीवन्तमतिदद्यात्वा प्रेतायाज्ञो-
 दके हि जः पितुः पित्रभ्यो वा दद्यात्सपितृत्वपराश्रुतिः ब्राह्मेऽपि उक्त-
 मादायपि गंडंतु कृत्वा विवशप्रमाणकं दद्यात्पितामहादिभ्यो दर्भमू-
 लियथाक्रममिति यदन्ति च जनन्यां विद्यामानायां यजेदास्तु पि-
 तामही मातृघ्नः स चाविज्ञेयो दद्विश्राज्जाहते कचिदिति अतश्च जीव-

वत्पितृवादिपंक्तिलिङ्गस्यापि दृष्टिश्चाहोधिकारइतिसिद्धम् अत्रैक-
 ब्राह्मः पितृमातृमातामहानांमव्यो योजीयतितद्वर्गपरित्यज्य पा-
 र्श्वणद्वयमेकंवा यथासम्भवङ्कर्त्तव्यं त्रिपुजीवत्सु मातृपूजनमेव
 नशाहमिति तथाच पितृवर्गेमातृवर्गे तथामातामहस्यच जीवेत्स-
 यदिवर्गादौ तद्वर्गन्तुपरित्यजेत् इति तथाच सपितुःपितृकृत्येतु
 अधिकारो न विद्यते न जीवन्तमति द्राम्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतिः
 तथा पित्र्यजीवत्पितुर्नाक्त मग्नीहोत्रोपि पाक्षिकः न जीवन्तम-
 तिक्रम्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतिरिति जीवत्पितृकस्य होमान्तम-
 नारम्भो वेत्यादिवचनेभ्य इति ॥ यत्तु उवाहेषु वजनने पितृप्राप्तौ
 मिकेमये तीर्थे ब्राह्मणमायाते पठेते जीवतः पितुरिति मैवायणौ
 यप रिशिष्टं तन्मैत्रायणौ यशाखिनां सार्वभौतमेव न जीवत्पितृकः
 कुर्याच्छ्राद्ध मग्निमृतेदिजः येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्वीत सा-
 ग्निकइति सुमन्तुवचनेन निरग्नेर्जीवत्पितृकस्य यद्दानधिकारा-
 दिति अत्रोच्यते यदुक्तम् पितृवर्गेमातृवर्गे तथामातामहस्यच
 व्यादि तन्त जीवद्वर्गपरित्यागस्य तीर्थत्रह्मणसम्पत्त्यादौ निरग्निजी-
 वत्पितृकविषयत्वेन चरितार्थत्वात् तथाचाधिकारमाह महानदी-
 पुसर्वासु तीर्थेषु च गयां विना जीवत्पितापि कुर्वीत श्राद्धं पार्ष्वणधर्मव-
 दिति यच्चेत्तं त्रिपुजीवत्सु मातृपूजनेनैव श्राद्धसिद्धिरिति तदप्यसं-
 गतम् अद्विनः शाहस्यलोपेद्गस्य मातृपूजनस्य पुत्रसावाचर्योपपत्ते-
 न च शाहमन्तरेण मातृपूजायाः कर्मणो ह्युत्त्वम् यच्चाभाधायिसपितुः पि-
 तृकृत्येध्वित्यादि निषेधस्तस्य दृष्टिश्चाहोदन्यथा इव विषयत्वात् तथाच-
 क्रतुः अष्टकासु चर्मकांतौ मन्वादिपुयुगादिषु चन्द्रमूर्यस्य हेपाते स्वेष्ट-
 यापूज्ययोगतः जीवत्पितृनैव कुर्याच्छ्राद्धं इत्याम्यन्तयाखिलं अखिल-
 मिति । व्यतीपातो जन्मशृङ्गं चन्द्रसूर्यग्रहौ तथा तिथिनक्षत्रवारांश्च

उद्दिष्टाभ्युदयन्तया एतांस्तु श्राद्धकालान्वैकाम्यानाह प्रजापतिरित्या-
दिकं चाभ्युदयचारासमहादानाद्युत्सवः यत्वाभ्यातं नजोवत्पितृकः
कुर्वांश्चादमग्निमृतेद्विज ब्रह्मनेननिरग्नि जीवत्पितृकस्य श्राद्ध-
निषेधइति तदपिन उद्वाहेपुत्रजननद्वत्यत्र साग्निशब्दाभावान्नि-
रतिविषयत्वोपपत्तेः उक्तञ्चनग्निर्कोपिकुर्वीत जन्मादौष्टिक-
मणीति यच्च नजीवत्पितृकावृत्त्यनेन साग्निजीवत्पितृकस्य श्राद्धवि-
धानं तस्याष्टकादिनियत श्राद्धविषयं नसामान्येनसर्वश्राद्धविधायकं
तथापरपक्षादिश्राद्धनिषेधानुपपत्तेः यदप्युक्तं जीवत्पितृकस्यहोमात्
मनारम्भोवेति तत्साग्नेऽपिण्डपितृयज्ञादि निषेधविषयनाभुग्द-
विकमेवेति । तेभ्यःपूर्वतरायेवैवृत्त्यादिना भुग्दविकस्य प्रतिप्रस-
वोपपत्तेः तस्माज्जीवत्पितृकादि त्रिकस्याभुग्दविकं श्राद्धकर्तुमुचि-
तमिति सिद्धम् ॥

मू० नान्दीमुखाःपितरः प्रीयन्तामित्य

चक्ष्यस्थाने ॥ ८ ॥

अननांदीमुखान्पितृनावाहयिष्य ब्रह्मनेनैवनांदीमुखत्वात्प्राप्तौ
भुनक्तुं गृह्यं सर्वत्रप्रयोगार्थं तदुक्तं तच्चनांदीमुल्लमिति विशेषः स-
मुदाहृतइति प्रकृतिश्राद्धचक्ष्योदकदानत्तु अर्चदानवद्विष्यते ।
पथैर्वनित्यन्तात्कुर्वांश्चतुर्थ्याकदाचनेति कात्यायनेनपक्षान्तत-
न्वयोर्विहितत्वादतत्रनिषेधोवाचनिकः । तेनप्रथमाविभक्त्यातन्नेष
चाक्ष्योदकदानं, मन्त्रवीर्यबोदकैर्मैवतीत्यर्थः । तथाच तथाज्ञ-
य्योदकस्थानेदद्या त्वीर्यबोदकमिति पितृगृह्यं संपितृप्राप्त्यर्थं
तेनजीवत्पितृकादिकोपि स्वमातृमातामहादिभ्यएव दद्यान्नपितृ-
संबन्धिभ्य इत्यर्थः अथैकसाहः अग्निर्कोपिकुर्वीत जन्मादौष्टिक-

कर्मणि येभ्यएवपिता दद्यात्तानेवोद्दिश्यपार्वं, णमित्यादिवचनेषु
यत्तच्छब्दनिर्देशा त्पितृभ्यएवदद्यान्स्वपितृभ्य इतितदयुक्तं स्व-
पितृभ्यःपितादद्यात्मुत संस्कारकर्मस्थिति काच्यायनेन प्रादुर्भावे
पुत्रपुत्र्योर्गृहणे चन्द्रसूर्ययोः स्नात्स्नानन्तरमात्मोया न्पितृन्प्राहेन
तर्पयेदिति काष्ठाजिनिनाच स्वपितृभ्यएवश्रद्धाविधानात् नच-
मातृमातामहादिकं परित्यज्य पितृपंक्त्यभिभोदाहमुचितं अतश्च-
स्वपितृभ्यएवेतिसूक्तम् ॥

मू० नान्दीमुखान्पितृन्वाचयिष्यऽइति
पृच्छतिवाच्यतामित्यनुज्ञातो नान्दीमुखाः
पितरःपितामहाः प्रपितामहाः नान्दीमु-
खा मातामहाः प्रमातामहा वृद्धप्रमाताम-
हाश्च प्रीयन्तामिति ॥ ६ ॥

अत्रप्रथमोद्दिष्ट नान्दीमुखशब्देन वृद्धप्रपितामहादिविक्-
स्यैव नान्दीमुखत्वंमाभूदित्यर्थमुखानामपि तत्प्रसाध्यर्थं पुनर्ना-
न्दीमुखग्रहणं एवंमातादेवपि अतएवमन्त्रे पितरःपितामहाइति
बहुत्वमुक्तं चकारोमातृवर्गं प्राप्तरर्थं तथाचब्रह्मपुराणं मातामहे-
भ्यस्तथानादीवक्त्रेभ्यएवच अथनांदीमुखीभ्यश्च मातृभ्यःप्रादुमुक्तं

१ । ननुचाभ्यादधिके मातृप्रादुस्त्वपूर्वभावित्वा त्पितृग्रहणं-

२ उच्यते अग्निहोत्रंनुहोति, यवागूंष्यक्षी तिवत्पाठोऽर्थेनवा-

दे । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।

१ । त्पितृणान्तदनन्तरम् ततोमातामहानाञ्च वृद्धौप्रादुत्वयंस्थित

मित्यादिच अतश्चचानांदीमुख्योमातरः प्रीयन्तामित्यादिक्रमेणयथा-

लिङ्गप्रयोगः अवेतत्संदिह्यते किमवनवदैवत्यं श्राद्धमुतहादशदैवत्य-
मिति उभयथायचनदर्शनात्तथाहि मातृभ्रा. प्रथमन्दद्यात्पितृभ्य-
सदनन्तरंततोमातामहानाञ्च द्वौश्राद्धवयंश्रुतमिथादि चतुर्विंश-
तिमतेतुमातृपूर्वांश्चतुर्गुण्य ततोमातामहीस्तथा मातामहन्ततः
केचिदेवंगमांस्तुभोजयेत् पुराणसमुच्चयेपि गसंनान्दीमुखंश्राद्धमि-
षड्विंशदशभिःमदातथापि दधिदूधंक्षतयवैर्वदरेणविमिश्रितैःपिण्डा-
नान्दीमुखे देयामातृपूर्वांश्चहादशेति एवंविप्रतिपत्तौ यथाशाखं-
यथाकुलन्देगंवाव्यवस्थेतिविरोधः तुल्यविकल्पोवा अथवाधनधाम्य
पुत्रपञ्चादि दृष्ट्यर्थेक्षियमाणम्बुद्धिश्राद्धं अन्वधाधानाद्यभ्युदयनिमि-
त्तमाभ्युदयिकमितिभेदः । तत्र वृद्धिश्राद्धन्दादशदैवत्यं आभ्युदयिकं
नवदैवत्य मिति व्यवस्थेति अन्वष्टकावायच्छात्रं यच्छात्रम्बुद्धिहेतुकं
पितृादीनांपृथग्दानं स्त्रीणांपिण्डः पृथक्पृथगिति अतृवद्विहेतुक-
मित्यभिधानात् तथा शरीरोपचयेश्राद्धं मर्यापचयएवच पुष्ट्यर्थमि-
तिविज्ञेय मौपचारिकमुच्यते तथा नक्षत्रग्रहपौडासु दुष्टलप्राव-
लोकने इच्छाश्राद्धानिकुर्वीत नवसस्यागमेतथेतिवचनादिति ॥

मू० नखधाम्प्रयुञ्जीत ॥ १० ॥

निपेधांतरोपलक्षणाच्चैतत् तेनशर्मादिकमप्यत्र नप्रयुञ्जीत-
त्यर्थः तथाचपुराणसमुच्चये नखधाम्नर्नवमेति पितृनामनचोच्चरेत्
नकर्मपितृत्वीयेन नकुशादिगुणीकृताः नतिलेर्नापसत्त्वेन पितृम-
न्तविवर्जितं असम्प्लब्धंनकुर्वीत श्राद्धं नान्दीमुखेक्षचिदिति अतश्च
नान्दीमुखपितरमुक्तगोचरेत्यादिप्रयोगः । अन्येतुपार्वणवन्नामग-
र्मादिकं मपिप्रयुञ्जते तन्निषेधदर्शनात्कथमितिचिन्त्यं पार्वण्यव-
दित्यतिदे श्राद्धातद्धिभिः अत्रकश्चिदाह प्रकृतेस्वधावाचनेस्वधांन-

प्रयुंजोतेतिनिषेधइतितदयुक्तं सामान्येनाभुग्दधिकेतन्निषेधात् ॥

मू० युग्मानाशयेदत्त ॥ ११ ॥

अत्राभुग्दधिकेयुग्मान्द्विचद्वरादी न्विप्रानाशयेद्विजयेदित्यर्थः ।
अस्यैविकत्वाद्देवे युग्माग्नयाशक्ति इतिपरिभाषयैवयुग्मत्वप्रा-
प्तौ विशिष्टविध्यर्थेयुग्मग्रहणम् तेनपित्येपि युग्मानेवप्रातर्निम-
ग्नाशयेदित्यर्थः तथाचकात्यायनः प्रातरामन्तितान्विप्रा न्युग्मा-
नुभयतस्तथेति अन्यच्च ज्येष्ठोत्तरकरान्युग्मा त्कराग्नयापवित्रकान्
कृत्वार्धसम्प्रदातव्यं नैकैकस्यात्पुदीयतइति युग्मानितिपुंस्त्वम-
विधत्तितम् तेनयुग्माभावेस्त्रियोपीत्यर्थः तथाच मातृश्राद्धे तुवि-
प्राणाम लाभेपूजयेदपि पतिपुत्रान्विताभ्या योपितोष्टौकुलोद्भ-
वाइति वृद्धवसिष्ठवचनात् शंखीपि पित्रादिचयपत्नीस्तु भोज्या-
मातृपूतिद्विजैः । स्त्रीणामेवतुतद्यस्मा आतृश्राद्धमतःस्मृतमिति
आशयेदित्यपिविशिष्टविध्यर्थः तृप्तिमग्ने नैवभोजनोपलब्धेः अतश्च-
गुडमर्करादिनामधुराग्नम् भोजयेदितिविशिष्टविधिरित्यर्थः तथा-
चभविष्यत्पुराणम् ब्राह्मणेभास्ततोदया द्वोजनंमधुरह्मग गुडमि-
यंसितायुक्तं संघृतञ्चोदनम्परं सरतनान्मोदकांस्यैव नचाभ्लकटुकां-
स्तथा कृष्णातृयोपि अन्यश्राद्धेषुदातव्यं नमांसस्मात्पूजनमिति अ-
पिच अपसव्यंजानुपात मस्त्रस्मांसविवारिजम् रक्तं विवर्जयेद्भी-
ंस्मूलांश्चतिलानपीति तथा द्राक्षामलकमूलानियवान्वायनि-
वेदयेत् तानेवदक्षिणार्थे तु दद्याद्विप्रे पुसर्वदेति ब्रह्मपुराणम् अ-
तश्चद्राक्षामलकमूल यवनिष्कयिणीदक्षिणां युवाभ्रांसम्प्रददइ-
त्यादिप्रयोगः नैकैकस्यावदीयतइत्युक्तेः तथाभुग्दधिकश्राद्ध सन्दे-
होनिरस्यते तत्रकातप्रायनः स्वपितृभ्रा.पितादद्यात्सुतसंस्कार-

कर्मसुपिण्डानोद्वाहनात्तेषां नस्या भावेतुतत्क्रमादिति अस्यायः
 पिण्डगवद्वाङ्मलचयति आउद्वाहनादित्याह भिविधीततश्च-
 पुत्रस्य निषेकादिपुत्रमविवाहपर्यन्तेषु संस्कारकर्मसुपिता स्वमातृ-
 स्वपितृस्वमातामहेभ्यः आङ्मदद्यात् नपुत्रमातृमतामहादिभ्यः
 तस्यपितृभावेतेषाम्य तुर्मात्रादीनामेव नवानां तत्क्रमादेन क्र-
 मेण पित्रादीनान्तेनैव क्रमेणाधिकारौज्येष्ठभावादिरपि दद्यादिति
 नगर्वेव सति संस्कार्यस्य पुत्रादेष्टु तपित्वोः आदादौ मुख्याधिकारित्वा
 तदतिक्रमो नायुक्त इति न च जीवत्यित्योर्हनुष्टानक्रमः समृतपित्वा-
 एव युचित्वादिति वाच्यं प्रेत्योदद्यादित्यादिवचनैः प्रतानामवश्य-
 देयशतं तस्मात्तेषां नस्याभावेतुतत्क्रमादित्यस्य तत्क्रमात्तदुपक्रमा-
 न्मृतपित्रादिभारभैरयथाहम् आतादिरप्यधिकारौक्यौदित्येवार्थः
 तस्याभावे सुतः क्रमादिति पाठे पितृदर्यस्य प्रतीयमानत्वाच्चेति ।
 अत्रोच्यते अर्मस्तुतातुसंस्कार्यान्मातृभिः पूर्वसंस्कृतैरित्यादिनाभा-
 वाद्यः पित्रभावे प्रतिनिधित्वेना विधीयन्ते प्रतिनिधेय सतश्चर्मा-
 कर्मयोगादितिकात्यायनपरिभाषायां पितृधर्मे प्राप्ते आवादिः पितृ-
 समानधर्मेति किञ्चित्स्याभाव इति अभावः पञ्चविधः प्रागभावः
 प्रध्वंसाभावः सन्निध्यभावः अधिकाराभावः अत्यन्ताभावेति
 तत्र संस्कार्ये सति प्रागभावः अत्यन्ताभावयोरसम्भव एव प्रध्वंसाभावः
 सन्निध्यभावाधिकाराभावानां सम्भवोऽस्तीति तत्र सर्वत्रापि वचनवलात्
 पितुः पितृभ्यः प्रदानस्विधीयते न संस्कार्यपितृभ्यः तथा च स्मृतिः ।
 पितरो जनकस्येव यावद्गतमनाहितम् समाहितव्रतः पद्यात्स्थान्यजे-
 तपितामहान् इति पितामहानिति पित्राद्युपलक्षणम् तथा ब्राह्म-
 ण्यविहिते ताते पतिते सङ्गवर्जिते व्युत्क्रमाच्च मृतदेवं येभ्य एव ददा-
 त्यसावित्यादि यत्पुत्रेभ्यो दद्यादिति वचनान्तर्दधिकारसम्भवप्रपञ्चं

अधिकारस्य सहायत्वेन विवाहानन्तरम् स्वपितृभगोदातुम्भदतीति
 तथाच कष्टयशङ्कः नाग्रातियो द्विजोमांसं यस्य नोदारसंग्रहः तावेतौ
 सुनिभिः प्रोक्तौ च नर्हौ मखद्रूपकाविति नाग्रातिमांसं श्राद्धे । अति-
 शेषः ननु च समाहितव्रतः पश्चात्स्नान्यजेत पितामहानित्यं नेनोप-
 नयनादूर्ध्वं स्वपितृभगो दातुमधिकारस्तत्कथं विवाहानन्तरमिति उ-
 च्यते उपनयनादूर्ध्वं स्वपितृभ्यो दातुं कर्त्तव्यं नराभाव एकपुत्रविषयः
 कर्त्तव्यतरसङ्गावेतु प्रतिनिधिभूतः स एव तदाद्यविवाह पर्यंतं संस्कार्यस्य
 पितृभाएव दद्यादिति तथाच स्मृत्युक्तं : श्राद्धं कुर्यादवश्यं उपमनोऽपि-
 तृको द्विजः व्रतस्थो वा प्रतस्थो वा एक एव भवेद्यदीति तस्मात्पुत्रमुक्त-
 म्पितृभावे प्रतिनिधेः प्रतिधर्मं प्राप्या संस्कार्यस्य पितृमातृपि तामहेभाः
 श्राद्धं दद्यादिति तथाच स्मृतिः नान्दीश्राद्धं पिता दद्याद्दादेः प्राणि-
 ग्रहेषु चः अत ऊर्ध्वं प्रकृत्तव्यम् स्वयमेव तु नादिकमिति । अपरमपि
 पित्रोस्तु जीवतोः पुत्रः कुरुते दारसंग्रहम् पितुर्नादीमुखं प्रोक्तम् न पु-
 त्रस्य कथञ्चनेति ननु पित्रोर्जीवतोरेव तत्पितृभगो नादीमुखं प्रोक्तं
 मृतयोस्तव न्यः करोतीति तत्कथं संस्कार्यस्य पितृणामति क्रमो युक्तः
 सत्यं उद्गाहनादित्यत्र विना पितृपितृभाएव विधाना रमतर्हमिति प-
 रिभाषया प्रतिनिधेः सत्त्वक्रमस्य वाचनिकत्वात् अपि च वच-
 नांतरं कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशेन ववेशमनः नाम कर्मेणि बालानां
 चूडाकर्मादिकेतथा सीमन्तोन्वयने चैव पुत्रादिसुखदर्शने नान्दीमु-
 खं स्मिहगणम् पूजयेत्प्रयतोऽष्टौ तिगृहण्योपदेयात् चूडाकर्मादि-
 कइत्याद्यविवाहपर्यंतं वेदितव्यं तदूर्ध्वंतु द्वितीयविवाहादावपि
 सर्वत्र जीवत्पितृकः प्रकृत्पितृभगो मृतक स्वपितृभा इति विवेकः तत-
 द्वायमर्थः पिता स्वपुत्रस्य निषेकादि विवाहपर्यंतं संस्कारकर्मसु
 स्वमा इति पितामातामहेभ्यः श्राद्धं कुर्यात् पितृभावे संनिहिते वाधि-

पाराभावेवा तत्पुतिनिष्ठिज्येष्ठमाद्यादिविंशत्पयंतम् कर्मगुण-
कार्त्तव्यपितृभरणकुर्यात् कर्मन्तराभावे उपनीतएकपुत्रस्यदमेव
एवविवाहे स्वमातृस्वपितृस्वमातामहेभ्योद्दद्यात् पिवाहानन्तरं
पुत्रपितृकः पितृपितृभ्योद्दद्यात् भूतपितृकः स्वपितृभ्योवैतिस-
धेनवदद्यात् ।

इति शीघ्राहकागिकायां पट्टीकचिह्निकां समाप्ता ।

इत्यावश्यकं यीमदतिमुत्तमज शीघ्रगुप्तिसंज्ञकम्

लघुमित्रकतौयाहकागिकायांमूलं हस्तौ ।

आभुदयिकयाह धमासम् ।

इत्यस्मादेणादिसर्वंयाहमभिधाया पुनातृप्राप्तेत्यादिना तत्रो-
रहृष्टार्थत्वात्तामन्तरेणामंतृप्रापितरीयातीत्यादिदोषदर्शना-
दनेकविधद्वये क्तां प्रतिपिपादयिषुःसूत्रमारभते ॥

मू० अथतृप्तिः । १ ॥

अथतृप्तिमवश्यं यः अथयद्वोधिपकारार्थं चानंतर्वायंस्वमूयादेवन-
थेः तेषां व्याख्यानोपधिभृताफलमुपधिभौनादिनावाविष्टयै-
भृतिगधिक्लिष्टतेयत्तुमित्यर्थः तथाचादित्यपुराणं विविधानांनिर्मा-
णानि पितृभान्तृप्तिकारणात् । दातव्यान्त्यनिपिधानि याहंधेवा-
जस्यवेतृप्तिः ॥

मू० आभ्यामिरोपधीभिर्मांसन्तृप्तिः ॥ २ ॥

पितृणांमितिगेषः कानाछनोरितिद्वितीया अथतृप्तिरित्य-
नुवृत्तौ पुनरुद्गृहणमपांप्राप्त्यर्थं तेनोपधिजनाभ्यामेवतृप्तिर्नके-
यलोपधीभिरित्यर्थः तथाचतृप्तिः चापोहशोपधीनां दे- रस-
क्तमादोषधयः सेव्यः साहितानविषयस्योपधय उपहादांरम-

स्तस्मादापःपीताः केवल्योनपिवन्ति यदैवोभयः स एव ह्योभवंत्य-
 येवविचिन्वन्तौत्यन्वयव्यतिरेकेणार्थवादइति श्रोतव्योधान्यानि ।
 तथाचश्रुतिः दशग्रास्याणिधान्यानिभवंति ब्रौह्मिवास्तिलमाषा
 अणुप्रियंगवोगोघूमाश्चनसूराश्च सत्त्वाश्चखलुकुलाश्चेति अयमर्थः
 ब्रौह्मिवास्तिलधान्यानि तानिचश्रुतेरक्तवर्णानि आहदेवानि
 कृष्णान्यानि सर्वाणि वर्जयेच्छ्रोहकर्मण्यीतिनिषेधात् प्रचेतास्त्वाह
 कृष्णमाषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठास्तुर्यवशालयः महायवाब्रौह्मिवा स्तवै-
 धचमधूलिकाः कृष्णाश्चेताश्चलोहाश्च ग्राह्यास्तुः श्राद्धकर्मणि ।
 एतदव्याख्यातंमाधवीये यवाःसितदीर्घशुकाः महायवाब्रौह्मिवा
 श्चयवविशेषाः मधूलिकाधान्यभेदः कृष्णास्थलजाः कृष्णाब्रौह्म्यः
 रोहाःरक्तशालयः अन्यत्वाह मधूलिकायावनालाजातिविशेषाः
 तद्विशेषणंकृष्णाः श्वेतलोहिताः महायवावेणुयवाइति अचकृष्ण-
 धान्यानि सर्वाणीत्यनेन विरोधान्माधवीयव्याख्यानमनुचितम् य-
 वाद्विविधा महायवाब्रौह्मिवाश्च तिलाःकृष्णाःकृष्णानिस्तुपामा-
 षाः तथाचकृष्णामाषास्तिलाश्चेति अमेध्याःसतुपामाषानिस्तु-
 पापिममूरिकेतिच अणुःचुद्रमस्यं प्रियंगुःकंगु स्तदङ्गवचनंपृथग्गृह-
 ण्यंभेदापेक्षं तथाचनिषंदुः पौततमधूलिकायांगु प्रियंगुःकुङ्कु-
 मता सितकगुस्तुमुसटी रक्तकङ्कुस्तुसाधिकः चनकः फाफकंगुःस्या-
 ष्छामाकस्तृणबीजकइति समूराःसतुपानिस्तुपाश्च नशाहं देवाः
 निस्तुपापिममूरिकेतुक्तेः खल्वाःखलकुलाश्चापसिद्धाः फोटश्च-
 णकोवाच्यौवागाम्यत्वात् दशेतिग्रामसंख्यानं किन्तुहविष्यमंख्या
 तथाचविष्णुतिलैर्ब्रौह्मिवावेर्मापेरद्विर्मुलफलैश्चाकैः ग्रामाकैः प्रि-
 यंगुनौवारैर्गोघूमैर्मासम्प्रोयन्तइति मसूरादिगृहणाच्च तथा मा-
 संतृप्तिःपितृणास्तु हविष्यान्त्रेनजायतइति चुद्रवान्यानिश्यामाक

प्रियंगुतिलगौररक्तसर्पपवर्जसर्वाय्यश्राद्धार्हाणि निरस्तत्वात् तथा-
 च वर्ज्योमर्कटकाः श्राद्धे राजमापास्तयोः श्रिययिकामसूराश्च
 श्राद्धकर्मणिगर्हिताः भारद्वाजोपि निरसान्यपिसर्वाणि भक्ष्यो-
 न्यानिथानिच तानिस्तुर्नैवदेयानि सर्वत्रयद्वयकर्मणीति श्रवणः कुट्टा-
 न्नानिदृष्ट्यानि दृढयाक्षयवक्योपि मकुटोराजमापाश्च मसूराश्च-
 यक्षास्तथा कोद्रामूलकाराजसर्पयाः श्राद्धवातकाइति राजसर्पयो-
 माहुरिः तथाचनिवधुः आसुरोराजिकाराजौष्ठिकाकारालसर्पयाः
 राजिकाभवद्वन्याराजिकादृष्ट्यासर्पपाइति चतुर्विंशतिमतेपि को-
 द्रशाराजमापाश्च कुलुत्याश्चयक्षास्तथा निष्पवांस्तुविशेषेणप्रचै-
 तान्वर्जयेत्सदा यावन्नालानपितथा वर्गदन्तिविपश्चितइति राज-
 मापाः पीतगौरवर्ज्यमापाः कोविद्या गोरवांसइतिमध्यदेशप्रसिद्धाः ।
 निष्पावधेष्ठाः शिंषिषदृशादक्षिणापथप्रसिद्धाः इतिक्वचित् चर-
 कावनसुदृगाः यावन्नालाजोषलोतिप्रसिद्धाः । तथाचनिषंदुःया-
 वन्नालोदेषधान्यंजुदशिंजुन्नलोनलइति अवनिष्पावनिषेच, कृष्ण-
 विषयः कृष्णाध्वानिसर्जणीतिनिषेधात् यवमौहिसगोधूमौति-
 जामुदगाःससर्पयाः पियङ्गवःकोविदारा निष्पावाद्यावशोभनाइति
 मार्कण्डेयेन कृष्णेतरस्यविहितत्वात् शोभनःकृष्णेतरः स्मृत्यगते
 मुक्ताढकीमापवर्जहिदलानिदद्यादिति हिदलानिदलितुंयोग्या-
 निमुक्तःकृष्णः हरितमुक्ताढ्यामापश्यामाकेति ब्रह्मपुराणेषि हरि-
 तस्यविहितत्वात् माथोराजमापः तद्यद्वर्णकुलुत्याद्युपलक्षणम् ।
 तथाचमरीचिः कुलुत्याश्रयकाः श्राद्धेनदेयाद्यैवकोद्रवाः कटुका-
 निचसर्वाणि विरसानितथैवचेति । आढकीतुवरी अरहरीतिप्र-
 सिद्धाः एतान्वर्जयित्वाहिदलानिदद्यादित्यर्थः । नेत्यनुष्टौ, विष्णु-
 पुराणे मसूरचारवाक्षोक् कुलुत्यश्रयशिश्रवइति शशिश्रवादि

तैरानुकैश्चाप्यक्षौटैः पनसेलया काकोलैःक्षीरकाकोलैस्तथापि-
 ण्डालुकैः शुभैः लाजाभिश्चशिलाभिश्च वपुसीर्वीरुचिर्भटैः ।
 सर्पपैराजशाकाभ्यां इंगुदैराजतनुभिः प्रियालामलकैर्मुखैः ।
 फलुभिश्चातिलम्बकैः वेवाङ्कुरैस्तालकदैश्चुक्रिकाक्षीरकावचैः
 मोचैःसमोचैर्लकुचैस्तथावैचीजपुत्रकैः मुंजातकैः पद्मफलैः भव्य-
 भोज्यैःमुसंस्कृतैः रागखाण्डववैश्यैश्च विजातकसमन्वितैः दत्ते-
 स्तुमासम्प्रीयन्ते विधिवत्पितरोन्मृणामिति अस्यार्थः विदारीतस्याः
 कन्दमिति शेषद्वयव्यवयः भुरुण्डोजलप्रभवः कन्दविशेषप्रतिमञ्जु-
 रीकारः केन्दुकःकचूराख्यशाकः जलप्रभवः कन्दविशेषद्वयव्यवयः ।
 विसंमृणालम् शृङ्गाटकम् जलजंविष्कण्टकफलं सिंघारइति प्र-
 सिद्धः कन्दःसूरणकन्दः कर्कन्धुस्वादुवदरीफलम्बदरमन्यवदरफलं
 पालिशतञ्जम्बीराकारंफलङ्गाक्षीरप्रसिद्धं भातकं भातकन्दः । अक्षौ-
 टःपार्वतीयपौलुफलम् पनसैः कण्टकिफलैः कटहरइति प्रसिद्धैः
 काकोलैर्मंथुराफलैः क्षीरकाकोलैस्तद्भेदैः, पिण्डालुकैश्चतुर्भेदैः ।
 तथाचमनुः पिण्डालुकमक्षगन्धंमध्वालुस्यात्तुरोमर्शं शङ्खालुगृह-
 सदाशंकाष्टालुस्त्रल्यकाष्टकमितिलाजाभिर्भृष्टधान्यैः तथाचगन्धः
 लाजत्रमधुयुतान्दद्यात्सक्तान्गर्करयासहेति शिलाशैलेषु वपुसंलपु-
 मीफलम् उर्वीरुस्वादुकर्कटी चिर्भिटः कटुककर्कटी सर्पयोगैरस-
 र्पपशाकः राजशाकः शाकविशेषः कृष्णसर्पपशाकमिति माधवीये
 तन्त्र तस्यप्रतिषेधात् इंगुदस्तापमतक. राजतन्तुः प्रियालोराजोद-
 नम् निघण्टोक्तेः प्रियालोराद्याया फलुका कौटुम्बरिकाफलम्
 अतिलम्बकेस्तालकदैस्तालमूलैः कन्दैः चुक्रिकाचिविष्काफलम् ।
 तित्तिडीफलमित्यर्थः । नागरण्डातित्तिडीतिःस्थलनारवचनात् ।
 तित्तिरीकाफलाप्यक्षं मोचाकदलीफलम् लकुचैर्लकुचफलैः वी

न्द्रराजः । सुनिपम्यावितुशशाकं । सुरतुभीति स्थातञ्जलभवं-
 शाकमिति रुचिचत् । सुनिधंणं वांगेरीसदृशशाकम् । वांगेरीस-
 दृशैः पत्रैः सुनिधंणकमुच्यते । शाकञ्जलाशयेदेषेचतुः पत्नीतिगच्छ-
 न्तइति सुयुतोक्तेः । सुवर्चला ब्रह्मसुवर्चला । सूर्यावर्तइति गोवि-
 न्द्रराजः । वधुलशोकर्णिका । जिह्विणीद्राचाक्षुद्रद्राणा । लड-
 चोलिकुचः मोवाकदलीफलं कर्कशुहस्तः शोवकपुष्पवार-
 म्भियालुजियेयः तन्दुकोसितसारः शृंगाटकमुक्तम् मत्तयकम्भ-
 लरुसइतिप्रसिद्धफलम् दृष्टीविदिग्धिकाखं वरेहटाइतिप्रसिद्धम्
 दोर्वमूलान्तिगिडकेरीफलम् मूलकमित्यन्तः पटोलीद्वीर्षपटोलीरा-
 जीफलमित्यर्थः विचेण्डाइतिलोके यत्तु गन्धारिकापटोलानिवा-
 दकर्मणिवर्जयेदितिपटोलनिषेधः सक्षुद्रपटोलविषयः तथाचनिह-
 ण्टः पटोलीयाद्वितीयायाःपादुपलफलावसेदिति शिरोमसिदं कु-
 मारेश्वरसंवादिभिः । पालेवतममृष्टीकाखर्जूराम्बकसेवका त्रिवेदा-
 मलकमाक्षौटपनसाम्बातकामिच । वेचुर्वेवाङ्कुराःशादलकुचम्भो-
 चमेवच शीतकन्दयिसन्नालिहरकम्भूलकलाथा । इत्यादिमेध्यम-
 न्यद्वयप्रदेयग्राहकर्मणि । वेचुःगणभेदःइतरस्यनिषेधात् । वेचुसं-
 टाकशाकमित्यन्तः वर्गशाकान्याष्टविष्णुःभूस्तणाशिग्रुसर्पपसुर-
 सार्कजकूमागडालाङ्गुनाची कपालकथतन्दुलीयककुसुमादिवर्ज-
 येदिति भूस्तणोरोहिसगन्धवणास्यशाकमित्यन्तःशिग्रुमहिज-
 नाइतिप्रसिद्धं सर्पपोराजसर्पपः इतरस्यविहितत्वात् सुरसाग्ने-
 तनिर्गुण्ठी अर्कजः श्वेतार्कजः कुहेरइतिप्रसिद्धः । पालक्यः पल-
 कीतिप्रसिद्धः तन्दुलीयकञ्जोराइतिप्रसिद्धं वार्तकरवेतवृन्ताक ।
 उग्रना । नाशिकाशण्डवाककुमुभानाङ्गुविडवान् । कुम्भीकम्भु-
 वृन्ताकडोविदारान्धवर्जयेत् । वर्जयेद्दृष्टन्तयाहकाङ्गिकम्भिरु-

कुलं करं जेपि सान्यैरसमोत्कृष्टास्तथा । नालिकाप्रसिद्धा ।
 हीरमात्रायाप्युपैति साधवीये ह्यवाकांशिलिङ्गः कुम्भीयौपर्णिका
 मसुकं तालासु हस्ताकं ज्वेत कोविदारश्चमकरकम् यच्छुनो हरि-
 द्रावर्णः पलां दुविशे मत्कांजिकम्प्रसिद्धम् करं जसिरिवित्तफलम् पुरा
 योपियं गृहीतं पुरं पसं कम् मृत्मानि च भवेदोक्ता धनिर्यासा स यथा
 न्यौराणि वा भरशाओपि सत्यां सुकृष्णान्दफलस्वयकन्दञ्च पिप्पली,
 त्रिविकाशिकरीराणि कोविदारगवेधुकाः । कुलस्थगणजम्बीरक-
 रम्भाणितयैव च । अजाद्वन्द्वकपुष्पं शिथु पारन्तयैव च । एतानि
 नैव देयानि सर्वस्मिन् श्राद्धकर्मणीति । पैठीनसिः हस्ताकं नालिका
 पोतकुमुभाजं मताकां ज्येति श्राद्धनाम भख्यादिति । रसश्च नरं पिण्डा
 तु कश्च शुण्डीरकरम् हंश्च नालिकम् । कृष्णार्डवद्वीजानि श्राद्धे
 दत्वा व्रजप्रथः । भविष्येपि लशुनं गृह्णन् श्वैव पलाण्डुं स्वकानि च
 हस्ताकमाखिपाकावुजानीया क्पातिदूयिता इति । एषामर्थः । वंश
 गृहीतं भाङ्गुरः सरसं पर्णासदायन्यः सर्जकं शालफलम् । यौतमा-
 रकद्वन्द्वः भवेदोक्ताः त्रिविधनिर्वासाः व्रजमप्रभवादयः । तथा-
 च मनुः कोहिताष्टजनिर्वासाप्रथमं प्रभवांसदिति । कोहिताष्ट
 निर्वासाश्चादयः शिपपाटलज्येतापर्णानां हिङ्गुपर्पूरादीनामनि-
 पेशः । हिङ्गादीनां विषयमग्रे वक्ष्यामः औष्धराणि कृतमलपद्यानि
 वर्ज्यसमसूरासद्यो ह्वा लज्जल्लुतमिति वचनात् । सैन्धवसामु-
 द्रादीनां विहितत्वात् । तथाच लयच्छेपैन्धवसामुद्रे इति अपि च
 सैन्धवं लवणं यच्च यच्च मानससम्भवं । यद्विषं परमेष्ठेते मत्स्ये अपि
 नियमः मानससम्भवं संभरीति प्रसिद्धमिति । हलायुधः करीरं
 गृहपत्रहरीलवृतिप्रसिद्धम् कोविदारलकः यक्षकदम्बो ह्वः । सुर-
 णगवेधुका शशंशणपत्राणि । जंबीरोदन्तगठफलम् करम्भाणि

चारयवचारसौवर्चल सौवर्चकादिलवणानि । धीतम्पौतिका-
 णकम् यश्मन्तकोमहोलीट्चद्वृति प्रसिद्धस्तच्छाकम् । वृन्ताकंश्वेतं
 तथाचदेवलः कण्डूरंश्वेतवृन्ताकं कुम्भाण्डञ्चविवर्जयेत् । उपमन्यु-
 रपि नाश्रीयाच्छ्वेतवृन्ताकं मातुलानीतिथागडकं अण्डकञ्चवाकं
 मातुलानिभङ्गेति कण्डूरंकपिकच्छूः । तत्फलङ्कूर्जूरफलमित्यर्थः ।
 कुम्भाण्डं वृन्तालावुसदृशफलम् पिण्डालुपेडकइतिप्रसिद्धं शुङ्गीरं
 करमईः करवन्दफलानि । बहुवीजानि बहुवीजपूरकादीनि
 पलाण्डुःश्वेतकन्दः पलाण्डु विशेषः लशुनन्दीर्घपत्रञ्चपिच्छाग
 शोमहौषधम् । करशयश्चपलाण्डुश्च लताकाश्चपराजिका ।
 गृञ्जनम् पतनेष्ट्य पलाण्डोदशजातय इति सुश्रुतोक्तेः । कवकं
 शिलीश्वः कुमारसंवादेपि वर्ज्यास्त्वमसूरास्तुकोद्वालवशाङ्कृतं ।
 भूस्त्रणं सरसं शिथुम्पालक्यासुमकं तथा । पिण्डंमूलञ्च वशां
 लोहितं ब्रश्चनानिच । पलाण्डुं विड्वराहच कृत्वा कंग्रामककुटं
 लशुनं गृञ्जनं जंबूफलानिकवकानिच तण्डुलीयकं मुद्गालराज-
 मापासुरौरपि । कृत्वाजात्यतसीतैलम्पयश्च जादिका दिकमिति
 सुमकङ्कादिरीसं द्रव्यं झलभवंशामं कुडालः कोविदारः पासुरौरा-
 जिका । कृत्वाजातीकृष्णजोरकः करोञ्चीतिप्रसिद्धश्च पतसौ-
 जुमा शेषप्रसिद्धं हारौतः नवटं प्रचौन्दुं परदधित्यनोक्त मातुलि-

द्वयेऽङ्गुलशकैषु कालानश्चशुभानिच निषिद्धेत्यर्थः पुलकाद्-
सङ्खान्दसः । कालानलः कृष्णार्जकः कुहेरद्विप्रमिवः शुभाशुभा-
न्नागाकविशेषः इत्यादिनिषेधः विधिस्तुपिप्यलीमरिचञ्चैवपटोलं
दृष्टौफलमितिचायुपुराणे कुमारेश्वरसम्वादे पिप्यलीमरिचञ्चैवगुप-
टोलंदृष्टौफलमित्यादि आदित्यपुराणे पि मधूकं रामठञ्चैवकर्पू-
रंमरिचञ्चैवमिन्द्रादि रामठंदिहुः एवंवचनविपत्तिप्रसौकीचिदाहुः पि
प्यलीमरिचं हिङ्गूनां संस्कारकत्वेनविधिर्युक्तः प्रतिभाति केषलाना-
म्प्रतिनिषेधः अपरेतु संस्कारान्तराभावेविधिरन्यथानित्याहुः । मोह-
गोपहृणाग्रहणवह्निकल्पद्रव्येके एवञ्चमतिमंस्कारकत्वेन विधिर्युक्तः
प्रतिभाति । संस्कारत्वेनखाट्टनिमधुराणिचेतिखाट्टत्वविधित्यो-
पपत्तेः तथाच गुंठीमरीचमिप्यल्योधान्यकाजजिह्वुकम् पिप्य-
लीमूलसंयुक्तसंस्कारइतिस्मृतमिति गङ्गः कृष्णालाजौविडञ्चैव-
सौतपाकौतथैवच वर्जयेत्तत्राणं सर्वतयाजम्बूफलानिच । कृष्णाला-
जौकृष्णजीरकः विडंविदारयम् । तत्राणं सर्वैवेवयसामुद्रमाग्निरि-
व्यतिरिक्तम् प्रक्ष्पाण्डपुराणे आमनाकठमन्नादाम्पादोपहतमेव
चपमेध्यादागतैः स्पृष्टमुक्तम्ययुयितश्चयत् द्विःस्विन्नम्परिदग्ध-
श्चतस्रैवाग्रावलेहितम् शर्कराकौटमायाणैःकैर्यैश्चाप्युपदद्दतम्
पिप्याकग्नचित्तैश्चतस्रातिलवणश्चयत् सिद्धाःकृताश्चयैभध्याः-
प्रत्यक्षलवणाकृताः वाग्भायदुष्टांश्चातयादुष्टैश्चोपहृतांश्चाप्यवास-
साचावधुतानियज्यानिशाकर्मणीति आमनाकठमासनोपरिकृतं
पादोपहतं पदाम्पृष्टम् चमेध्यादागतैः चर्मकारादिष्वपविशम्याना-
दागतैरगुहैःस्पृष्टम् द्विःस्विन्नंदिः पक्कम्परिदग्धमतिदग्धम्
ग्रावनेहितंवावात्पूषमास्तादितम् पिप्याकनिमलकश्चःमदितम्
यामिनीलितन्निष्कलन्टपि करेणमधितन्दीतिनिषेधात्

तत्तत्क्रमित्यन्यः । सिद्धासदराः चामलकादयः पूत्यक्षलवर्षे बमि-
 श्रिताः तथा दधिशाकलघामच्छुक्रसौषधिवर्जितम् वर्षयेत्-
 तथान्यत्तुसर्शानभिपवानपि अभक्ष्यन्दधिशाकस्रवर्जयेदित्यन्-
 यः । अन्यन्निषिद्धमित्यर्थः अभिपवाः सन्धानानिशुक्रमनम्बु-
 कालान्तरेण द्रव्यान्तरेवात्यस्तन्स्वभायतोत्यस्तम् तथा च वृक्षस्यतिः
 अत्यन्तं शुष्यतमास्यातन्निन्दितं वृक्षवादिभिरिति अत्रापवादः-
 ङ्गेनोक्तः दधिभक्ष्यञ्चशुष्यते स र्वेष्वदधिसम्भवम् ऋचीसपक्व-
 चांस्यात्सर्पियुक्तमिति स्थितिः अनग्निकामुष्माञ्चचीसन्तीनपक्व-
 माद्यादिष्ठतयुक्तमभक्ष्यमित्यर्थः । वायुपुराणे पिमक्ष्यायेवकरम्भा-
 श्चद्वष्टकाष्टतूरिका कृशरोमधुसर्पिश्चपयः पायसमेव च दधिग-
 व्याममंष्टभक्ष्यान्नानाविधानपि । शर्कराक्षीरसंयुक्ताः पृथुकानि-
 त्यमध्याः । सक्तूँल्लान्तांस्तथापुपान्कुसमापाव्य क्षुणैः सह । सर्पिः, बि-
 ग्धानिसर्वाणि दध्नासंस्कृत्य भोजयेत् आहोष्ये तानियोदयात्पित-
 रः प्रीणयन्ति तमिति कर्मादध्यक्ताः सक्तवः द्वष्टकाः कामारखंडा-
 नि पृथुकाश्चिपिटाः असंसृष्टभक्ष्याः स्नकीयभक्ष्या लान्ताभष्टवी-
 षितपटुलाः अपूपाः मण्डकाः कुसमापोयावकाः एतानि पर्युषिता-
 न्यपिष्ठतन्निग्धानि दध्नामधुनाचसंस्कृतानि भक्षयेदिति पर्युषिता-
 मश्रादित्यर्थः यत्किञ्चिन्नाधुना मिश्रं गोक्षीरघृतपायसैः दक्षमध्व-
 मित्याहुः पितरः पूर्य देवता इति मत्स्यपुराणवचनादित्यलम्बदुनाश्रियं
 तस्योन्मत्तयेम् अन्नाभावे फलमूर्लंस्तुप्तिरित्युक्तान्तर्बोधा-
 यमा ॥

मू० सहजान्ननरस्तर्पयन्ति ॥ ५ ॥

फलमूर्लेरन्नेन सह नराः पितॄंस्तर्पयेयुर्न केवलैरिन्द्रियैः लब्धो नि-
 डर्षत्वात् अन्नाद्यैर्नेति तृतीययेयसहाय्येन सहेति ग्रहणं विम्व-

टार्थान्नामस्याप्राधान्याय अथमहयुक्तेप्रधानवृत्तिपाणीनिष्करण-
विरोधादग्यस्यकथमप्राधान्येनेति उच्यते अविदचित्तत्वेनास्यदो-
षपरिदूषितत्वात् तथाच विवक्ष्यस्वद्विशब्दस्यप्रधानह्कारणवृत्त्या-
स्तुसतेति नचान्वमन्तरेणहृष्टौमूलफलादेःसामर्थ्याभिप्रायः प्रधा-
नगुणसमावसम्भवोपसौ तस्माद्विस्तृष्टार्थमेवसहेतुत्वं । सहा-
नोत्तरास्तुर्पयन्तीतिक्वचित्पाठस्तत्रोत्तरामूल फलादयस्तेनैवम-
हतर्पयन्तिहंभान्कुर्वन्तिनकीवलानित्यर्थः एवंजहिंस्यात्सर्वभूतानौ-
त्त्वहिंसाधर्मेणहृष्टिमभिधायेदानीं हिंसाधर्मस्याह ।

मू० छागोस्रमेपानालम्ब्य ॥ ६ ॥

छागोर्वर्करःउखस्तूपरः सचयृगहीनछागादि तथाचश्रुतिः
स्तूपरोवाचविप्राणवृत्तिर्नेपोमेदुः एताग्नित्वेहेनेनहृत्वापचदित्य-
र्थः तथाचात्रिः मधुपर्केचसोमेचदैवेपिचैषकर्मणश्चतैषपशवोहिं-
स्यान्नान्यत्वेतिक्वचञ्चन स्कन्दसंवादेपि अर्थदैवपितृणां हि योहिन-
स्तिपयूचिद्वजः सयज्ञफलमाप्नोतितेचयानिपराह तिस्रः । जावालो-
पि दिनदितयःपशून्स्वार्थमुद्दिश्यैवसपापभाक् । याज्ञापदेशतोहिं-
सन्नपिस्वार्थेनदुष्यतीति अत्रैकशाहुः । उल्लोवलीवर्दः तथाच म-
होक्ष्वामहाजंवाशोत्रियायोपकल्पयेदिति तदयुक्तम् महोक्षत्व-
शब्देनतूपरस्योक्तत्वात् तथाचजावालः विप्राणोद्भवकालेतुयोवि-
षण्यविबर्जितः तमहोक्ष्वदग्न्याद्यास्तूपरञ्चापिपावनमितिमहो-
क्षःपक्षीवामहोक्षवृत्तिप्रसिद्धः तथाचजातृकर्यः क्रिञ्चिलोहित-
वर्णोहिदीर्घपुच्छीगुरुस्वरः इस्वचोटित्वयःपक्षीसमहोक्षेतिपाठन-
प्रति किञ्च ह्यस्यामक्षत्वमुक्तम् तथाचेश्वरः साक्षादमोदृषः-
प्रोक्तोमग्मृत्तिर्ममवाहनः तंयदापिहियोहन्तितेनार्हस्कन्दताडितः

वृद्धदेवलोपि वेमरांश्च गजश्वान्श्च वृषभांश्च करिमाचलं रासभम्प्राश्व-
भवेद्विद्वकृमिर्वाभवेभवद्वति करिमाचलः शृगालः । उख, गतवह्नि-
न्नामदत्यनौ उक्त गतवलादुत्सृष्टपरोक्षगमस्तिष्वित्यभिधानात् ।
तदपि न पश्वालम्भप्रकरणात् न हन्यान्मत्स्यसूकराविति निषेधात्
अतश्चोखशब्देन कलौकागमे पावेव प्रशुपञ्चकमध्येतयोरेव भक्ष्य-
त्वाह्वनोक्तत्वाच्च तथाच श्रुतिः पुरुषोश्चो गौराद्विरलोभक्तेताव-
न्तो वैशर्वेषणवद्वति गोभिलमूत्रञ्च हागोक्तमेयाभालभ्याद्वति ।
ननु च हागमे पश्वश्चो नैव तत्त्वः किमर्थमुत्प्रेषणं उच्यते विधेय-
विध्यर्थत्वादित्यदोषः । तथाच स्कन्दसम्भादे वार्ध्नीनसम्भवाग-
स्य कोलाहाजस्तु परं घृतमिति । दद्यादेतद्भवेदन्नं मानन्त्यायति ला-
मधु अन्यच्च अनन्ताखड्गमांसेन लोहहागाच्च नूपरादिति । अत्र
कश्चिद्वाप्युक्तदाह । हागोसुमेयानिति पुंस्त्वमविर्वाचितं उपादीय-
मानत्वा त्पशुनायजेतेति वत् सर्वासां पशुजातीनां मारणं भक्षण-
न्तया । विधाने तु न दोषस्यादन्यधानरकंद्रजेदिति । अन्येत्वाहुः
पशुनायजेतेत्यत्रापि पुंस्त्वस्यैव वचितत्वात् पुंस्त्वक्तिरेव ध्यानस्त्री-
व्यक्तिरिति । अत्रानुचानाः प्रमाणम् ॥

मू० क्रीतालब्ध्वावाऽस्वयम्मृतानाहृत्य पचेत् ७

बागब्दः पशुवन्त्वाभावे अखयं भूतप्रेषणम् । निषिद्धे वर्ज्ये नोप-
लक्षणं तेन पशुभावे विहितं ऋगपचादिमांसानि क्रय लाभाभ्या-
माहृत्य पचेन्न निषिद्धमित्यर्थः । विना मांसेन यच्छाहं कृतमप्यकृतं भ-
वेदिति । श्राद्धवैकल्यापत्तेः पद्मपुराणे विना मांसेन यच्छाहं न त्र-
ह्मिकरम्भवेत् । क्रव्यादाः पितरो यन्मांसं स्नातं नैव तान्यजिदिति
अत्रैकप्रकारविश्लेषस्य बुध्वाभ्यर्थं मृतानपि पचेदित्याहुः । तदयुक्तं

तेषां निषिद्धत्वात् तथा कृतिः उद्धृष्टस्याप्रतादानं ह्यतमांसस्य भक्षण-
 म् पशुल्यादंतकाष्ठश्चतुल्यंगोमांसमभक्ष्यैः तथा शय्याशयकम्प-
 त्मांसहरेष्वमथितान्दधिपशुल्यादन्तर्घ्यचतुल्यङ्गीमांसमभक्ष्यै रिति
 महाभारतेऽपि विपक्षद्वयस्यैव व्याधितिर्यग्घतन्तया न प्रशस्यन्ति
 वैशाखेयश्च शस्त्रविर्वाजितम् विपक्षद्वयस्यैव पतितपलादौ विपक्षेषु-
 सेनहतं तिर्यग्घतं संहाति रित्तहकादिहतं तयोरभ्युज्जानात् ।
 तथा च सिंहव्याघ्रहतं च यत् इति प्रशस्तमिति शेषः अथवा शाहेत-
 व्यापिनिपेक्षो विधिर्नित्यभोजनविषयः एकमूलकत्वात् शस्त्रवि-
 र्जितम् वयं मृतं अनुपाकृतमांसानि सौ न वज्ररमेव च स्मृतिलोका नि-
 षिदांश्च मृगसीनाण्डानपि सौ न हिंसास्थानमभवत् । अनुपाकृतं सं-
 स्कारहोमम् वज्ररं शस्त्रवर्जयेदिति । पृष्टमांसं हयामांसं वर्ज्यमांसं
 सञ्च पुतकम् । न भक्षयन्ति सततम्पुत्र्यक्षलवणानि चेति । मार्कण्डेयः ।
 पृष्टमांसं चैव रक्षति प्रसिद्धं तथा च वामनपुराणे पृष्टमांसाग्निनो मृडा
 क्षयेव क्रौञ्चजीवनः क्षिप्यते हयमच्छेते नरके रजनीचरोऽपि शेषम-
 न्यतो ह्येवम् ननु बाफलमूलैरौषधीर्भवेत्त्य हिंसाधर्मोऽपि मुक्ता-
 नन्तरं शागोस्त्रमेपानालभ्येति हिंसाविधायेदानीं क्रयलाभो नू-
 यतावाशब्देन हिंसानिषिद्धेति । तथा च कन्दमूलफलाभावो मांसा-
 न्याहुर्मनीषिणः पुण्यानि मुनिगौतानि लब्धानि च धर्मविनेति । च-
 तुर्विंशतिमते महाभारतेऽपि क्रीत्वा स्वयम्वाप्युत्पाद्यपरोपहतमेव वा ।
 देवान् पितॄन्तर्घ्यत्वात् खादन्मांसमदुष्यति एष उक्तो विधिर्ब्राह्मणः ।
 सर्वकामफलप्रद इति तस्माद्वाशब्देन हिंसान्निषिध्य क्रयलाभावेव
 सूत्रकाराभिमतमिति । अतोच्यते यदुक्तम् । हिंसानन्तरं क्रयला-
 भो सूत्रयता हिंसानिषिद्धेति । तन्न प्रशुबन्धासम्भवे क्रयलाभयोऽनु-
 क्तत्वात् तथा च स्कन्दसम्वादे । मांसाभावे कृतेशाहे ह्यायन्ते पितृ-

देवताः करिष्यति सुतो बभूव इ' पञ्चाङ्गसामिधं । ददाति क-
 ष्वा मांसं तत्र तं पन्ति रुपा मुहुरिति मांसाभावे पशुसंभवे । यत्नभि-
 हितं कन्दमूलफलाद्याभावे यधं विनेत्यहिंसाधर्मेण प्रतिपादकस्तत्र हिंसा-
 निषिद्धेति । यस्याभ्यधायिक्रीत्वास्वयं वाप्युष्माद्येत्यादिना ब्राह्म-
 विधिरिति तदपि मन्दमिति तस्याप्यमांसमुद्गाक्षिणात्परत्वेन-
 तद्देशविषयत्वात् दृश्यते च देशविषयात्वाचारः तथा च दृश्यते ।
 उदुह्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः । मध्यदेशे चर्मकाराः शि-
 ल्पिनः खगवासिनः मत्स्यादाश्च नराः सर्वे गन्धान्धारजकुलाः ।
 पर्वते मद्यपानार्थे नैते दण्डस्य चार्हका इत्यादि पठन्ति च पृथिव्या-
 स्त्रिपुभागेषु मांसमन्नं मांश्चरेत् यत्तु दृश्यते चेतो बचनम् । न दे-
 शानां न विप्राणां न युगानां द्विजोत्तमाः । धर्मं शास्त्रे युवैर्मदो दृश्य-
 मांसमन्नं प्रति । तद्दाक्षिण्यव्यतिरिक्तं देशविषमित्यविरोधः किञ्च-
 यद्येवन्नामर्भविष्यतद्व्यानीयोमीवम्पशुमालभते ह्यगोसमेपानाल-
 भ्येत्यादिविहितहिंसाप्रतिपादकानि वाक्यान् यन्त्यर्थकान्यभविष्यन्निति
 तस्मात्पशुवधासंभवे क्रीत्वा लब्ध्वा वेति सूक्तमिति सिद्धं । इदानीं
 मृगोरभक्षिरिच्छागर्पतेरुपतत्रिणाम् । मांसं विशाणशशयोः कुरो-
 चक्रमतः सुरान् धिनीति च पितृंश्चैव मांसान्पायसेवचेत्यादि-
 चनविहितां हस्तिमुपक्रमते ॥

मू० मांसद्वयन्तु मत्स्यैः ॥ ८ ॥

मत्स्याः पाठीनादयो विहिता न निषिद्धाः तैर्हि मांसं हस्तिरित्यर्थः । त-
 द्वाचमनु । द्वौ मासौ मत्स्यमांसेनेति तु शब्दो विशेषणार्थः तेन मत्स्य-
 विशेषेण कालविशेष इत्यर्थः तथा चापस्तम्बः शतबलेर्मत्स्यस्य मांसिना-

अत्रातृप्तिरिति यच्चुमत्स्यैश्चतुरोभासानितिपैठीनसिद्धचनन्तक-
 शकविषयम् । तथाचयमः । शशस्काश्चतुरोभासानिति । प्रीण-
 वनीतिशेषः । ननुचमत्स्याद्यकामतोऽङ्गध्यासोपपन्नसप्तहंवसे
 दिति प्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् कथमेवमिति उच्यते तस्यनित्यभोज-
 नविषयत्वाद्देवपितृनिवेदनविषयत्वाच्च तथाचाशरस्यः । षट्तेयो-
 ऽव्यक्तव्याभ्यामत्स्यमांसमभ्युते लभतेपातकमसौसर्वमांसाशिनो-
 वृषाम् । कापयोपि । कालशाकञ्चमत्स्याद्यपरमान्दन्तिकोदनं ।
 अनिवेदानंमुञ्जोत्पितृणांदेवतैः महेति एवतर्ह्येकतः सर्वमांसा-
 निमत्स्यमांसानिवैकतः एकतः सर्वपापानिब्रह्महत्यातथैकतः ।
 तथा सत्स्यादः सर्वमांसादः इत्यादिवचनद्वन्द्वनिरर्थकमिति मैव-
 बोचः कार्तिकादिक्षालशिःशेषविषयवत्येनसामर्थ्यकत्वाद्दक्षिणादि-
 देशनिषेधकत्वाच्च । तथाचनारदीये नमास्त्यस्मन्नयेमांसंनकौर्म-
 न्नान्यदेशेहीतिकार्तिकादिवैष्टावकाखइतिशेषः । सत्स्यादाद्यनराः
 सर्वइति मध्येशे दृष्टरूपतिनोक्तं । किञ्च एकतइत्यर्थान्तरम् । स-
 र्वमांसानिभक्ष्यामांसादेकवतथा भक्ष्यमत्स्यमांसानिचैकव तथा
 पापानिसर्वेक्ष्याः एकवइत्यानञ्ज्ञानान्वैकवेति यापायज्ञादिक-
 कर्मेति शब्दगत्यावली हतास्याप्तमनेज्ञानइति चन्द्रमोक्षी एकवश
 यादिसर्वमांसान्येकतमत्स्याएकवसर्वेक्ष्या एकवब्रह्मज्ञानमेकतस्तु-
 लायांसमानमित्यर्थः । तथाचप्रचेताः यादितृप्तिः पितृणांस्यादववा-
 र्धनिसादिभिः सामवेकमत्स्यमांसेनदत्तेनयादकर्मयौति तस्माच्छ-
 वेत्स्योः पितृन्सन्तर्प्यस्वयमपि मुञ्च्यतेतिनिरवदाम् । तथाचब्रह्म-
 पुराणम् इत्यक्तव्यार्थतो विप्रान्भोजयित्वाविधानतः वैशारिणां-
 स्तुमुञ्जानोन्निष्येतेनसाद्विजइति । सत्स्यानाद्याश्चवत्स्यः राज्ञो-
 वान्राज्यगुहाश्वसशयैकांशैवसर्वयः शहोपि राजोवान्मिह

गडांश्च सशल्कांश्चविशेषतः । पाठौनरोहितौ भक्ष्यातेमत्स्येष्वतिपा-
वनादिति । राजीवाःपद्मपर्वाः सिंहतुण्डाभिंहमुखाः सशल्काःग-
त्तवाकाराश्रयवयुक्ताः जातृरुण्योपि शशश्चमत्स्येष्वपिहि सिंहतुण्ड-
पा रोहिताः । क्षुद्रमक्ष्येषुक्तेक्ष्णोतिमेध्यो रोहितवन्मतइति निद्रि-
क्षमतस्यानाहसएव । गोमत्स्योगुच्छमतस्यश्च चर्मकाराद्वयस्तथा
नेतेद्विजातिभिर्भक्ष्यास्तथा चिलिचिमाभिधः । शृङ्गीन्क्षेचिदि-
च्छन्तिप्रशस्तोन्मथ्यकन्ययोः अयंशिकल्पोनित्यभोजने व्यवस्थितः ।
प्राघुणकादौ तथा मत्स्यश्चिलिचिमो नाम नभक्ष्योहिद्विजन्मनां
श्चिलिचिमः मितगौरोनखाज्जसदृशः समुद्रजइत्यायुर्वेदः । ना-
न्यावर्तातिमत्स्यइल्लिखद्वयंग विस्मयदृग्ग्राहिप्रभृतयः क्षुद्रमत्स-
श्चस्त्वत्यनरेतावदेवावगन्तव्याः ॥

मू० मासत्तृयन्तुहारिणेन ॥ ६ ॥

हरिणस्ताम्रमृगस्तन्मांसेन विमासन्तृप्तिरित्यर्थः । एषः दृ-
ष्यमृगः प्रोक्तस्ताम्बोहरिणउच्यतेइति सुच्युतत्वात् । दृष्यंसार-
णाधिकृतत्वे तयोर्चाशनाः चतुरोमासान्कृष्णसारेणेति । यत्त्वष्टा-
वैणेवेणेतिपैठीनसिनोक्तम् अष्टावैणोयमांसेनेतिच मनुनातत्तूपर
कृष्णसारविषयेभगवत्तर्हति । त्वपरस्त्वविशिष्टोक्तेः अन्ययोशनसा-
विरोधात् । तथाचोक्तम् स्मृतिद्वेषेतुविषयः कल्पनीयः पृथक्पृथ-
गिति । तुयद्भोविशेषार्थः तेनमृगविशेषेकालविशेषइत्यर्थः । तथा-
चमार्जणहेयः करोतिदृष्टिन्मन्त्रवैजरो मांसंनरुंशयः । रुद्रःशम्बरः
शरदिगलितशृङ्गइत्यायुर्वेदः । मयुरपि रौरवेणनवेनतु वक्तुं नरुः
प्रोभातिपञ्चवेइति यमोक्तंयज्ञपञ्चरौरवेणेति । गोभिलमूत्रम्
तद्वज्रशासंशृङ्गकृष्णपिपय यत्पुनर्देवलेनोक्तम् । वीग्यासान्कृष्णभि

मृगैरितितद्विषयसदृशरूपविषयम् । नचयथाएह्यविषयोविकल्पः
यद्यतेभक्तुं मृच्छाणामनेकत्वात्तद्विषयानुपलब्धेः । तस्मान्नोवि-
षयोविकल्पोभव्यमर्हति । मार्कण्डेयः-पुण्यातिचतुरोमासाञ्ज-
स्य पिशितं पितृनिनि यत्तु देवलेनोक्तम् शशैः पयमामिकौतृमिरिति
नयः प्रौणाति यमासानिति च गन्धेन तद्वृक्षस्य विषयमिति अवि-
रोधः अन्यथा विरोधा दुर्मगधापत्तेः । तथा च व्यासः-धर्मयोगावते द-
र्मो न स धर्मः कदाचन । अविरोधास्तु यो धर्मः स धर्मः सङ्गिरच्यते ।
तस्माद्विरोधे धर्मस्य निश्चित्यमुक्तत्वावयं । तयोर्भूयं शरं गिहा-कुर्या
धर्मविनिर्णयं तत्वे विप्रतिपन्नानां वाक्यानामितरेतरं । विरोधप-
रिहारो विनिर्णयः स्वत्वदर्शिन इति । नचश्वापदजातेरनेकरादेवं
नष्टतद्विषयम् । तथा यामनः कदलीकन्दलोचौ नश्चमूकप्रि-
यकावपि समुत्स्येति हरिणा च भौ अजातयो नयः । द्रव्यासारस्य
न्यङ्कुरं कुशम्बररोहिण्याः गोकर्णप्रपतेः स्य रोहिताश्चमरीमृगाः
गन्धर्वः यरतोगमनृगयोगवयः शशाङ्क्यादयो मृगेन्द्रादय इति ।
एवमन्यथापि ॥

मू० चतुरऽश्वोरभ्येण ॥ १० ॥

पितृणान्तृमिरित्यर्थः । तथा च मनुः अरसणोपचतुर इति
उरभधारण्येमेयः नत्रसेपमांसेनेति ग्राम्यस्ववक्ष्यमाणत्वात् ।
अन्वेराहमेप एवेति । तद्व्युत्पन्नं श्रुतिविहितत्वात्पौनरुक्त्यदोषाच्च
तथा च श्रुतिः । वरुणाधारण्येमेप इति यत्तु सेपेण पञ्चमाधानिति
पैठोनसिनोक्तम् । तदारण्यरूपविषयं अत्रैतत्त्वान्दिह्यते किं गवद-
मांसं मध्यममध्यञ्चेति तत्रैकशब्दः विहितश्चाह्वयमिति तथा-
यमः । गवयं वदसंमितात् एकादशमासां स्मृत्यन्तौ ति शेषः मार्क-

गडेयोपि गवयस्यनुमांसेनतृप्तिः स्याददश मासिकौति तदयुक्तम्
 श्रुतिविरुद्धत्वात् तथाचश्रुतिः । सयंपुरुषभालभन्तस किंपुरुषोभव
 द्यावस्वंगाञ्चतौगौरश्वौ गवयश्चाभेवनायम विभालभन्तसङ्गो-
 भवद्वमजभालभन्त सगरभो भवत्तस्मादेतेषां पञ्चनं नाशितव्यम-
 पक्रान्तमेधाहैतेपशवदिति । श्रुतिस्मृतिविरोधेत्तु श्रुतिरेवश्रुत्यसौ-
 तिश्रुतेष्वेववत्त्वाच्च । नचश्रुतिविरुद्धस्मृतिरादरणीया तथाचचतु-
 र्विंशतिमतं स्मृतिर्वेदविरोधेन परित्याज्यायथाभवेत् । तथैवलो-
 किकांराकां स्मृतिबाधापरित्यजेदिति आहविषयत्वेन गवयस्यवि-
 धिरित्यन्ये । अत्रानूचानाःप्रमाणम् ॥

मू० पञ्चशाकुनेन ॥ ११ ॥

शाकुनिर्भक्ष्यपक्षीतन्मांसेनेत्यर्थः । तथाचमनुः शकुनेनाथप-
 क्षेयइति । यत्तु शाकुनैरचतुरोमासानिति देवसेनोक्तम् यच्चचतुरः
 शाकुनेनेतिचगोभिलेन तद्विहितप्रतिपिहहारीतादि पक्षिविषयं
 यच्चशकुनेनसप्तेति पैठौनसिनोक्तम् तदतिपवित्रकपिङ्गलादि
 पक्षिविषयं सोमपानोद्भवत्वेन पाविष्यात् । तथाचश्रुतिः सयत्सो-
 मपानमासततः कपिंजलःममभवदिति । जरत्कारुरपि गौरःक-
 पिंजलोमेध्यः कृकपालाचवर्हिणइति । वर्हिणीलकण्डः सुमेधाः
 किञ्चिज्जोहितवर्णोति दीर्घपुच्छोरुगतरः । ऋक्षत्रोटिस्तुयःपक्षीस-
 मजोलेतिपावनइति छोटिश्वंशुः भक्ष्यानाह शङ्खः तित्तिरञ्च-
 मयूरञ्चलायकञ्चकपिंजलम् वार्धिनिर्भक्ष्यकंचभक्ष्यानाहयमः
 सदा सदेतिआहादेरन्यत्रापि जावालः भक्ष्यःकपिंजलोनीलत्वा-
 टोवन्पदार्थुधाः भक्ष्याविति नीलःकृष्णतित्तिरिः कपिंजलगौ-
 रः वन्पदार्थुधोवन्पदार्थुः वनेजलेभवो जलकुर्कुटइत्यन्ये तत्र

कलविङ्कलवर्हंसमिति मनुना प्लवशब्देन तस्य निपिहत्वात् च-
 क्कशार्कलवद्भो कमिति शङ्कुनिषेधाच्च भारद्वाज्यः मांसेनेति कात्या-
 यनोक्तेर्भरद्वाजो भक्ष्यः यत्तु नखादेत्तु भरद्वाजमिति सुमन्तुर्नोक्तम् त-
 रभरद्वाजोन्यङ्कुविषयः कौजिडिद्यादिति प्रसिद्धः तथोच निघण्टुः
 वटीवटक इत्याहो भरद्वाजोन्यङ्कुटः वटङ्को ग्योदितो यस्तु खंजरी-
 विमपुच्छकः इति सुमन्तुः भक्ष्यास्तु नौकण्ड, स्यादरीतोलाप्रति-
 तिरी हारीतो विहितप्रतिपिहः । कुर्कुटहारीत भक्ष्यो ह्यदश-
 रात्रमनाहार इति शङ्कुनिषेधात् अन्तरस्मृतिष्योच्चे वम् वर्ज्याना-
 मनुः कात्यादः शकुनीन्सवैस्तथायामनिवासिनः अनिर्दिष्टांशै-
 कशफाटिद्विभञ्ज विवर्जयेत् । कलविङ्कलवर्हंसश्चक्राङ्गु-
 कुटम् सारसं रज्जुदालञ्च द्वात्यूर्हंशकारिका । प्रतुदाञ्ज-
 लपादांश्च कोयटि नखविष्करान् निमज्जतश्च मत्स्यादाः सौलं-
 बूरमेव च । वक्त्रं चैव वलाकांश्च काकोलङ्कु गैटकम् । मत्स्या-
 दान्विडूराणां च मत्स्यानैव च सर्वश्रुति । कल्यादां गृभादयः ग्रामवा-
 सिनः पाराशतादयः अनिर्दिष्ट भक्ष्यत्वेनाज्ञातः एकशफाच-
 श्वादयः टिट्टिभो निधुरशब्दभापी टिट्टिरीति प्रसिद्धः । कलविङ्को-
 रश्च वक्त्रः प्लवो जलकुटुः चक्राङ्गः चक्रवाकः रज्जुदालो वृक्ष-
 कुटुः द्वात्यूर्हः कालकण्डः प्रतुदः श्येनः जालपादा जालाकारपादाः
 कोयटिः शिखरी, नखविष्कराश्च कोरादयः निमज्जन्तो मत्स्यादा नि-
 मज्जन्तस्य दा काकोलो गिरिकारः मत्स्यादाश्च निमज्जन्तोऽपि अ-
 न्ये प्रसिद्धः देवलः उलूककुररश्च मृगकुटुवायसाः च कोरः को-
 किलोरज्जुदालकश्च कम्प्यको पारायतकपोतौ च नभस्याः पक्षिणे
 स्मृताः । शरत्कारः कारापिकात्कपोतश्च सोतर्करत्तु शङ्कु स-
 क् प्रजं सारिकाञ्च कलविङ्कलवर्जयेत् कारापिकाश्च कुनशातो-

क्ताः स्तोतकश्चातकः रक्ततुण्डः शुक्रः सकृत्प्रजः काकः लोमशः गृ
मकुकुटः । आतापीमांसानपि वर्जयेत् आतापीचिह्नः वेदनिधिः
काकारिपिङ्गलाक्रौञ्चः वकोटोटेक्षमारसौ क्षपभासौ भृङ्गराजश्चा
न्द्रज्जगध्वाद्रतश्चरेत् काकारित्वलूकः पिङ्गलामुखमरद्वितिप्रसिद्धः
वकोटोवकः चापोनीलपक्षी स्वर्णपक्षीतिप्रसिद्धः जगध्वाप्राश्य-
चान्द्रज्ज्वान्द्रायणमित्यर्थः । शङ्खः हंसश्चतुश्चक्रङ्गाकङ्गाकोलङ्क-
ञ्जरीटकम् मत्स्यादाश्चतयामस्यान्वलाकांशुकसारिके । चक्रवा-
कः प्रवङ्गो कम्भण्डकम्भुजगङ्गपिम् मासमेकंवृत्तद्वयदितांश्चैव न भो-
जयेत् मद्गुर्जलवायसः वृत्तञ्चान्द्रायणम् मत्स्यव्यवस्थाप्रागुक्ता
निषिद्धमत्स्याश्चान्नित्यर्थः । धौम्यः पारावतरयांगज्जमरालञ्चउ-
लिङ्गकम् जगध्वाहिकुक्कुरंग्राम्यवृतेनापिन शुध्यति रयांगश्चक्र-
वाकः मरालो हंसः कुलिङ्गको वृतेन चान्द्रायणे नैत्यर्थः अन्यत्स्मृति-
भ्याञ्ज्ञेयम् ।

मू० पट्कागेन ॥ ११ ॥

पितृणां हस्तिरित्यर्थः तथा च मनुः । परमासञ्ज्ञागमांसेनेति ह्य-
गोमहोक्षः पार्थ्वीनसादन्यः तद्विधेर्विशिष्टत्वात् । यत्तु । ह्यगलं-
सप्तत्रैमासानिति मार्कण्डेये नोक्तम् तदारण्याजविषयम् तथा
च श्रुतिः । सोमाय कुलुङ्ग आरण्यो जडति । यच्च न च तृप्यं त्यजेन त्वि-
ति देवलेनोक्तम् तद्वार्थीनसव्यतिरिक्तपचिविषयं यत्पुनर्दादशमा-
सां ह्यगनेनेति पैठोनसिनोक्तम् तत्तूपराजविषयम् तस्मात्तिपावन-
त्वात् तथा च समहोक्षेति पावनद्वतिप्रागुक्तमित्यविरोधः ।

मू० सप्तकौर्मेण ॥ १२ ॥

कूर्मः कच्छपः स्तग्मांसेनेत्यर्थः तथा च देवलः कूर्मेः स्यात्मात्तमांसिकी

ति यमोपि कूर्मः प्रीणाति सप्त त्रिविधं यत् शुभकूर्मं यो भासितमाभैरे-
कादनमिदं विनाति मनुनोक्तम् तद्वृत्तकूर्मविषयमारयविषयमेवेत्य-
विरोधः यत् नखादेत्कूर्मसूकराविति निषेधस्तद्विषयमग्रे वक्ष्यामः ।

मू० अष्टौवराहेण ॥ १३ ॥

पाराह पारायमसूकरस्तस्मात्सिनेत्यर्थः तथा च देवलः अष्टौमा-
सावराहेणेति यत् दशमासास्तु तृषन्ति वाराहमहिषाभिषैरि-
ति मनुनोक्तम् । तन्मांसमलवराहविषयं तन्मावृतसमूतत्वेनौचि-
त्यात् । तथा च श्रुतिः अन्नो हवं देवा घृतं शुभं मन्त्रं वेद्यां च कृत्वा ततो वरा-
हाः सस्य भूवृक्षमाहाराह मेदुरो हता हिंसन्भूत इति यत् प्रसमासा-
च्छूजराभिषमिषिमाकं गृह्येनोक्तम् तदमांसलविषयमभिहितमहं-
ति अथ यथा विरोधात् अथैकमाहुः । नखादेत्कूर्मसूकराविति नि-
षेधाद् वराहकूर्ममांसमन्नमभ्यामिति । तन्न । तस्य कार्त्तिकदिनैषा-
वकालविषयत्वाच्छ्रुतवराहविषयत्वाद्वा तथा च नारदीये । का-
र्त्तिके सूकरमांसयस्तु भुङ्क्तेति दुर्मतिः तदुभक्ते जीयते पापी विष्टा
शीपामसूकरः नमात्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्मिना न्यदेव हि इति तद्गु-
णैरौरोरवान्भुङ्क्तेत्यनुवृत्तौ हारीतः पारावतपाण्डुसूकरसारि-
केति उपमन्युरपि शाक्यञ्जेतवराहौ तु न भवौ द्विजपुङ्गवौ रिति ।

मू० नवमेघमांसेन ॥ १४ ॥

मेघोगाम्यमेदः तन्मांसिनेत्यर्थः । तथा च यमः मेघैः प्रीणाति तेष्वेन-
वेति यत् त्वय्येकादशाविकैरिति देवलेनोक्तम् । यच्च तथैकादश-
मांसं वा शरभं व्यहृत्तमिति च मार्कण्डेयेन तन्मू परविषयम् अच-
विकारप्रत्यये प्रकृते तत्परिहारेण पुनर्मांसग्रहणम् मामविकारप्र-
त्यर्थं तेन तद्विकाराभ्यविकालान्तरसाधिता देवा इत्यर्थः । तथा-

चस्कन्दसम्वादे षष्ठेहाद्यपि गोधूमयवगोरमविक्रिबाः तथा प्रांस-
विकाराद्यदधिचौरगुडस्यचेति । भक्षयेदिति शेषः ।

सू० दशमाहिषेण ॥ १५ ॥

तप्तिरित्यर्थः तथाच देवस्य । दशमाहिषमांसिनेति । यत्त्रे-
कादशमासान्माहिषेणेति पैठीनसिनोक्तान्तदारग्नविषयंतु परविष-
यं गमहिषभक्षणस्य दशविशेषेभ्यश्च स्थितम् तथाच यमः । कासरो-
हिगिरौ मेध्या इति आह प्रजापतिरिति कासरोमहिषः । ननु वष-
भक्ष्याः पशुजातीनां ह्योखरोद्वाः मकुञ्जराः सिंहव्याघ्रार्जुनशरभाः ।
सर्पाजगरकात्याया शशमृगकमार्जारनकुलगायसूकराः मृगा-
लश्वभक्षीपिगोलांगुलमर्कटा इति । तथा वार्दमौर्दञ्चनारक्षशरक्षा-
रंशरामभं । जौगं लौमयिकमांसं घ्नन् गन्धर्वश्चिच्छिन्नाः । दशरो-
द्गजवाग्वहपमान्करिमाचले रामभम्पाश्च भवेद्विद्वक्मिवां भवे
भवद्विदेवत्वव्याघ्रपा दृष्टदेवनादियचनैरभक्ष्यमध्येमाहिषानुक्तेः
सार्वत्रिकमाहिषभक्षणद्विन्नस्यादिति चेत् मैवं भाषीः गिरिमन्तरे-
ण तद्वक्षणमहादोषापत्तः । तथा च भारद्वाजः । गत्तुमुद्रकसर्पास्तुभे-
रमंघगिरिं विना । जग्ध्वा हि जानगुध्यन्ति प्रायश्चित्तघ्नैरिति ।
तस्माद्देशविशेष एव तद्वक्षणं व्यवस्थितमिति सूक्तम् वादेर्वापमं उ-
र्दीजलपशुस्तस्य । जतमानुष इत्येके । नरमांनुषम् शरैरिग-
व्दवास्यानां सिंहान् वक्ष्यहि मेकादीनां कारहारिणां कौगोवश्यः
प्रातस्तस्य क्षीमशिकान्तोपरैतिगमिष्य । तस्य क्षीमशिकम् विद्वक्मि-
विक्रां क्रिमिः । ह्योपीव्यावविशेषः गोलांगुलोवानरविशेषः मर्क-
टदृग्गणशवादिपशून् गोपैलघणम् ।

सू० एकादशपार्पतेन ॥ १६ ॥

पृषतपितृमृतान्मांसिनेत्यर्थः । तथाच गोभिन्नः एकादशपार्प-

तेनेति । तत्रैतदङ्गत्वं प्रपञ्चशब्देन किञ्चित्त्वगुणोवाच्यः किञ्चाचित्त्व
 गगनातिरिति तत्र यदि चित्त्वगुणोवाच्यः स्यात्तर्हि सङ्कागादीनामपि
 प्रपञ्चः गुणैरेकादशमासदृष्टिहेतुः स्यात् । ततश्च विहिताः सर्वेपि
 प्रपञ्चाः सनाः एकादशमासं तृप्तिहेतव इत्यर्थः स्यात् । अथ प्रपञ्च-
 शब्देन चित्त्वगुणातिर्वाच्यं स्यात्तर्हि तज्जातेर्देववशात्कथञ्चिदङ्ग-
 शतत्वे एकादशमासदृष्टिहेतुत्वं न स्यात् प्रत्युत विहितजातैः परि-
 त्यागश्चेत्यर्थः स्यात् । तस्मात्प्रपञ्चशब्दस्य कथञ्चित्त्वगुणैः इत्युच्यते
 तेन स्यात्ततो विभेदः प्रतिपत्तिरिति न्यायेन व्याख्यातचित्त्वगुणसंज्ञै-
 र्वैतदप्यवस्य कत्वाच्चित्त्वगुणैरेव तावन्मासदृष्टिहेतुनान्यसेरिति
 एवं सति सङ्कागद्व्याख्यायां चित्त्वगुणादिवाचकत्वाभावात्प्रपञ्चतत्वे
 सत्यपि न तस्मान्नवमासदृष्टिहेतुः तस्माच्चित्त्वगुणैरेव तावन्मासदृष्टि-
 सिद्धम् । ततश्च पञ्चदश्यान्तिपार्षतेः पार्षतेणेह सप्तमैव नवमासान् पार्ष-
 तेन एकादशपार्षतेनेति देवलमनुष्येणैव सिद्धं कात्यायनवचनानां
 विषयानुपलब्धेर्विकल्पाएव शक्यन्ते वक्तुं न विषयाः । अथ वा सर्वस्य
 गजातिप्रपञ्चतत्वं विशेषस्तेनैकादशेति सर्वेभ्यः स्मृतिराधिक्यमित्यर्थः
 ततश्चैवं विषयः । पञ्चताप्यन्तिपार्षतेरिति देवलवचनं हरिणमादृश्य
 चित्ररुदविषयं पार्षतेनेह सप्तवा इति मनुनीलवङ्गगात्रं शुद्धचित्र
 रुदविषयं । नवमासान् पार्षतेनेति पैठीनसिनोक्तं वरचित्ररुदविषयं
 एकादशपार्षतेनेति चित्रतूपरविषयमित्यविरोधः अयमागमः । या-
 न्मोमानुरुक्तमिदं गौरिति विमासतृप्तिविषयस्य रुरोः प्रपञ्चत्वेन पञ्च-
 ताप्यन्तिपार्षतेरिति तृप्तिविशेषः रुदः प्रीत्यातिपञ्चकैरिति पञ्च-
 मासतृप्तिविषयस्य रुरोः प्रपञ्चत्वेन एकादशपार्षतेनेह सप्तमैवेति
 तृप्तिविशेषः । रुरवेषानवैवस्विति नवमासतृप्तिविषयत्वेन एका-
 दशपार्षतेनेति तृप्तिविशेषः । सर्वप्रपञ्चानामनुपपत्त्येव सति अनन्ता-

तृप्तिरिति । अनन्ताखड्गमासेन लोहकागाच्चतृपरादिति वैष-
 चनादेवविषयविभागा हरिणमेघवाराहमहिषशशानाम् दृषतत्वा-
 संभवात् एवद्वल्पनागौरवमध्यविस्तृत । प्रमाणकल्पनेदोषाभावात्
 तथाचाङ्गिराः । प्रमाणानिप्रमोषज्ञैः परिकल्प्यानियततः । सौद-
 न्तिहिप्रमाणानि प्रमाणैरव्यवस्थितैः भट्टोमि । प्रमाणवैशिष्ट्य-
 स्थानि सामान्यानिबहुन्यपि अदृष्टशतभागेपि

तथाचविष्णु भवत्सरन्तुपयसा तदिकारेणवेति । अपिचमार्कण्डेय
सवत्सरन्तथागव्यम् पयःपायसमेववेति । आदित्यपुराणे विविध-
पायसन्दद्यादिति तथामासविकाराद्य दधिक्षीरगुडस्येतिवचनात्
पयोविकारा कूर्चिकाक्षीरवटकादयः ॥

मू० वार्ध्नीनसमा^७सैनद्वादशवर्षाणि ॥ १६ ॥

तृप्तिरितिशेय वार्ध्नीनसस्तिविध तथाचविष्णुधर्मोत्तरे ।
विपिवन्त्विन्द्रियक्षीणम् यूयस्याग्रहणन्तथा । रक्तवर्णन्तुराजिन्द्र
ह्यागम्वाद्वर्ध्नीनसंविदुरिति मुखकर्णोजलपानेपतन्तौ जलन्तिपिप
इत्यर्थः । विपिवन्त्विन्द्रियक्षीणम् श्वेताह्वमजापतिम् । वार्ध्नीन
सन्तुतप्राहु योजिका पितृकर्मणीत्यन्यत्र निगमोपि । कृष्णपीवो
रक्तागिरा, श्वेतपक्षीविहगम् सवैवार्ध्नीनस प्रोक्त इत्येवमनेगमोयु-
तिरिति । अत्रानूचाना प्रमाणं, रक्तवर्णोवार्ध्नीनसो ऽक्षयतृप्ति
विषयोवेत्यविरोध वार्ध्नीनसमहाशक्तो लोहावस्तूपरोद्धत । आ-
नृत्यायुर्भवेद्वदिति वचनात् । लोहामिषहालशाक मासवार्ध्नी-
नसस्यवेति याज्ञवल्क्यवचनाच्च । वार्ध्नीनमशब्देणत्वोच्चारणमत्र
लोचित । उद्गोष्ठणीवान्वाध्नीनसस्तेमत्वा अरण्यायद्धमरोरुहरीदृ
व्रतिश्रुतेस्तवर्गीयपाठात् । श्रुदृष्टस्यामासस्यावश्यं भक्षणपयस
वगन्तव्यमातथाचविश्वामित्र धर्मशास्त्रात्तुविज्ञाय भक्ष्यद्वार्ध्नी-
मेववा प्रदायपितृदेवैभ्यो भुञ्जीतातिथिपूर्वकमिति । अत्रेवमप्राप्तं
भोजनेभुञ्जीतेतिनियमार्थः । तथाचोपमन्यु द्यगजापिचभग्नप्राणा
मासशाकादिमेव्यवदिति । यविचताभिधानादिति ॥

रति श्रीवाल्मीकिरायं ब्रूवन्तौ धृतिकरणसामान्यं यमागमिति ॥

सप्तमीकण्डिकाचसमाप्ता ॥

इत्थं गाम्यारण्यौषधिमूलफलै रनेकमत्स्थमांसैश्च तृप्तिमभिधाया-
धुना च यत्तृप्तिं विवक्षुः सूतमारभते ।

मू० अथाक्षय्यतृप्तिः ॥ १ ॥

अथशब्दः प्रश्ने कात्स्न्ये वा अक्षय्यादृप्तिः कथञ्चिन्वाक्षय्यतृप्ति-
करन्द्रव्यमिति प्रश्नमित्यर्थः कात्स्न्येनाक्षय्यतृप्तिरुच्यत इति वार्थः ।
अक्षय्यो नन्ता तथा च मनुः कालशाकमहाशल्क खड्गोलोहा-
निर्घमधु । आनत्यायैव कल्प्यन्ते मुन्यन्तानि च सर्वशङ्कति । प्रथोत्त-
रमाह ।

**मू० खड्गमांसं कालशाकं लोहच्छाग-
च्च मांशं ॥ २ ॥**

खड्गस्तूरः खड्गमृगस्तन्मांसं निषित एण्यादिव्यतिरिक्तम् ।
तथा च विष्णुः कालशाकमहाशल्को मांसं वा भर्त्तुं न सस्य च विषाण-
वर्जा ये खड्गानां सूयतांस्तु भक्ष्याह इति यत्तु खड्गमांसिनो ब्रह्मोदशमा-
सानिति पैठीनसि नोक्तं तत्तत्पशूनां विषयम् लोहः सर्वलोहितश्चाग-
तथा च पैठीनसिः सर्वलोहश्चाग्निना न त्यमिति लोहितशब्देनात्रावब-
हृत्तिः एवमादिद्रव्यमक्षय्यतृप्तिकरमिति पूर्वप्रश्नस्योत्तरमित्यर्थः ।
खड्गलोहितयोर्मध्ये कालशाकोक्तिस्तत्तुल्यफलार्थः ।

मू० मधुमहाशल्कः ॥ ३ ॥

मधुमाक्षिक महाशल्को मत्स्थभेदः महसेन इति मध्यदेशे प्रसिद्धः
महाशल्कामहाकालिनो मत्स्या इति यमस्मृतिः बृहन्निवज्ज इति य-
म्यरूढिरिति हलायुधः टेकार्यादौ प्रसिद्ध इति कल्पतरुः कंदलाख्य इ-
ति कश्चित् शल्को विखन्ये एवमनेकविप्रतिपत्तौ पुनस्त्योक्ते एवाद्-

र्त्तव्यः एकशतश्रोत्रैश्चन्द्रश्चललाटेखड्गसंयुतः शुक्लवर्णस्तुमत्स्थो-
हिमहागलकः स उच्यते इति अत्रैकवाहुः । कलौ श्राद्धे मधुनिधि-
मिति । तथा च श्राद्धे मांसं न तथामध्यतिलिखितस्मात् । तन्न वि-
चारसहम् निवस्य कृद्भिर्निर्मूलप्रतिपादनादित्युक्तम् । कलौ विधाय-
कवचनोपलब्धे च तथा च पैठीनसिः परमान्नं कालशाकम्भुमांसं-
घृतमप्ययः सुन्धन्नानितिलाविम्राः प्रकृत्या हविरष्टधा । शस्तान्यष्टौ-
तुसर्बेषु युगेषु सुनिःसत्तमाः पितृणां देवतानाञ्च दुर्लभानि कलौ युग-
इति । परमान्नम्यायसम् । देवलोपि दर्भांस्तिलागजकायादी हि च
मधुसर्पिणी कुतपोनीलकण्ठश्च पवित्राणीह पैतृके ब्रह्मकलौ तथा
तुलसीमधुदर्भाश्च तिलाः सर्पिर्गामिषं एतन्मेव्यतमन्नित्यं सदा-
चाराश्च ये हि जाइति सुमेधा अपि धिमांसं विमधुश्राद्धं विहतस्मीति
भोजनम् विना समलरङ्गामो व्योमालिङ्गनवचयमिति ॥

मू० वर्षासुमघाश्राद्धम् ॥ ४ ॥

वर्षातो मघानक्षत्रे श्राद्धमक्षय्यतृप्तिकृदित्यर्थः एतच्चापि षड-
कं ज्येष्ठपुत्रिणा कर्त्तव्यं तथा च देवीपुराणम् तत्रापि महती पूजा क-
र्त्तव्या पितृदेवते ऋषेः पिण्डप्रदानं तु ज्येष्ठपुत्रो विवर्जयेदिति तथाम-
घायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यतीति अत्रैकवाहुः ज्येष्ठः भा-
द्यगर्भो हव इति । तदयुक्तम् । तद्व्यतिरिक्तसरापि ज्येष्ठत्वात् तथा-
च शातातपः अनाद्यपुत्रो ज्येष्ठोऽपि भातापुत्रो निगद्यत इति अत-
श्च ज्येष्ठपुत्ररहितेन मघायासपिण्डमेव कर्त्तव्यमिति गम्यते । महा-
फलत्वात् एतच्च मघान्वितदिनान्तरेन च यो दृश्यां मघायां पिण्ड-
दानेन ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति कनीयांस्तु वयोदृश्यां च या दृश्यादृते
इतुभययोगो पुत्रिमावस्य पिण्डनिषेधात् भववा विभक्तभातुणा पौत्र

मयं च पुत्राभावे महाफलत्वात्पृथग्पृथगधिकारः । तथा च पैठीनसिः
 अत्रापि पितृगीतांगायाः ह्यग्नेन सर्वलोहेन वर्षासु च, मघासु च पुत्रीः
 वाये दिवा पौत्रो यो नो देदा स यो दगौ मिति, तथा विभक्ता वा विभक्ता-
 वा कुर्युः आहमदैवतम्, मघासु च ततो न्यवनोधिकारः, पृथग्विना
 अदैवतत्वाद्वा हैको द्विष्टं पृथगपदमुभयोर्वा नैविभक्ता अविभक्ता वा दैवम-
 घासु च श्राद्धं पृथक्कुर्युः, ततो न्यत्र पृथग्विना नधिकार इत्यन्वयः, अथ
 वा तत्तद्वैतसोर्वविभक्तिस्तस्मिन् । ततो विना दैवतं मघाश्राद्धं विना-
 न्यत्र पृथङ्नाधिकार इत्यन्वयः, उभयोर्न्यये पि च यो ह मघाश्राद्धयोरे-
 व विभक्ता विभक्तयोः पृथक् पृथगधिकारो न्यत्र न किं त्वन्विः, क्तं नैवैकश्रा-
 द्धं कर्त्तव्यं पृथगित्यर्थः, तथा च प्रचेताः अवीक्षेत्संस्मृतात्सर्वं कुर्युः
 श्राद्धं समेत्येव । संस्मृतं संस्मृतं तैत्तिरीयैः श्राद्धं पृथक् पृथक्, पठन्ति-
 च । एकादश्यामघामशौलीष्टस्य विधिवन्तिक्रिया । कुर्युर्नैवैकश्रा-
 द्धात्मा ब्दि क्तु पृथक् पृथगिति, किञ्च न वश्रदि सुपि षड्त्वं श्राद्धा-
 न्यपि वयोऽङ्गम् । एकेनैव तु कार्याणि सविभक्तधनेष्वपि, अपिश-
 द्वाद् विभक्तेष्विति ररिगुणनात्, यत्तु विभक्तास्तु पृथक् कुर्युः प्रतिसंस्म-
 रत्सरादिकम्, एकेनेवाविभक्ते पुक्तते संस्मृतत्कृतम्, यच्च भ्रातृणाम्
 विभक्तानामेके धर्मः प्रवृत्तते, त्रिभागे सति धर्मो विभवेत्तेरां पृथक् पृ-
 थगिति वचनाद् विभक्ताम्यदेगादायेकमेव कुर्वन्ति तदशक्तविषय-
 मित्यविरोधः । वर्षाभित्तिचन्द्रमासाभिप्रायं, अनुवर्षास्त्रित्यभिधान-
 नान्मास इयात्मा कथ्यते वैकमासे मघाश्राद्धमिति सन्देहः, समैवं ।
 अथ पक्षे याहमितुपक्रमोदित्यदोषः, अतश्चापरपक्षमघाश्राद्धमिति
 तथा च दृष्ट्या सत्त्वलक्ष्यः । यार्थं वापैतच्छ्रापि पितृपक्षे विशेषतः, तत्र
 सङ्ख्येयं न तु योऽपि पृथक् पुष्टिदमदेति ।

मू० हस्तिच्छायायाञ्च गो० ५॥

आहमद्यकृदिति शेषः । साचावगजस्यैव कायापूर्वदिशिव-
त्तत्तेसामुखा । तथाच विश्वामित्रः । परमानन्तुयोदयात्पितृणां-
मधुनासंज्ञः कायायान्तुगजन्द्रस्यः पूर्वस्यान्दच्छायामुख इति परि-
भाषित्रीतुसागजस्यः कायेवेकायायस्याः सागजकायाव्युत्पत्त्यागौ-
यी । तथाच । नामावचनानिन्नाद्यादिषु सैहिकेयोयदासूर्य-
ङ्गसत्तेपर्वसन्धिषु हस्तिच्छायातुसाप्रोक्तातद्वयात् प्रकल्पयेत् । प्र-
चेताः हंसहस्तस्थितेयातुमवायुक्तावयोदगौति तिथिवैश्रावणीयाः
तुसाकायाकुञ्जरस्य तु या हंसहस्तस्थिते यासादमावास्याकरा-
न्विता साक्षेयाकुञ्जरकाया इति बोधायनीस्मृतिः वायव्ये वन-
स्पतिगतसोमेकायायाप्राङ्मुखी भवेत् गजकायातुसाप्रोक्ताति चका-
रोरक्तवार्धुनिसादिद्रव्यसमुच्चयायः । तथाचापस्तवः खड्गोपस्तर-
णैर्नखङ्गमासेनेवाऽनन्तकालांशतवलेमत्स्यस्थमासेनवार्धुनिस-
स्यचेति खड्गोपस्तरणं खड्गासनं वार्धुनिसधारक्तः । तथाच-
मार्कण्डेयः । वार्धुनिसामिदं लोहकालशाकं त्वयामधु । अनन्ता-
क्षप्रयच्छन्ति तृप्तिं गौरमुत्तथा । अष्टवर्षा विवाहिता गौरोत्तमुतो
गौरः । महाभारते । वर्धमानतिलः आहमद्ययमनुरवरोत् सर्व-
कामैः सयजते यस्मिन्नेयं जते पितृन् नवाकामेन दातव्यं तिलश्राद्धः ।
कयञ्चनेति वर्धमानतिलः तिलबहुलम् स्कन्दसत्त्वादिषु काल-
शाकं महाशक्कं लोहाजस्तुपरोषतं पानं व्यायैव भवति तथापैठौन-
रोहिताविति घृतं वृत्तबहुलं घृतेन भोजयेद्दिप्रांशुत्तम् सोमसम-
जेदिति वायव्येयवचनात् । भूमौ समसमजैदिति । तथापादम्परी-
यं येषां घृतम् विपततीति घृतं तवहुलमित्यर्थः एवमेव शतं मिष्टं-
द्रव्यमुक्तातर्पणं हि युष्मिन्निगधनानाह ।

मू० मन्त्राध्यायिनःपूताः ॥ ६ ॥

पङ्क्तिपावना इति शेषः । मन्त्रशब्दं संहितावचन बहुवचनमेकहित्रियथापेक्षं षष्ठ्यवेदादनेकसंहितापेक्षं वा मन्त्राध्यायि-
स्वमात्रै रैव केवलमपङ्क्तिपावना एते पूता इति विशेषणं । तच्चौचित्या-
दुत्तरत्रोपिसार्वत्रिकम् मनोवाक्कायकर्मभिः । शास्त्रोक्तवृत्तातिश-
येन निपिहवर्जनेन च वाच्याभ्यन्तः शुद्धियुक्ताः पूता इत्युच्यन्ते ।
अथवा पूताः पञ्चविधाः । तथाच विष्णुः । तीर्थपूतो यज्ञपूतः पयः
पूतः सप्तपूतो मन्त्रपूत इति उच्यते ॥

मू० शाखाध्यायी ॥ ७ ॥

पूतः पङ्क्तिपावन इति शेषः शाखाशब्दे मन्त्रब्राह्मणात्मकवे-
दापेक्षः । अंगानावक्ष्यमाणत्वात् । तथाच शङ्खः यजुषां पारगो-
यश्च चान्सास्त्राश्च पारगः अथर्वशिरसोध्येता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपाव-
ना इति ।

मू० षडङ्गवित् ॥ ८ ॥

। षडङ्गो वेदस्तु मे र्थतः पाठतद्ययो वेत्ति स पूतस्तादृश इति शेषः अ-
नूचान इत्यर्थः । तथाच स्कन्दसंवादे अनूचाना श्रोत्रियाश्च ब्राह्म-
णाः पङ्क्तिपावना इति शिक्षाकस्योपव्याकरणं निरुक्तजगोतिषांगतिः
कुन्दो विवित्तिरित्येते षडङ्गो वेद उच्यते । अत्र मन्त्राध्यायिन प्रभृ-
त्येतावत्पर्यन्तं गुणाधिक्योपक्रमादुत्तरोत्तरं प्राशस्त्यसूचितम् । अथ
कश्चिदाह षडङ्गानितेपामेकं वापियो वेत्ति स एवेति । तन्नोचितं ।
बहुव्रीह्युपलब्धेः । अनूचानोक्तिपरित्यागप्रसक्तेः । एव वेदाध्यय-
नेन पङ्क्तिपावनत्वमुक्त्वा तदमं भवेत्याह ॥

मू० ज्येष्ठसामगः ॥ ९ ॥

ज्येष्ठसामगश्चोद्देधाविगजितः तथाहि ज्येष्ठसामसंज्ञकं साम-
त्रयं योगायतिसतया अथशं ज्येष्ठसामसंज्ञकं वृत्तं तद्योगस्य त्याचरि-
तुञ्जानाति सव्येष्ठसामगः ज्ञानार्थस्य गमेर्द्धप्रत्ययः । ततश्च ज्येष्ठमा
मन्त्रं गायता येन तद्भूतं चीर्णं सव्येष्ठसामगस्तान्मात्रेणैव पावनं इत्यर्थः

मू० गायत्रीसारमात्रेऽपि ॥ १० ॥

गायत्रस्तन्नायत इति गायत्री ॥ सैव गायत्री तां वैदसारयेनो-
पादायतञ्जपादिमात्रपरो गायत्री सारमात्रः । तथाच विष्णुः । गा-
यत्री कृपनिरत इति अथवा गायाः प्राणाक्षांश्चायते गायत्रा सैव गाय-
त्री सारमात्रं सर्वमन्त्रभूतं यस्य गमस्तान्तरं स गायत्री सारमात्रः ।
तथाच श्रुतिः । मातृषा गया ए सवप्राणो वैमयां स्वात्माणां स्तत्रत-
दाह्यां स्तत्रै तस्माद्गायत्री नामेति । अगुरपि । गायत्री सारमात्रोपि-
वरविप्रः सुयं तितः नायं तितस्त्रिवेदेऽपि सर्वांगीः उर्वविष्णुव्योति ।
गायत्री कृतचारीति कश्चित् अपिशब्दादन्ये पिशाक्षोक्ताः तथाच-
यमः येनोमपाविरजसो धर्मज्ञाः शान्तदुहयः प्रतिनो नियमस्तस्य षट्
तु कालाभिगामिनः अथर्वगिरसो ध्येता सर्वे ते पंक्तिपायना इति ॥

मू० पञ्चाग्निः ॥ ११ ॥

पूतस्तादृश इति शेषः सध्याग्नेष्ट्याँते ताचयस्वस्युः सप्रंदाग्नि-
होत्रौ अथवा पञ्चाग्नेयोमनुष्येण परिचर्यः प्रयत्नतः । सातापिता-
चाग्निरात्मागुरुं स्वभरतर्भेति महाभारतोक्तः पञ्चाग्निः पञ्चा-
ग्निर्ब्रह्मचारीति याश्चित् । उपनिषत् पठ्यमान पञ्चाग्निविद्याचे-
त्यग्रः पञ्चाग्निरेकान्ते रूपलक्षणम् तथाच मनुः त्रिनाचिकेत-
एकाग्निरिति ।

सू० स्नातकः ॥ १२ ॥

व्याख्यातचरः इहपुनस्तद्गृह्यञ्चन्द्रायणादिन्नतचारिप्राप्त-
र्धम् । तथाचयनः । चांद्रायणादिन्नतचरः सत्यवादिपुराणवित् ।
निष्णातः सर्वविद्यासुयान्तो विगतकलमपः । गुरुवेदाग्निपूजासुप्र-
सक्तोज्ञानतत्परः । विमुक्तः सर्वदाधीरोद्वेगभृतो द्विजोत्तमः । अन-
मितो न चाभितो मैत्रयात्मा विदेवच । स्नातकोजपनिरतः सदा पुण्य-
वलिप्रियः ऋजुश्चंद्रः क्षमादान्तः शान्तः सत्यव्रतः शुचिः विद्वज्जः सर्व-
शास्त्रज्ञः उपमासपरायणः । गृहस्योन्नद्धाचारो च चतुर्वेदविदेवच
वेदविद्याव्रतस्नातावाङ्मयाः पंक्तिपावना इति ।

सू० त्रिणाचिकेतः ॥ १३ ॥

पंक्तिपावन इति शेषः अत्राहुः । तदुपशब्दे वैवाज्यश्रवसः सर्ववेदस-
न्ददायित्यादावनुवाकैश्च न्यतौ पठ्यमाने त्रिणाचिकेतनाम्नोऽनुनिपु-
तस्वप्रश्नत्रयविषयउच्यते इति व्युत्पत्त्या त्रिणाचिकेतस्तत्पाठस्तदर्थो
भ्यांवाङ्मयोपि त्रिणाचिकेत इति । त्रिस्थितो नाचिकेतोऽग्निर्येन सह
त्यग्यः । तन्नोचितम् । त्रिणाचिकेतशब्दस्य यौगिकस्वपरिभाषिक-
स्ववाचित्रचित्तत्वात् । तथाहि कितज्ञानेधातुः प्रतातिशयेन तपो-
विशेषेण च तृणवत् सर्वमाचिकेति जानातीति तृणाचिकेतः तथाच
वृद्धपुराणम् । आचिकेतोऽतियो विश्वं तृणवत् सर्वनिस्पृहः तृणाचि-
केतः स गृहीरागहेऽपविनत्मर इति पठन्ति च फलमृत्सदधि क्षीरगो-
मयां बुहताशनः त्रिणाचिकेत उक्तोऽसौ यो न्न त्यजति नित्यश इति ।
अथवा अथर्ववेदभागस्तद्गृहीतो नियतो द्विजः त्रिणाचिकेतः स ज्ञे-
यस्तद्गोमात्पुरुषोऽपि यद्विब्रुह्यपुराणोक्तो वा ।

(१) त्रिणाचिकेतोऽथर्ववेदकदेशस्तदतश्चरन्स इति कर्क ।

गदाचरन्तु अथर्ववेदभागस्तद्गृहीततदुभययोधोऽतियकरोमिसोऽपि तस्यो गान्निणाचिकेतः ॥

इतिशब्द आद्यर्थेनसमाप्तौइत्याद्यन्यपीत्यर्थः । तथाचमनुः । वेदा-
र्थविष्णवक्ताचब्रह्मचारीसहस्रदः शतायुश्चेतिविज्ञेयान्ब्राह्मणाः पं-
क्तिपावनाइत्यादि । ब्रह्मचार्यधीयानः ऋत्विक्सम्बानधीयानमित्यन-
धीयानस्यतेनैवमतिपिदत्त्वात् । यमोपि । गृहस्थोब्रह्मचारीचचतु-
र्वेदविदेवचेति चतुर्वेदविदितिब्रह्मचारिविशेषणत्वात् सहस्रदोगर्वा
सुवर्णस्यवा स्कन्दसंवादेपि अग्न्याःसर्वेषुदेवेषुसर्वप्रवचनेषुच ।
दानयज्ञतपः सत्यतीर्थपूताः कुलान्विताः श्रोत्रियान्वयजायैव-
विज्ञेयाःपंक्तिपावनाइति

मू० वागीश्वरोयाज्ञिकश्चपावनाः ॥ १८ ॥

उच्यतेसर्वमनयेतिवाक्यव्याकरणं ईश्वरशब्दः समर्थव्याख्यातपरः
यज्ञवेत्तीतिथाज्ञिकःकृतूक्यादित्वाङ्ङक् पुनःपावनग्रहणस्यंक्तिपा-
वनेष्वपिपावनवज्ञापनार्थं तथाचोक्षां यश्चव्यावृत्तेवाचंयश्चमौ-
मांसतेध्वरम् । उभौतौमुख्यकर्माणौपंक्तिपावनपावनाविति यका
रोन्यच्चसप्तचकार्यः तथाचटहस्पतिः यदेकस्थोजयेच्छाष्टंछंदोगन्त
बभोजयेत् ऋचोयजुंपिसामागितितयन्तवविद्यते अटेक्षुधिवीस-
वीं सशैलवनकाननां यद्विजयेतपित्र्येणसामामन्नरचिन्तकम् ऋचा
तुष्टयतिपितायजुपातुपितामहः । पितुःपितामहमाप्ताहृन्दोगेभ्यो
धिकोह्यतइति अक्षरचिन्तकः सामविभागज्ञः तथाचगोभिलः आ-
भक्तिलोचयेदोह्यति युक्तस्तृप्सांजपेत् अतिशब्दांश्च तत्तैवयत्नः
श्रीयात्यसंततः मुक्ताचमयपदस्तीर्माणपेत्तवसमाहितः गोसूक्तञ्चा
प्रवमूक्तञ्चचन्द्रसूक्तञ्चसामनौ तरत्समस्यत्सामतच्चजहैष्कधीर्वुधः
गांत्वासीनः शुचौदेशेयामदेव्यन्तोजपेत् एवंसामभिगाहन्नीभुं-
जानशुद्धिजीत्तमः यासभोजनदीपैश्चमहद्विर्नोपलिप्यते । अन्यथे

दहिभुञ्जानो हव्यकव्ये पुमन्ववित् आत्मानमग्नादातृं श्वगमयत्यासु
रौद्धतिमिति । आज्यदोहंविदो हइत्याद्या आज्यदोहाः सुरूपकचुस
तयेपि वासोममिन्द्रमन्दतृत्वा । स्वादोरित्याविविपूवतइति अश्वान्त-
र्गदितामूत्पन्त्रानि सामानौत्यनुत्यन्त्रानि सामानि ऋपभाः स्तियः पु-
राजितो वाम्बसइति । अस्मिन्मन्त्रकारस्येयवाजाविति अमीनवते अन्दु
हइति अश्वान्तर्गदितामूत्पन्त्रानि सामानि अग्निपद्माचत्वारः वर्ता
दिवः पचते रथ्योत्तरसइत्यादि षट्शुत्पन्त्रानि सामानि पदस्तीमाः
गोमूक्तानि सर्वसामगप्रसिद्धानि । अश्वसूक्तं प्रसिद्धं यदिन्द्राहं ।
यदारभमस्यामीति भेदेनेन्द्रशब्दे सामानी । एतोऽन्विन्द्रस्तयामेत्य-
सां सानहयंतररसमन्दो धायतीत्येकम् । कथानश्विषया सुवेत्यादि
वामदेव्यम् । एवं सामभिराच्छन्नोरक्षितः । आह भोजनदोषैर्न लि-
प्यते मन्त्रविदित्यर्थः ।

**मू० नियोज्याभावेऽप्येकं वेदविदमपि नू
र्जनिनियुञ्ज्यात् ॥ १६ ॥**

नियोज्याः पूर्वोक्ताः स्मृत्युक्ताश्च तेषामभावप्राप्तौ एकमेव-
विदविदं यदार्थज्ञमेव मुख्यपक्ष्यादौ नियुञ्ज्यादुपवेशयेत् । तैर्नैवैतरप-
क्ष्यपविष्टाश्चमुखाः पूता भवन्तीत्यर्थः । अथवा वेदविदवेदपारगम् तत्र
क्षणाञ्च उत्पत्तिप्रलयौ चैव भूतानामगतिरिति मन्त्रविदविद्यामविद्या
ञ्च समवेदवेदपारगइति अपिशब्दोभावेनुकल्य विशेषसमुच्चयार्थः ।
तथाचाप्रस्तुतः । ब्राह्मणान् भोजयेद्ब्रह्मविदो योनि गोत्रमन्त्रान्ते वा
स्यसंवन्धीनिति योनिमन्त्राः मातुलश्वशरादयः । गोत्रसंवन्धः
सप्तिष्ठसगोचादयः मन्त्रसंवन्धावेदमन्त्रादि अनुशिष्टाः । अन्ते वा-
सिमन्त्राः शिष्टानुशिष्टादयः एवंविधसंवन्ध रहितानभावेभो-

जयेदित्यर्थः । ननुचाभावोपनिष्यानित्यत्वापि शब्देनानुकल्पसंगृ-
हीतस्तत्कथं पुनरिहापिशब्देनानुकल्पे विशेषाभिधानमिति ।
उच्यते अनुकल्पेपिविशिष्ट विध्यर्थमित्यदोषः । तेनमातामहमातु-
लश्चस्वस्त्रीयंश्वशुरंगुरुं दौहित्रं विट्पतिंवन्धु मृत्विग्याजौचभोजये
दित्यत्र मन्वादियचनेद्वितीये विशेषेणवन्धुमातुलांशप्याणा मनुकल्पा
उक्तस्तत्रविशेषविधिः पुनरपिशब्देनगृहीतइत्यर्थः । तथाचपराशरः
पञ्चभिःपुत्रैर्युक्ता अथाद्वेयाश्चगोविणाः । पद्भ्यस्तुपरतः पुद्भ्यः
श्रोत्रे भोज्याःस्वगोविणः । पञ्चभिर्युक्ताः पञ्चपुरुषपर्यन्तं अथाद्वेया
इत्यन्वयः । मातुलेतुस्तन्दमवादः स्वमांहिमातुलमुतां यस्मात्सुह-
हतेद्विजः गुरुतल्पगएवासौ सचास्यात्यङ्गिद्रूपकः सचेतिमातुलः
शिष्यस्त्वधनहारीति विशिष्टविधिरिति । श्वसुरस्वस्त्रीयादीनां
गुणत्वविधिर्निर्गुणत्वे योनिसंबन्धत्वेननिषेधइत्यविरोधः । नियो-
ष्याभावेवेदविदेकेनैव सिद्धित्ववहेतुमाह ॥

मू० आसहस्रात्यङ्गिं पुनातीतिवचनात् । २० ॥

यतः सहस्रविप्रयुतांपङ्क्तिमेकां वेदवित्पुनातीतिवचनं न्तस्मा-
देकमपितादृशंपङ्क्तिं मूर्धन्युपवेशयेदित्यर्थः वचनञ्चात्रभवति तेषा-
मेकंपङ्क्तिमूर्धनियुक्तो वेदवित्सहस्रैरप्युपकृत्युतां पङ्क्तिं पुनातीति ।
नित्यंयोगपरोविद्वान्समलोष्टा श्रमकाञ्चनः । ध्यानशीलोयतिः
शान्तोब्राह्मणः पङ्क्तिपावनइति । वर्ज्यानाहमनुः यस्तेनाःपतिताः
ह्नीवायेचनास्तिकवृत्तयः । तान्द्व्यकव्ययोर्विप्राननर्हामनुरव्रवीत्
अटिलंवानधीयानन्दुर्बलम् कितवन्तथा । याजयन्तिचये पूर्णां
स्तांश्चाद्वेनभोजयेत् । धिकित्सकान्देवलका न्मांसविक्रयिण
सथा विप्रणेनचजीवन्तो वर्ज्यास्युर्हव्यकव्ययोः । प्रेक्ष्योयाम्भ्यस्वरा-

अथच कुनखीश्यावदन्तकः । प्रतिरोदागुरीश्चैव त्यक्ताग्निर्वाहुषि
सथा यक्ष्मीचपशुपालश्चपरिवेष्टानिराकृतिः ब्रह्महिट्परिवि-
त्तिश्चगणाभ्यं तरएवच कुशीलवोवकीर्णीच हृपलीपतिरेवचपौ-
नर्भवश्चकाणश्चयस्य चोपपतिर्यद्दे भृतकाध्यापकश्चैवभृतका-
ध्यापितस्तथा । ब्राह्मैर्योनैरचसंबन्धैःसंयोगम्पतितैर्गतः आगार-
दाहीगरद'कुण्डाशीसीमविक्रयी । समुद्रयायीवन्दीचतैलिकःकू-
टकारकः पित्वाविवदमानश्च(१)कितवोमद्रामस्तथा पापरोम्यभि-
शस्तस्यदाभिकोरसविक्रयी धनुःशराणांकर्त्तायचयद्यायेदिधिपूष-
तिः मित्रधुग्द्रातवृत्तिश्चपुत्राचार्यस्तथैवच भामरीगण्डमाक्षीच-
त्रिवच्यथोपिशुनस्तथा । उन्मत्तोधयवर्ग्यास्युःवेदनिन्दकएवच ह-
स्तिगोश्वोष्टुदमजोनचत्त्रैर्यद्यजीवति पचिष्ठापिपत्तोयद्युद्धाचा-
र्यस्तथैवच स्तोतसांभेदकश्चैवतेपांचावरण्योरतः गृहसंवेशकोदूतो
हृत्तारोपकएवच । श्वक्रीडीश्येनजीवीचकन्यादूषकएवच हिंस्रो-
हृपलट्टातिश्चगणानांचैवयाजकाः आचारहीनःक्रीवद्यनित्ययाच-
नकस्तथा कृषीजीवीशिलपूजीविमङ्गिर्निन्दितएवच औरभिकोमा-
हिपिक. परपूर्वापतिस्तथा प्रेतनिर्यातकश्चैवयर्जनीयाःप्रयत्नतः ।
एताग्निर्गर्हिताचारानश्वादेयान्नराधमान् । विजातिप्रनरोविहा-
नुभयविवर्जयेदिति एवामर्थाः स्तेनोब्रह्मखान्यद्रव्यहारी तस्य-
पतितत्वेनोपादानात् नास्तिकानास्तिकधर्मफलमित्यभिमानि-
नस्तेभ्योर्हर्त्येयान्ते जटिलोब्रह्मचारीश्चनधीयानस्तद्दिशेपण्य-
अधीयानसाश्वादेयत्वात् दुर्गोलःखलवाटक.कपिलकेशीवा दुष्ट-
मैतिकद्यत् कितरीद्रतासक्ताः पुगयाजकागणयाजकाः चिकि-
त्सकाभिपजः देवलकाधनार्थदेवार्चकाः देवार्चनपरात्रिप्रोक्षित-
र्योवत्सरवयम् असीदेजलकोनामहव्यकव्यं पु गर्हितइतिउचनान्

मांसमिन्द्रियेण आपश्चपि विपणो मचजीवन्तइत्यनेनैव निषेधसिद्धौ-
 प्रेष्ठो धनार्थमादेशकारी प्रतिगोदाविरोधी त्यक्तः। निविहितत्याग
 स्थिते बोधयाग्नित्यागी यार्धुषिः द्रव्यइधुरपजीवीयया समर्धधाम्य-
 मुद्धृत्यमहर्षयः प्रयच्छति सवैवाद्धर्षुषिकोनामेति यक्ष्मीजयी पशु-
 पालोनापदिहृत्यर्थः । परिवेत्ताऽकृतविवाहाधानेजेष्टे भ्रातरि-
 कृतदाराग्निसंग्रहः निराकृतिरधीतनष्टवेदः अधीत्यविस्मृतेवेदे-
 भवेद्विप्रो निराकृतिरिति देवलोक्तेः यस्याधायाग्निमालस्याद्देश-
 दौत्रेभिरिष्टवान् निराकृतां मरादीनां सविज्ञो यो निराकृतिरिति वा
 ब्रह्मविद्विद्वाङ्मनसो नानाजांतीयाश्च नियमकृतयोग्यास्तन्मध्य-
 वर्त्ती गणाभ्यग्नरः ग्रामीण इति कश्चित् कुशीलवो नट इतिः श्व-
 कौर्णोऽश्वलितवृक्षचर्यः दृपत्यनेकविधा तत्पतिः । तथाच बंध्यादु-
 दृपलीङ्गे यादृपलौ च न्तमजा चागृहाली च रितायाचकु मारीयार-
 जक्षलेति । स्कन्दमंथादोक्तेः । इत्याहं भार्यायाः उपपत्तिर्जरिः ।
 पाण्डुष्टोनिष्ठुरः । पुनर्भूरनेकविधा तपुलः पौनर्भवः भूतको भूत्या-
 परिक्रौतो ध्यापकः तैनेवाध्यापितस्तत्पितृयः गुरुयेति गृहस्थे त्वनुप-
 ङ्गः अकारणमपातित्य त्तेनपि भोगुरोच्चत्यागी ब्राह्मैरध्ययना-
 ध्यापनैर्योनेर्वैवाहिकैः संबन्धैः पतितैः सावित्र रतितैर्व्यात्यैश्च यः स यो-
 गंगतः स विवक्षितः गग्दीविपदोऽप्रादन्त्ये पातस्वदाग्निमहापात
 कित्वेन मंघ्रात् कुण्डं उष्टिपलायितावत्परिमिताश्रमो जी जार-
 जान्नभक्षीत्यन्यः । स दुद्रयायी नौकया दन्दीस्तावमानः । केकरे-
 ध्याद्वहृष्टिरितियावत् । मदापोद्राघादिमद्यपः । पापरो गोकुटा-
 दिनिन्द्यरोगी । चभिग्लोयाच्यमुक्तः । दाम्भिकः पाखण्डकुटध-
 मंशरी रसविक्रयी गुडलवणादिविक्रेता अप्रेदिधिदूतपितृष्येष्टा-
 यामनूठायां कनिष्ठोऽढातत्पतिरिति दूतहृत्तजीवकः । पुत्राचार्यो-

अरपाठकः । पुत्रानुशिष्टदत्तिकश्चित् । भामरीभमरवदर्थार्जकः ।
 अपन्मारीतिकश्चित् । गृहसंवेशकोवाहं किधमेवर्त्तमानः मूलयो-
 गृहकारौत्यन्यः हस्तिगोश्वोद्गदमकोदमनेनजीवनः नक्षत्रैर्ज्योति-
 पगुत्वाजीवकः युद्धाचार्योयुद्धोपदेष्टातदुपायी स्रोतसामेदकःस्रो-
 तोनिरोदातेपामाचरणेरतः सेतुकृत् दूतोदूत्यहस्तिः दृचारोपको-
 हत्यर्थः शत्रुःक्रीडौष्ठभिः क्रीडावान् कन्याद्रूपकोमूल्यादिनायोनि-
 विदारकः वृषलपुत्रोऽपलएवपुत्रोऽन्यः क्रीवोधर्मोदामगून्यः
 पण्डित्योक्तत्वात् सद्भिर्निन्दितोऽकारणेपिभयवाहपिजीवीविजिपणं
 चीर्णपुतायुणैर्युक्तामवेयुर्गोपिर्क्षकाः सावित्रीज्ञाःक्रियावन्तस्ते-
 राजस्तेनराधमाश्रयि धार्मिककार्यकाभ्यनुष्ठानात् औरभि-
 कोमेपपोषकः माहिपिकोमहिपोषास्तः व्यभिचारिणीपुत्रः महि-
 पोत्युच्यतेभायांसाचैयव्यभिचारिणी तस्यांयोजायतेगर्भःसर्वमा-
 हिपकःस्थतद्वतिवचनात् परपूर्वाप्रागन्यस्यैदत्तातस्याःपतिःपरि-
 खेताद्वितीयविवाहेनसंस्कृत्येत्यपौनरुक्तापुनर्वा प्रेतनिर्यातकामू-
 ल्येनप्रेतहारकः अपांक्त्यामित्येपांपंक्तायपिनभोक्तव्यमित्यर्थः उभ-
 यत्रैतिदैवेपिस्त्री यमोपि काणाःकुक्षाश्चपण्टाश्चकृतघ्नागुक्तत्व-
 गाः पुच्छत्रासुरापाश्वस्तेनंगोघ्राचिकित्स्वकाः राष्ट्रकामान्तधोन्मत्ताः
 पशुविक्रयिणश्चयं मानकूटाकुलाकूटाःशिषिपनोग्रामयाजकाः रा-
 जभूयश्चधिरामूकम्बलवाटपुंगवाः वाणिज्योमधुहर्तारोगरदावन-
 दाहकाः समयानांचभेत्तारः प्रदानार्थेनिवारकाः प्रहज्जोपनिह-
 त्ताश्च दृवाप्रवृजिताद्यये यश्चप्रवृजिताज्जातःप्रवृजरावसितश्चयःस-
 मुद्रयायीषांसाग्रीकिगविकृयिणश्चयं भवकीर्णचिवीरद्योगुन्नःपिट-
 द्रूपकः अस्यार्थः गुरुतल्पगः गुरुराजगृहधूतमाधमजनस्त्रियःसु-
 तास्वयमखीर्णदग्गुरुतरुपगउच्यते इत्येवंलक्षणः राष्ट्रकामान्द्रप-

धर्माभिलाषकः मानकूटाधान्यादिमानपात्रवञ्चकाः मधुहर्तारो-
 माचिकधोराः प्रवज्योपनिवृत्ताः संन्यासिनः दृथाप्रवृजितः पुत्रा-
 ननुत्यादेवमन्यासीप्रवृज्यावसितोनवविधप्रत्यवसितोपलज्जकः वां
 तांशीभुक्तं वमित्वालासयापुनर्भोजी केशविक्रयीचामरादिवि-
 द्रोता वीरघ्नस्त्यक्ताग्निः पुत्रहायाऽपाठयता । शासनाप्रदानान्ध-
 तपुत्रस्यस्मृतिष्वदोपात् स्कन्दमंवादे । वर्णयेत्कुण्डगोलौतुना
 म्निर्करंगजीवनम् । जपहोमविरक्तञ्चशाकुनं राजसेवकम् चिकि-
 त्सकञ्चगणकाङ्क्षितवं हेतुवादिनम् दृथामिपपरित्यागिदृथापाकमु-
 लौघिजौ ब्राह्मणायेविकर्मस्यावैडालवृत्तिकाः शठाः रोगहीनाति-
 रक्तांगाः क्रूरोधूर्तपुरोहितौ अनध्यायेष्वधीयानाः सूचकश्चनियाम-
 कः स्त्रीजितश्चकदर्यस्यसुदूष्यश्चाहितुषिडकः ग्रामयानीश्वदया-
 जीवेदसोमोपजीवक इत्यादि । अस्यार्थः कुण्डगोलौ प्रसिद्धौ रंगजी-
 वीवस्त्रादिरञ्जकः शाकुनः पक्ष्यपक्षीवौ हेतुवादीतर्कबलेन सर्वत्र सं-
 शयकृत् दृथेति श्राद्धादौ नां सत्यागी एवं पाकरुचिः विकर्मस्थो नि-
 पिहकर्मा वैडालवृत्तिकः पारिभाषिकः तथाच यस्य धर्मध्वजो नि-
 त्यं सुरध्वजद्वयोद्भूतः प्रहृन्वानिचपापानि वैडालं नाम तद्वत् तदस्या-
 स्तीति वैडालवृत्ती कोलोकदम्भक इत्यर्थः । तथाच । धर्मध्वजो सदा-
 लुब्धः कृद्भिर्कोलोकदंभिकः । वैडालवृत्तिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाति स-
 म्भक इति शठो वञ्चकः । अनध्यायेष्वपूर्वपाठी सूचको राजकर्णे-
 जपः नियामको विवादद्रष्टा कदर्यः परिभाषिकः यथा आत्मान-
 न्धर्ममृत्यञ्च पुत्रदारांश्च पीडयेत् । लोभादयः पितरो भृत्या म्भकदर्य-
 इति स्मृत इति । सदूष्यः कुलिताचारः अहितुषिडकः सर्पदन्तोत्पाटी
 यद्यप्यज्ञवत्स्येपि । सदासीवीचखलाटः कुप्रतियहकारकः अज्ञात-
 सुखगोदोयोद्दिग्गयः शिल्पिकर्मकृत् । अव्रतानासुपाध्यायः काण्ड-

पृष्ठाक्षयेद्विजाः । अयतिर्मोक्षवादी च चतुर्थाश्चमवर्जितः कुणपायु-
धजीवी च पुत्रप्रतिनिधिश्चयः । धर्माचारविहीनायै आर्द्धे प्वेतान्वि
वर्जयेत् । अस्यार्थः अत्रतानामुपाध्याय इत्यक्षरादिशिक्षकः कारुण्ड-
पृष्ठा मातुलस्यसुतोद्वाही विप्रोद्यथादजीवकः । कारुण्डपृष्ठसुदि-
क्षेयः आर्द्धेयस्यातिनामिपमित्युक्तः । तथा द्विजशाधनिकाये च
पुत्रप्रतिनिधिस्तथा सर्वेतेह्यविष्णोः प्रोक्ताः कारुण्डपृष्ठानराधमाः ।
हारीतोपि शूद्रापुत्रश्चदत्तश्चये तथाक्रीतकामुतः । सर्वेतेमनुना-
प्रोक्ताः कारुण्डपृष्ठादिनाधमा इति अयतिर्गृहस्थोमोक्षवादी
मुक्तिशदेरतः तथाचब्रह्माण्डे । आर्द्धगुणयोगेपिनैतेजातुकथञ्चन
निमन्विणीयाश्चाह पुं सम्यक्फलमभीप्सतेति । आर्द्धगुणावेदा-
ध्ययनादयः । शिपंस्त्वितिभ्योविज्ञेयमित्यतं प्रपञ्चेन ।

२ तियोजनमित्रकृतौआहक शिष्याभूवृत्तौ

अथयद्विप्रकरण समाप्तम् ॥

अष्टमोऽध्यायः च समाप्तः ।

इत्यंशोपयोगि सर्वमभिधायद्वदानीं गृहस्थस्यकाम्य कर्मौ
चित्वाच्छास्त्रेषु काम्यकालानुपचिन्तंसुः सूत्रमारभते ॥

मू० अथकाम्यानिभवन्ति ॥ १ ॥

आधानीतिशेषः तत्रायशब्दःकार्त्स्न्यार्थः । नक्षेत्रलन्तिधयएव
काम्यकालाःकिन्त्वन्येपि स्मृत्युक्ताहोरादित्यर्थः । तथाच संक्रान्तिवि
पुवत्तैव विशेषेणायनद्वयं । व्यतीपातोऽजन्मकृच्चन्द्र सूर्यग्रहौतथा
तिथिनक्षत्रवाराश्च उद्दिश्याम्बुदयन्तथा । एतांस्तुश्राद्धकालान्वैका-
म्यानाह प्रजापतिरिति । संक्रान्तिविपुवायनादित्यनयोः पुराणा-
तिशयेन विशेषोपादानात् । व्यतीपातस्त्रिविधः महाल्पनित्यमेदेन

तथाच सिंहस्थौशुक्रभौमौच मेघस्थौचरविसितः । द्वादशीहस्तसंयु-
क्ताव्यतीपातो महान्सुसः अल्पस्तु । ग्रवणाश्विधनिष्ठा द्रीनागदैवत-
मस्तके यद्यमारविवारेणव्यतीपातः सउच्यते । इत्युक्तेः नित्योनि-
त्ययोगः अय्युदय.गरीरोपचयादिः । अन्येपि नृत्यन्तरोक्तायोगांज्ञा-
तव्याः एतेषुश्राद्धविधानं स्मृत्यन्तरेभ्यउपलब्धव्यम् ग्रन्थगौरवमवा-
न्नेहलिखितम् । अनुचायशब्देनस्मृत्युक्त कालस्यासंगृहीतत्वाद्ब्र-
भाद्रपदीमारभ्यकिमिति श्राद्धसूक्तकतायुडिभ्य एवेत्यविरोधः । त-
स्मात्पौर्णमास्यानेवोपक्रमः श्राद्धोडशकस्येति प्रागुक्तम् । तथाच
वायुपुराणं पुष्टिस्मर्त्तान्स्थितिमेधां पुत्रानैश्वर्यमेवच । कुर्वाणःपौ-
र्णमास्यान्तुसम्पूर्णं फलमश्नुते । प्रतिपदनलाभायेत्युपक्रमस्य अमा-
यास्तप्रयत्नेन श्राद्धह्युर्वाच्छुचिःसदा । सर्वांस्त्वामानवाप्नोति स्वर्ग-
स्थानंसमनुतइति श्राद्धोडशकम्प्रतीतं । प्रपञ्चितञ्चास्माभिरादि
सूत्रइत्यलम्यौनरुक्तेनेति । फलानितितिथिष्याह ॥

मू० स्त्रियोऽप्रतिरूपाःप्रतिपदि ॥ २ ॥

श्राद्धफलमतइतिशेषः । अप्रतिरूपाः अद्वितीयरूपाः स्त्रियो-
भार्याः एतच्चकामनान्तरोपलक्षणम् । तथाचमनुः कुर्वन्प्रतिपदि
श्राद्धंशुरूपांलभतेसुतामिति । वायुपुराणेपि प्रतिपदन लाभाय-
लब्धञ्चास्यननश्रतीति । कन्यामिति याज्ञवल्क्यइत्यादि अत्रैत-
च्चिन्द्यते । मृतपितृकोजीवन्मातामहः किंपट्पिण्डकंश्राद्धह्युर्वा
दुतत्रिपिण्डकमिति । अवैकेआहुः द्विपार्वणस्यविहिततथा स्त्री-
न्मातामहमतिक्रम्यापिकुर्वीतेति । तथाचमनुः म्रियमाणोऽपितरि
पूर्वेपामेवनिर्वपेत् । विप्रवद्वापितंश्राद्धे स्वर्कं पितरमाशयेत् पित्ता-
यम्यतुष्टा.म्याप्तीवेहापिपितामहः पितुः सनाममदीत्यर्कीर्तये

तपितामहं । पितामहोवातच्छादम् भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुरिति
तद्विचारितरमणीयं । अस्य नार्हः श्लोकद्वयस्य साग्नेरन्वाहार्या-
दिनियतश्राद्धविषयत्वात् । तथाचनिगमः योवाजीवत्पितृणा-
न्तंपिरडस्यानद्वयके औदत्ताबादेवमिति हिरण्यकेतुः । कस्मा-
दग्राविधित्वाद्दशाङ्गत्वादिति । नन्वेवञ्जीवत्पितृकस्य होमा-
न्तमनारंभोवेति कात्यायनेनान्वाहार्यादिनिषेधात्कथमेवमिति
सत्यम् कात्यायनेनोक्तेर्वाजसनेयि मावनिषेधविषयत्वा दित-
रसाम्नीनामनुवचने जीवदतिक्रम्यविहितत्वात् । किञ्चार्थान्त-
रसूत्रस्यवाजसनेयि मावस्यपितास्वाग्निजोवति तदाहोमान्तमना-
रंभोवाविष्कृतः । यदिचधन्यासीपतितोवा जीवति तदावाज
सनेयिनोपिजीवदतिक्रमः सूत्रकृतोभिप्रेतइति । तथाचकात्या-
यनः ब्राह्मणादिहतेताते पतितेसङ्गवर्जिते । व्युक्तमाच्चमृतेदेयं
येभ्यएवददात्मसाविति । किञ्च नजीवत्पितृकः कुर्याच्छ्राद्ध मग्नि-
मृतेहिज, येभ्यएवपितादद्यात्तिभ्यो दद्याच्चसाग्निकइत्यनेनसाग्नि
जीवत्पितृकस्यै गतिक्रमोविहितो ननिरग्नेरिति । अपिच दर्शश्राद्धं
गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकं नजीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृष्यौशचत-
पणमित्यादौपितृगृहणम् जीवन्मातामहादुपलक्षणमृतेनापिजीव-
न्मातामहस्यनिषेधः अन्यच्च । उवाहेपुत्रजननेइत्यत्रापिपुत्रहृणो-
नापरपक्षिकन्त्रविहितम् । यत्तु जीवत्पितरिवैपुत्रः श्राद्धकालंवि-
वर्जयेत् तेषांवापिपितादद्यात्तेषामेके प्रचक्षतेइतिहारीतोक्तैः यच्च
पितुः पितृभ्योवाद्दद्यात्सपितेत्यपराश्रुतिरिति । कात्यायनादिभिरु-
क्तम् तत्सपिण्डीकरणविषयमाभुग्दयिकविषयंवा तथाच दृष्टौतीर्थेच
सन्धस्तेतातेचपतितेसति । एभ्यएवपितादद्यात्तेभ्योद्दद्यात्स्वयंसु-
तः यत्पुनः पितरोयत्रपूर्जतेतबमातामहध्रुवम् अविशेषेणकर्तव्यं-

विशेषान्तरकं व्रजेत् यच्च पिण्डास्यः षडितित्स्थितिरित्यादिवचनम्
 दृढमातामहश्चात्रविधायकं तन्मातृवर्गद्वयद्विषय मित्यविरोधः ।
 तस्माज्जीन्मातामहकर्तुं पितृवर्गोद्दिष्टेनैव विपिण्डकंश्चावमित्यु-
 चितं तथाचस्मृतिः । पितृवर्गेमातृवर्गे तथामातामहस्यच जीवेत्स-
 यदिवर्गोदौतवर्गश्च परित्यज्येत् । चशब्दोमातामहसंयहारः प्र-
 जापतिरपि संक्रान्ता बुपरागेचवर्षोत्सवमहालये । निर्वपेदतपि-
 ण्डांस्त्रीनिति प्राह प्रजापतिरिति । अतएवप्राप्तैकवर्गे आहस्यव-
 योदश्यानिषेधः । आहत्रैकस्यवर्गस्य चयोदश्यामुपक्रमेदिति एव-
 मन्यपंक्तावपि । अत्रचजीवेत्स यदिवर्गादापित्यनेन वर्गादावेवजी-
 वतोनातिक्रमो नजीवत्पितामहा शेरपीत्यर्थादुक्तम् । तेनमृतपि-
 तृकीर्णजीवत्पितामहादिकमति क्रम्यापिदद्यादित्यर्थः । तस्मान्निर-
 ग्निजीवत्पितृकस्य सपिण्डनाभ्युदयिक आहयोरेवसागनेस्तु सर्वं
 आहोपुजीवदतिक्रमेण आहोनेतरत्वेतिचतुरस्रम् ॥

मू० द्वितीयायां स्त्रीजन्म ॥ ३ ॥

आहकर्तुः स्यादिति शेषः स्त्रीजन्मेतिकन्याजन्मेत्यर्थः । तथाच
 मनुः कन्यकादुद्वितीयायामिति उपलक्षणञ्चैतत् । तथाचशायु
 पुराणम् द्वितीयायान्तुयः कुर्याद्विपदाधिपतिर्भवेत् । मार्कण्डेयोपि
 द्वितीयादिप्रजाप्रदेति । कन्यावेदिनइति याज्ञवल्क्यइत्यादि क-
 न्यावेदीजामाता । अत्रैतद्विन्यते किमवपितामहादि तिथौपौ-
 त्रेण आहकार्यमुतनेति । तत्रैकेधिकाराभावात्नेत्याहुः तदयुक्तम्
 विहितत्वात् । तथाचस्वल्पमात्रं नान्दीमुखानाम्प्रत्यक्षं कन्यारा-
 शिङ्गतेरवौ पौर्णमास्याश्चकर्तव्यम् वाराहवचनंयथेति । नान्दीमु-
 खाः पितामहादयः चकारादन्यतिथावपि । तथाचट्टयाज्ञवल्क्यः

कुरुपूर्णेन्दुपञ्चम्यायः श्राद्धहुस्तेनरः । कामिकन्तुवरंपुत्रं लभतेना-
वसंगयः । तथाच काञ्चन्तिपुत्रपौत्रेभ्यः पायसंमधुसंयुतम् तस्मा-
च्चौलवविधिनातर्पये त्यायसेनत्विति । पूर्णेन्दुपौष्ठपदौ अयन्तु-
विशेषः पितृपूर्वमिति ॥

मू० अश्वास्तृतीयायाम् ॥ ४ ॥

श्राद्धकर्तृरितिशेषः । उपलक्षणञ्चैतत् तथाचमधुः । तृतीया-
यांसंवन्धिनइति वायुपुराणेऽपि नरः । र्थिनांतृतीयाचशचूष्णीपापना-
यिनौति । अत्रैतदुच्यते भरण्यादायत्वकिमपिण्डकस्यादुतनेति ।
तत्रनिषेधादपिण्डकमित्येके तत्र तिथिनिमित्तकत्वात् तथाच
वृद्धयोगादियुक्तेपितृहिनेपिण्डपातनम् । तथा तिथिनिमित्तकत्वा-
नेषुप्राधान्यमुक्तिरिच्छते । तिथिमूलानि सर्वाणि यथाद्वय्येगुणादि-
कमिति । यस्तुभरण्यादौतन्निषेधः सनक्षवादिनिमित्तकविषयः
प्रपञ्चितन्तदादिसूत्रे ॥

मू० चतुर्थ्यां चतुद्रपशवः ॥ ५ ॥

कर्तृस्युरितिशेषः । जुदाश्वाजदयः । उपलक्षणञ्चैतत् । त-
थाचवायुः । श्राद्धसुतर्यांजुर्वाणः शशिरिक्षद्राणिपश्यतीत्यादि अत्रै-
तद्विचिन्त्यते किमवमातृतिथौमातृश्राद्धं पृथक्स्यादुतनेति । तत्रै-
केचाहुः । चत्वारः कासुहृदौचगयायाञ्चत्वार्येहनि । मातृश्राद्धं
पृथक्पुत्र्यादन्यत्रपतिनासहेति महालयगेयाश्राद्धेष्टशपन्वष्टकासुच-
नवदेशतमवस्थाच्छेषं पादपौर्ण्यं विदुः चतुर्विंशतिमतेपि । सर्वेभ्य-
श्चपितृभ्यश्चतत्पत्नीभ्यस्तथैवच पिण्डाहेभाः पूयद्दद्यात्सदाभाद्रप-
देद्विजइति स्मृतिप्रसङ्गयेपि पृथक्श्राद्धेष्टमातृणांप्रकर्त्तव्यं विचक्ष-
णैः । नयस्यापितृपक्षेष्टद्वौतीर्थमहालये स्मृताधिसारेपि तत्तुमा-

तृयाद्विषयकप्रशस्तमिति रेशुरपिमातृगयादकादौभूताहेचम-
हालये अतश्चाहं पृथग्देयंतन्मन्वानुगतापदीति अयंविशेषः मृतैपि-
तरितमूर्ध्वं कजीवतितुमृतवर्गस्येवेति पृथक्शब्दं जीवत्पितृवत्स्यने
तेरकेनवर्मविषयमित्यन्ये ।

मू० पुत्राःपञ्चम्याम् ॥ ६ ॥

कर्तुःसुरितिशेषः पुत्रशब्दःपुन्नामनरकर्मपुत्रहेतुः पूर्णाति-
थित्वात् । तथाचमनुः । पञ्चम्यांशोभनान्मुतानिति सपलक्षणं भे-
तत् तथाचवायुः पञ्चम्यांशैयकुर्वाणः प्राप्नोतिमहतींश्रियं मार्कडे-
योपि श्रियम्प्राप्नोतिपञ्चम्यामिति अथैकं मातुःक्षयाहेपार्वणं स्या-
दित्याहुः तथाचदृढयाज्ञवल्क्यः पितृपक्षेत्वमायांवापितृमातृक्षणे-
यदि पितृस्त्वपार्वणं कुर्वदेकोद्दिष्टं तृमातृकं तथापितृस्त्वपार्वणं कु-
र्वदेकोद्दिष्टं तृमातृकम् तथापितृस्त्वपार्वणं कुर्यात्प्रेत पक्षे मृतस्य तु
पितृश्चभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं सदैवहि प्रेतपक्षेति धियं सन्नितरेक-
स्यपार्वणम् मातृभ्रातृपितृव्याणामेकोद्दिष्टं सदैवहीत्यादिवचनेभाः
तदयुक्तम् एकोद्दिष्टस्य सपत्नविषयत्वेनाविरोधात् तथाचपुराण-
समुच्चये अमायाञ्जलशोयस्य प्रेतपक्षे तथाभवेत् निरग्निरपि कु-
र्यात्मातापित्रोस्तुपार्वणम् अनग्निः पार्वणं योनमातापित्रोः क्षयेह-
नि करोति बुद्धिमोहेन स भवेत्पितृघातकः जमदग्निरपि आपा-
यसहपिण्डत्वमौत्सौविधिवत्सुतः कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धं मातोपित्रो-
क्षयेहनि गौतमोपि आपाव्यापंधमेपक्षे प्रेतास्थे तु जयोयदि पा-
र्वणान्तचकुर्वीतवर्जयित्वाचउर्हयौम् हेमाद्रावपि सपिण्डीकरणाद-
र्ध्वपित्रोरेवहिपार्वणम् पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं सदैवहीत्य-
संबद्धता ॥

मू० षष्ठांदांतर्हिः ॥ ७ ॥

कर्तुः स्यादिति शेषः ऋद्धिर्दूतत्रिजयः उपलक्षणञ्चैतत् ।
तथा च वायुः षष्ठ्यां शब्दं कुर्वीषो द्विजास्तं पूजयन्ति हि मार्कण्डे-
योऽपि षष्ठ्यां पूज्यो भवेन्नर इति अथ विशेषः पुराणसमुच्चयेऽपि एक-
माहृदि पितृकौन्वातरावन्यगौतमजौ मातुः शब्दं कुर्वीतां षष्ठ्यां पुत्रा-
वुभावपि स्मृतिसमुच्चयेऽपि देयं यावन्तु षष्ठ्यां तैर्योऽहरं शायनाः सुताः
चेन्निराश्रयितुं यादौ ददुः पश्चात्तु वीजिनः अनेकमाहृदस्य विशेषो-
गालवेनोक्तः अनेकमातरो यस्य शब्दो चापरपक्षिके । अर्घदानं पृथ-
क् कुर्यात्पण्डसेकं न निर्णयेदिति ।

मू० कृषिः सप्तम्याम् ॥ ८ ॥

कर्तुः स्यादिति शेषः उपलक्षणञ्चैतत् तथा च वायुः कुसतेय-
स्तु सप्तम्यां श्राद्धानि सततं नरः महामन्त्रमवाप्नोति गयानां चाधिको-
भवेत् मार्कण्डेयोऽपि गणाधिपत्यसप्तम्यामिति अत्रैतन्निश्चित्यते
रजस्वला यां पत्न्या मन्त्रश्रादं कार्यं न वा । तत्रैकश्रादः नैति तथा च ।
श्राद्वीयाहनि संप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला । श्रादन्तचनकर्त्तव्यं क-
र्त्तव्यमप्यश्चेद्वनोति तन्न मृतादिष्वप्युत्पत्तयाः स्वयङ्कर्त्तव्यं कनिष्ठे-
धत्तात् तथा च गोतमः न पुत्रास्तु यदा भार्या संप्राप्ते भर्तुरादिके ।
रजस्वला भवत्सातुकुर्यात्तत्पञ्चमेद्वनोति ।

मू० वाणिज्यमष्टम्याम् ॥ ९ ॥

कर्तुः स्यादिति शेषः वाणिज्यशब्दे न यथा वाणिज्योऽनेकलाभः
स्तथाष्टमीशब्दे नानेकफलमित्यर्थः तथा च वायुः संपूर्णं दृष्टिमाप्नो-
तियोष्ठम्यां कुसतेनरः मार्कण्डेयोऽपि अष्टम्यां दृष्टिमुत्तमामिति
उपलक्षणञ्चैत् तेषां फलमपीत्यर्थः । तथा च नृणां शब्दे आयादयाः

पञ्चमेपक्षे गयामध्याष्टमौस्मृता चयोदशीगजकायागयातुस्यन्तुपै-
तृकमिति अथैतदुच्यते किमपरपक्षिकंश्राद्धं सूतकान्तेऽद्यादुतनेति
तत्रैकश्राद्धः मासिकेऽद्येतुसम्प्राप्तेऽन्तरामृतसूतके वदन्तिशुशौ-
तत्कार्येऽशेषापिविचक्षणइत्यादि वचनाम्मासिकाब्दिकयोरैवाशौ-
चान्तेविहितत्वादपरपाक्षिकत्वेन तदयुक्तम् अस्यापिविहित-
त्वात् तथाचपुराणसमुच्चये पक्षश्राद्धे समारब्धेसूतकग्निपतेद्यदि
समाहृताहिपितरःसूतकान्तेविसर्जयेत् यदिनैवंनरःकुर्यात्सूतका-
न्तेक्षमापनन् प्राग्दत्तानिमनुष्येणयाहान्यसुरतृप्तये इति पक्ष-
श्राद्धंइत्यापरपक्षकोपलक्षणम् षट्पञ्चगोपि शुचीभूतेनदातव्यं-
यातिथिःप्रतिपद्यते मातिथिस्तस्यकर्तव्यानन्तन्यावैकदाचनेति ।

मू० एकशफन्नवम्याम् ॥ १० ॥

कर्तुःस्यादित्येवः एकशफाअश्ववेसरादयस्तेषांष्टन्दमेकश-
फम् समुहेत्युपलक्षणं चैतत् तथाचवायुः आहंनयम्याहुर्नयमैश्व-
र्यंस्त्रीपुकांचतेति स्त्रियोनवम्याम्प्राप्नोतीति मार्कण्डेयः अथैत-
त्संदिह्यते जीवत्पितृकःकिन्मातुः आहन्नवम्याहुर्थादुतनेति तत्रै-
कश्राद्धः अमाश्राहन्नयाश्राद्धं आहंवापरपक्षिकम् नजीवत्पितृकः
कुर्यात्पितृहृद्गुणपजायतइत्यादिशचनाग्निरग्निर्नेति अन्येत्वाहुः ।
अन्येष्टक्यस्यविहितत्वात्कुर्वीतेति तदेतद्विचारणीयम् नजीवत्पि-
तृकशब्देनकिम्मुख्यजीवत्पितृकमातृविव चयापरपाक्षिकश्राहस्यैव-
निषेधः आहोस्विज्जीवत्पितृकशब्देनजीवन्मातामहादुपलक्षकेन
जीववर्ग आहनिषेधः तत्रयदिजीवत्पितरिमुस्याधिकारिणोदाना-
भावाच्चाहमात्रस्यैवनिषेधइत्युच्यते तदाजीवैत्स्यदिवर्गोदौतह-
र्गंतुपरित्यजेदित्यस्यमृतवर्गश्राहविधायकस्यवैयर्थ्यस्यादन्यत्रवचा-

हेपिमाहृदयाहस्याकरणाप्रसङ्गश्चयात् अथक्षयाहत्वेनतत्कर्त्तव्य-
 नाहिमृतवर्गेविधायकवचनस्यवैयर्थ्यतदवस्थमेव यदिजीवरिपतृक-
 शब्देनजीववर्गग्राहनिषेधः इत्युच्यते तर्हिमृतमातृकेसदाचारप्रा-
 ताकरणस्यपरित्यागस्यादितितन्मातृकथमत्रसमाधिः उच्यते य-
 दपि धर्मजिज्ञासदानानांप्रमाणमपरमंश्रुतिः द्वितीयधर्मशास्त्रं-
 तुतृतीयलोकसंग्रहइतिपराशरेणलोकसंग्रहस्यप्रमाणमुक्तम् तथा-
 पिस्मृतिसदाचारयोर्वाधेश्रुतिविरोधं विनास्मृतिबाधस्यान्याय्यत्व-
 स्मृतिनिषदाचारस्यबाधोन्याय्यइत्युक्तम् । तथाचचतुर्विंशतिमतम्
 स्मृतिर्वेदविरोधेनपरित्याज्याययामवेत् तथैवलौकिकवाक्यस्मृति-
 बाधापरिणजेत् ; वसिष्ठोपि श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मस्तद्विरोधि-
 णिष्टाचारःप्रमाणमिति तस्मात्सर्वेषांपिजीवरिपतृकोमृतमातृवर्गज-
 वमोयाहस्वीकुर्यादित्यर्थः तथावचनमपि अन्वष्टकांगयाप्राप्तौ-
 चत्वायश्चमृतेहनि मातुःश्रावमुतः कुर्यारिपतर्यपिचजीवति गया-
 प्रातःप्रासङ्गिकौनत्तद्देगतः । ननुचैवमन्वाद्यादादौसर्वत्रजीवरिप-
 तृकःकुर्यादितिनचपाच्यम् अन्वष्टकादिकालवत्सैवविशेषविधे-
 रितरत्रनिषेधसिद्धेः यत्त्वन्वष्टकासुनवभिःपिण्डैःश्रावमुदाहृतमि-
 तिनवदैवतमुक्तम् तत्साम्नेरन्वष्टकावयविषयम् जीवन्मातामही-
 विषयंवा नवभ्यांविपिण्डकादिनिवारकंवा अतस्यावविदेवत्यादि
 कंयथाधिकारःकर्त्तव्यमिति सिद्धं । अन्यथाजीवरिपतृकोऽवक्षया-
 हादिकंकुर्यान्मृतमातृकोनयस्यानित्यमुचितापत्तेः एयमेकादशा-
 हादावपिनियतश्राद्धेष्वेवगन्तव्यमिति सर्वसमञ्जसं द्वादशदैवत्व-
 वावप्रपञ्चितमस्माभिरादिसूत्रइतिनावपुनरुक्तम् । निमित्तवद्भवे-
 त्ववप्रतिनिमित्तंश्राद्धानिकुर्यात् । तथाचकात्यायनः । द्वेवहनि-
 निमित्तानिजायेरन्ने कवासरे । नैमित्तिकानिकार्याणिनिमित्तौ-

त्यत्यनुक्रमात् । यत्तु नैऋत्याद्वयंकुर्यात्समानेह निक्षुब्धचित्प्र-
चेतसोक्तो निषेधः स एकनिमित्ते नैव पुनः करणविषयः । तथा च जा-
वालः । आद्वहत्वात्तु तत्रैव पुनः आद्वहत्तददिने नैमित्तिकान्तुकर्त्त-
व्यन्निमित्तानि क्रमेण त्विति ।

मू० दशम्यांगावः ॥ ११ ॥

गावद्विद्विगतादुपलक्षणम् । तथा च मनुः दशम्यांहितुरंद-
हुः । वायरपि । कुर्वन् दशम्यांतनरोवा ह्यौ श्रियमवाप्नुयादिति अत्र-
गवांसर्वमम्पत्तिमूलत्वात्तदभिधानेन दशम्यां प्राशस्त्यं सूचितम् ।
तथा च पुराणसमुच्चये प्रगताः पूर्णिमासु ख्यास्तिययः षोडशैवताः ।
तासां श्रेष्ठतमा प्रोक्ता दशमी आद्वहयिनामिति दशम्यां पूर्णकाम-
तामिति भार्कण्डेयः गवांसम्पत्तिमूलत्वाच्छ्रुतिराह । गौर्वाद्दृष्टं
सर्वविभक्तोति दुग्त्राज्यादिना देवादिदृष्टे रित्यर्थः तदुक्तं ह्यग्नौ-
प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन्न-
न्ततः प्रजादिति । अत्रैतदुच्यते पार्वण्यैकोद्दिष्टयोरिकदिनसम्पत्ति-
पार्वण्यं पूर्वकर्त्तव्यमुतैकोद्दिष्टमिति तत्रैकआहुः । यद्येकत्र भवेत्ता-
वदेकोद्दिष्टत्वं पार्वण्यम् । पार्वण्यं त्वभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरे-
दिति जावालोक्तत्वात् पूर्वपार्वण्यमिति । तन्न । पाठादर्शस्वतन्त्र-
त्वात् अतश्चैकोद्दिष्टं निर्वर्त्य पार्वण्यं समाचरेदिति तद्वान्वयः ।
तथा च द्रव्यान्त्रलक्षः एकाहिके समुत्पन्ने पार्वण्ये च क्षयाहिके प्राक्-
क्षयाहं प्रकुर्वीति पश्चात्पात्रेण पार्वण्यम् । अन्यच्च दर्शे क्षयाह आस-
न्ने स्यं कुर्वीति याज्ञिकाः । पूर्वक्षयाहं निर्वर्त्य पश्चाद्दर्शं समाचरे-
त् । अथवा पार्वण्यस्य पूर्वमुक्तिः पित्रोः पार्वण्यविषयः एकोद्दिष्टस्य-
पश्चादुक्तिः सपिण्डैकोद्दिष्टविषये युक्तमेव न चैकपात्रेण द्वय-

माशङ्कनीयम् । एकपाकेनः कुर्यादेकोद्दिष्टं पार्वणम् रुभ-
वेद्राम्यवाराहो विष्टाशीषपञ्चनस्वितितेनैवोक्तत्वात् ।

मू० परिचारका एकादश्याम् ॥ १२ ॥

भवन्तीति शेषः परिचारकादास्यादुपजीविनः । उपलक्षणञ्चै-
तत् तथाचमनु । एकादश्यान्तयारूढं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतानिति
वायुरपि वेदाद्यैवापुयात्सर्वान्विप्राणांसंपदन्त्या । एकादश्यां परं
स्थानमैश्वर्यमन्तति नयेति । अन्नैतच्चिन्त्यते अपुत्रादीनामेकोद्दि-
ष्टेऽक्रान्तिधिनियमोक्तिं वानवेति तत्रैकपाहुः संवन्धिवान्धवा-
दीनामेकोद्दिष्टं मदैव हि । अपुत्रायेत्येताकेचित्पुरुषा वा स्त्रियोपि वा
तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्यणम् । सपिण्डीकरणादूर्ध्वयत्न
वत्प्रदीयते । भावे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च मित्राय-
गुरवेश्रावमेकोद्दिष्टं महालय इति कात्यायनादस्तंवादि वचना
महालयेयवत्वापीति । तदयुक्तं तिधिनियमस्योक्तत्वात् तथाच पु-
राणसमुच्चये अपुत्राणाञ्च वन्धूनामृत्विगाचार्ययोगुरोः । एकोद्दि-
ष्टं सदा कार्यं पितृपक्षे विज्ञेयतः । न पार्वणं ऽधिकारोक्तियेपा
ङ्गन्यागतेरवौ । एकादश्यां तु कृष्णाय तेषां श्रावसमाचरेत् अन्यच्च
एकादश्यां न कुर्वीत एकोद्दिष्टानि कृत्स्नशः । यस्माद्दिदेवतौ विष्णुः
पितृवर्गस्स नित्यशः । दृढशतातयोपि पित्रस्त्वस्मात्स्व स्वरादिपितृ
व्यंभात् मातुलैः अनपत्यासु भार्यासु एकोद्दिष्टं समाचरेत् । मातु-
लो भगिनेयाश्च स्वस्त्रीयो भ्रातृजस्तथा । श्वशुरश्च गुरुश्चैव सखामा-
तामहस्तथा एतेषाञ्चैव भार्याणां स्वसुर्मातुः पितृस्तथा । श्रावमात्र-
नुकर्तव्यमिति वेदत्रिदां स्थितिरिति । भगिनेयः पितृव्यपुत्रीपुत्र-
वत्यपौ न वक्तव्यं मातामहः सपत्नमातुः पितासाग्नेराय चैकोद्दिष्टमेव ।

तथाचपुराणमसुच्यते अग्निमन्तोद्विजायोतु तेषांकन्यागतेरवौ ।
पितृव्यभात् वन्धूनामेकोद्दिष्टमशस्यतइति ॥

मू० धनन्धान्यस्युत्पन्नशून्यैरौष्यं हिरण्य
न्वादश्याम् ॥ १३ ॥

कर्तुः स्यादिति शेषः धनं रजतादि । तथाचमनुः द्वादश्यां जात
रूपन्तुरजतं रूप्यमेवेति । उपलक्षणञ्चेतत् तथाचवायुः द्वादश्यां
जननाभञ्जराश्वमाहुर्वसूनि चेति । यत्रैतदुच्यते दैवशात्पिचोः
क्षयाहैक्येक्यक्रमइति । तत्रकार्ष्णिजिनिः पिचोः श्रावचसम्प्राप्तेनवे
पर्युपितेपि वा पितृपूर्वसुतः कुर्यादन्यत्वासन्नियोगतः । अन्ततः सपि-
ण्डश्रावेषु आसत्तिः संवन्धासत्तिः संवन्धनैकट्यक्रमेणैवत्यर्थः । तथाचमनु-
ष्यशृङ्गः भवेदादिसपिण्डानान्तन्नेण श्रपणन्तया । संवन्धासत्तिमालो-
प्यतत्क्रमाच्छादमाचरेदिति । ननु वापितोः क्षयाहैक्येकपाकेनोत-
ष्टयक्पाकेन या उद्वयमिति । तत्रैके एककाले गतासूनां बहुनामथवा
द्वयोरित्यादिना एकपाकेनेत्याहुः । तदयुक्तम् तस्य एककालविष-
यत्वात् अन्यदैकदिनेतुपृथग्विधिः । तथाचपठन्ति मातापितृमृता
हैक्यकालेनापि भवेदगदि । ष्टयक्पाकं पितृश्रावं मातृश्च तदनन्तर-
मिति सपिण्डान्तु नृसिंहपुराणे । एकेनैवतुपाकेन सपिण्डानां म-
हालये तन्नेण श्रपणञ्जुर्याच्छादं दद्यात्पृथक्पृथगिति । विष्णुध-
र्मोत्तरे च प्रेतपक्षे गवायाञ्च गतासूनांसमेहनि । तन्नेण श्रपणञ्जु-
र्याच्छादन्दद्यात्पृथक्पृथगिति ॥

मू० कुप्यं ज्ञातिश्रेष्ठश्च योदश्याम् ॥ १४ ॥

कर्तुः स्यादिति कुप्यं हेमरजतेभ्योन्यघातुजम् । उपलक्षणञ्चेतत्

तथाचमार्कण्डेयः । प्रजांमेधाम्यग्न्यगुष्टिम् स्वातन्त्र्यं दृष्टिमुत्तमाम्
 दीर्घमायुरधैश्वर्यं कुर्वाणस्तु तयोदशीमिति । ननु च तयोदश्यां कृष्ण
 पक्षे यः श्राद्धं कुरुते नरः । पञ्चत्वं तस्य जानीयाज्जेषु प्रवक्ष्ये निश्चित-
 मिति अत्रिरसायादस्यैव प्रतिपिङ्गत्वात्कथं फलश्रुतिरिति उच्यते
 तस्यैकवर्गश्राद्ध विषयत्वादित्यदोषः । तथाच काष्ठांजिनिः श्राद्धं-
 नैकस्य वर्गस्य तयोदश्यामुपक्रमेत् । अतृप्ताभस्य येऽवस्थुः प्रजां हिंसन्ति
 तत्र तद्भूतिश्चैतच्चिन्त्यते । किमनुगमनमृतानां स्वमृताहेत्याहं
 स्यादुत भर्तृमृताह इति । तत्रैकैवाहुः मासपञ्चमिथिस्मृष्टे यन्मि-
 न्याभियते हनि । प्रत्यङ्गत्तथाभूतं चयाहं तस्य तद्विदुरित्यदि
 वचनात्स्वमृताह एवेति । तदयुक्तम् भर्तृचयाहे विहितत्वात् तथाच
 पुराणसमुच्चये अयत्, पृष्ठतो वापित इत्यादि म्रियते तु या । तस्याः
 श्राद्धमप्रदातव्यमभर्तुं रेव च ये हनि । रेणुरपि एकचित्वांसमारुढादि-
 तीयेऽपि पतिव्रता । तस्याः पिण्डोदकम्पुत्रः प्रकुर्यात्पितृवासरे ।
 पठन्ति च प्रत्यक्षे वापरीक्षे वा तद्गत्याभियते तु यः । तस्याः श्राद्धमप्रकु-
 र्वीत भर्तुं रेव च ये हनि । अत्रैतत्सन्दिग्धे भर्तृचयाहे कित्वाप्य-
 क्पिण्डतैक पिण्डे द्वयोरुद्देशः । तत्र लौगाधिः मृते हनि समासेन
 पिण्डनिर्वणम्पृथक् । नवश्राद्धान्तु दम्पत्योरन्वारो हण्येव तु अस्वार्थः ।
 दम्पत्योरन्वारो हण्ये मृता हे समासेन पिण्डनिर्वणम्पृथक् नवश्राद्धम्पृथगित्य-
 श्वयः नवश्राद्धं योऽङ्गोपलक्षणम् । समासः पाकाद्यौ च्यन्तु शब्दो विशेषः
 ततश्च दम्पत्योरैकचित्वांस्वारो हण्ये योऽङ्गश्राद्धेऽप्येव पृथक्पाकैः
 पिण्डौ च्यन्तु पाकैश्चैकैकपिण्डे द्वयोरुद्देशः मृतपितृभिरनेत्वादि क-
 मेतश्राद्धयोः पृथक्पिण्ड एवेति । निश्चितमेतद्दिनेत्येव शब्दार्थः । त-
 थाच एकचित्वांसमारुढौ दम्पतीनिधनंगतौ । पृथक् श्राद्धतयोः ।
 कुर्यादोदनञ्च पृथक्पृथगिति तथा । एकचित्वाधिरोहच तिथिरेकै-

वजायते एकपाकेनैकपिण्डेद्वयो गृहीतनामनीइति देशकालद्रव्य-
 देवकर्त्रे कीतान्त्रिकोविधिरिति च । अत्रैके भर्तुः क्षयाहेसर्वासामेव
 पृथक्पिण्डइत्याहुः । तन्न तस्यपतिव्रताविषयत्वात् तथाचभृगुः
 यासमारोहणङ्कुर्याद्भर्तुः श्रित्यापतिव्रता । तामृताहनिनसंप्राप्ते पृथक्
 पिण्डेनियोजयेत् । प्रत्यब्धश्चनवश्राहं युगपत्तुसमापयेत् । अपिच
 पुराणसमुच्चये । याकाश्विन्धयतेनारी पत्यासहपतिव्रता तस्याः
 श्राद्धं पृथक् कुर्यादेकोद्विष्टविधानतः । विधानतइति युगपत्समा-
 पयेदिति च । भर्तुः क्षयाहेपूर्वं भर्तुर्द्विजोपवेगनंपद्यात्स्त्रिया इत्ये-
 वक्रमेणैकदैवतसर्वं श्राद्धमित्यर्थः । पतिव्रतात्वात् तथा अयकेचि-
 द्ब्रवेच्छंतिपृथक् श्राद्धन्तुयोपितां । वदन्तिपतिनासार्धं मूढास्तेमेम-
 तेनतु सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पृथक्क्रमविधीयते । नवालिशानांतेषां
 वैप्राह्मंशक्यमजानतां पृथक्श्राद्धसमाप्तुणां कर्तव्यंवाप्रदक्षिण-
 मिति । पठन्ति परदेशेऽगृहीतोभर्ताश्रुत्वानारीपतिव्रता त्रिधिरैकावि-
 शुहौस्यात्पिण्डन्दद्यात्पृथक्पृथगिति । अत्रविशेषः अनेकस्त्रीभिर-
 नेकभृत्यैर्वास्वामिना सहस्नेहान्तरणोपाकैक्येनैव स्वामिगोत्रेणैव
 पृथक्पिण्डदानं कर्तव्यम् । तथाचपुराणसमुच्चये स्तनानामयभृत्या-
 नांभार्याणांपतिनासह । तन्नेण्यप्रणङ्कृत्वा श्राद्धं स्वामिपत्येहनि
 श्राद्धं पृथक्पृथक्कुर्यात्स्यामिगोत्रेणैकतस्तथाः । स्वामिचित्तधिरौह-
 णभृत्याः तस्यैवगोत्रतइति । भृगुरपि एककालेगतासूनां बहूना-
 मयवाहयोः तन्नेण्यप्रणं कृत्वा श्राद्धं कुर्यात्पृथक्पृथक् । पूर्वकस्य
 मृतस्यद्वौहितीयस्यततः पुनः । द्वितीयस्यततः त्रयो तस्मिन्पतिव्र-
 तयक्रमः पूर्वकस्यमृतस्येति व्येष्टानुक्रमेणनष्टुना मुत्तमाधमक्रमेण-
 त्वर्गः । यत्वेकचित्स्यांसमारूढाविति वचनेपृथक्पिण्डदानमुक्तम्
 तदेकपतिव्रतस्त्रीविषयमित्यविरोधः । मृत्युवर्षसारे सहदहनपु-
 ण्डयाठादौ पाकैक्येनैकैक्यइत्येवमिति ।

मू० युवानस्तत्रम्रियन्ते शस्त्रहता-
चतुर्दश्याम् ॥ १५ ॥

युवानोऽपि म्रियन्ते ते शस्त्रहताश्च तत्रापरपक्षे चतुर्दश्यामेको-
द्दिष्टस्माद्भवन्तीत्यर्थः । तथाच स्मृतिचन्द्रिकायां । चतुर्दश्यां-
तु यच्छादं सपिण्डीकरणं कृते । एकोद्दिष्टविधानेन कुर्याच्छ-
स्त्रेण घातिन इत्यादि । मार्कण्डेयोऽपि युवानः पितरो यस्य मृताः श-
स्त्रेण वा हताः तेन कार्यं चतुर्दश्यान्ते पामृहिमभीप्सतेति । ननु-
चात्र शस्त्रहतस्यैवान्यस्येति मिताचरादिनिबन्धकृद्भिर्नियमित-
त्वात् कार्यं युवान इत्युक्तम् । तत्र च हतयाज्ञवल्क्यः । शत्रुदामे चतु-
र्दश्यां विनाशस्तद्वत्तम् । ज्येष्ठपुत्रो विनश्येत्तपितृणाञ्चाप्यधो-
गतिरिति अतो युवान इति तयोर्दश्यां योजनीयमिति चेन्नैवम् युव-
शब्दस्य विशेषादिना दंशसर्पहताद्युपलक्षकत्वात् । तथाच हतयाज्ञ-
वल्क्यः । मृत्काष्ठो मललोहेषु विदुरद्व्यालविषादिभिः न खिदं द्वि-
पन्नायेते पांशस्ताचतुर्दशी जलादिषु विपन्नाये वन्हौषाकरकां वि-
ताः पक्षिसर्पविपन्नायेते पांशस्ताचतुर्दशी कण्ठपाशविपन्नाये योगि-
नौ चापहत्युना सूतादृष्टिविपन्नाये विप्रशापहताश्च ये शीतवातवि-
पन्नाये शस्त्रघातहतास्तथा पापमृता हता ये च ते पांशस्ताचतुर्दशी ।
अथवा युवानस्तत्र म्रियन्ते इति पाठस्तत्र यतस्तयोर्दश्यां शत्रुप्रेषस्तम्
तस्मात्तद्गृहे युवानो न म्रियन्त इत्यर्थस्तयोर्दश्यामेव । तथाच महा-
भारते जीतोनां तूत्तरं यैः कुर्याच्छाहन्वयोर्दशीम् नावश्यन्तु युवानो-
स्य प्रमादाय तन्निग्रह इति शस्त्रहत इत्येकस्त्वन्तत्रैकपार्वणं सूचय-
ति तेन पिबादित्रयेण शस्त्रहते पार्वणमित्यर्थः अत्रैकमाहुः । तत्रा-
णामपि शस्त्रहतत्वे ष्यक्पृथगेकोद्दिष्टमेवेति तदयुक्तम् । पार्वण-

स्यैवातिदेशात् तथाचस्मृतिदर्पणे एकस्मिन्वाङ्मयोर्वापि विदुष्क-
 स्त्वेणवामृतौ एकोद्दिष्टसुतः कुर्यान्नयाणां दर्शवद्भवेत् तथापि वा-
 दयस्तयोयस्यगस्त्रघाताद्यनुक्रमात् समुतःपार्षणकुर्यात्पिवादेन-
 पृथक्पृथगिति एकोद्दिष्टमिति शेषः स्मृतिचन्द्रिकायामपि ।
 एकस्मिन्वाङ्मयोर्वाकोद्दिष्टविधिरिति त्रयाणां पार्षणमित्यर्थः अत्रै-
 कवाङ्मः । रणेसंमुखप्रहारैर्हतश्वराणामपिश्वहतत्वाच्चतुर्दश्या-
 मेवेति । तदयुक्तम् । तेषां परमगतिश्चात् तथाचपुराणसमुच्च-
 ये वितत्यरण्यक्षेत्रे गोब्राह्मणहितैषिणः स्वामिपादाग्रसंलम्बायां-
 तिगच्छेच्चखण्डशः नतेश्वरहतेस्तुत्यापुराणज्ञैरुदाहृताः । न च-
 तिर्यङ्मायांतिप्रयांति सुरमन्दिरम् । श्रुयंते चावगाधेयं भार्गवांगि-
 रसीर्मते द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ परिवाङ्मयोगयुक्त-
 शरणे चाभिमुखो हतव्रति । यस्तु म्रियन्ते पितरश्चास्ये गच्छ-
 श्वरणे हता इति मनुना चतुर्दश्यामुक्तम् । तत्पराङ्मुखहतादिवि-
 पयमित्यविरोधः । न च संमुखपराङ्मुखादिश्वरहतयोः साम्यसूच-
 तम् तस्मात्संमुखरणहतानां चतुर्दश्यां यावन्नेति । अत्राद्ये व्यपवा-
 दापुराणसमुच्चये मृताद्यान्याद्यप्यज्ञगोब्राह्मणविविगांश्विवः मृता-
 श्वपतिभिः सार्धं प्राप्ता लोकां सनातनम् । नैताश्वरहतेस्तुत्याः प-
 थात्याः पतिना सह म्रियन्ते पतिभक्त्या तु दुर्गमोक्तं प्राप्नुवन्ति ता न च-
 सन्यासिनां श्राद्धं कर्त्तव्यञ्च चतुर्दशीं तपःसन्यासयोगेन नतयां-
 ति परांगतिं ये म्रियन्त्या तु रत्नेन भगवन् न नगनां पुभिः नैव गन्तव्यता-
 स्ते पिभयस्यांतरगार्हिताः न गन्तव्यहतिभिस्तुत्या आतुरत्वात् मृता-
 यतः एतेषां नापमृत्युसंतपुराणज्ञावदन्ति हि अत्यातुरत्वात् मन्त्रा-
 नापश्रुतिविरोधनम् । यथावश्रुयते गीतं पुराणज्ञैः पुरातनैः न वदव-
 चनाच्चातनलोकश्च नादपि । मतिरुत्कृष्टमणीजातिप्रयागे मरणं प्रति

एतद्व्यतिरिक्तं, न्ययतुर्दश्यां श्राद्धकरणेनैवोक्तः जन्मांधपंगु-
विकलावाग्जडालुबुध्बुकाः नकुर्वन्तिचयेश्राद्धहृषापक्षेचतुर्दशीम्
ज्ञात्वाशुद्धताम्बुधुस्तेभ्यन्तेचिरायुषः प्रयांतिपरमंधोरन्तेपामे-
वहिगस्यतइति नचैतेचतुर्दश्यामेवप्राप्नुवन्तीतिवाच्यम् पिताम-
हाद्यदतिप्राप्तेः तथाचतत्रैव चदत्वायणमार्यमाग्वै योददातिच-
तुर्दशीम् पितृहाचोच्यतेसन्निरिहलोकेपरत्रच तस्याच्छादम्पितृ-
णान्तुप्राक्पश्चाच्चतुर्दशीम् दद्याच्छस्त्रहतेभ्यश्चइति प्राहपुराश्रु-
तिरितिच । चतुर्दश्याम्यूर्वमष्टम्यादौपश्चादमायामित्यर्थः । का-
त्यायनोपि शस्त्रादिभिर्हतस्यापि कुर्यात्प्रतिदिनमुतः । पार्वणहृ-
षापक्षेतुवर्जयित्वाचतुर्दशीम् उच्यते । यदिकालान्तरेवापिय-
दाशस्त्रादिपद्यते सोपिशस्त्रहतोच्चेयः तस्यशस्ताचतुर्दशी वृह-
न्मनुः महालयेचतुर्दश्यां मघायांपुत्रवानपि पिण्डनिर्वपणं बु-
र्यादास्यशस्त्रहतः पिता । तथा कृष्णपक्षेचतुर्दश्यामघायु-
क्तंदिनयदि पिण्डनिर्वपणंकुर्यात्तुत्यर्थम् शस्त्रघातिनइति चच-
विशेषोवृत्तयाक्षवल्क्येनोक्तः । शस्त्रमृत्युः पितायस्त्वशस्त्रघातिपि-
तामहः । पार्वणन्तस्त्यविज्ञेयस्त्वयस्तेशस्त्रघातकः । यथाविहङ्गप-
क्षाभ्यामङ्गमाश्रित्यतिष्ठति तथापिताचहृषापितामहसमाश्रिता
वितितत्सदाचाराभावाच्चिन्त्यम् । यदात्वस्यामेवचतुर्दश्यांपितोः
क्षयाहस्तदापिप्रेतपञ्चमृतत्वात्पार्वणमेवेतिकंचित् तन्न आपाद्याः
पञ्चमेपक्षेप्रेताख्येतुचयोयदि । पार्वणन्तत्रकुर्वीतवर्जयित्वाचतु-
र्दशीमिति गौतमीकोः । साम्निविषयंपार्वणमेत्यविरोधः ॥

मू० अमावास्यायां सर्वमित्यंमावास्या-
यां सर्वमिति ॥ १६ ॥

* इति श्रीकात्यायनविरचितं श्राद्धसूत्रम् *

सर्वमितिसर्वेकामाः अस्याममावास्यायां श्राद्धकरणेन सर्वकामां
क्षमन्त्यर्थः । तथाचपुराणसमुच्चये श्राद्धकुर्वन्ममावास्यायत्नेनपुरुषः
शुचिः सर्वान्कामानवाप्नोति तिष्ठान्तिष्ठान्मुदायुतइति । अस्या
निरुक्तिस्तत्रैव । कलानामाप्यायनार्थंरविं विंशतिचन्द्रमा सुषुम्ना-
स्याकलायासौसूर्यस्या नवमास्मृता । विंशतिर्द्वौलवौतस्यांचन्द्रमाः
सूर्यमण्डले । अमाञ्चन्द्रसंयोगादमावास्यां विदुर्बुधाइति । अप-
रपक्षे श्राद्धासंभवेयमः । इतिवर्षासुकन्यास्थेगाकेनापि गृहेवसन् ।
पञ्चम्योरन्तरदद्यादुभयोरपिपक्षयोः । सुमन्तुः कन्यारागौमहाराज
यावन्तिष्ठे द्विभावसुः । तावत्कालमभवेद्देयं दृष्टिकंयावदागतम् ।
येयन्दीपान्विताराजन् स्यातापञ्चदशीभुवि । तस्यांदियन्चैतं
पितृणाञ्चेन्महालयइति । अवशुक्तापञ्चमी तुलासंक्रान्तिर्दीपामा-
वास्या दृष्टिकसंक्रान्तश्चेतिपूर्वं पूर्वासम्भवेत्तन्तरोत्तरा श्राद्धकालाः
त्यर्थः । द्विरुक्तिर्मङ्गलार्था इतिशब्दःसमाप्तौ अत्रैतच्चिचम्यते ।
अत्रैव २ ५५ श्राद्धन्तिपिण्डकंकुर्यां द्रुतषट्पि-
ण्डकमिति । तत्रैकश्राद्धः अपिवादिभ्योदातुमनधिकारा त्तिपि-
ण्डकमेवेति । तदयुक्तम् अथाहश्राद्धंविनापट्पिण्डकस्यापि वि-
हितत्वात् । तथाच स्वभर्तृप्रभृतिविभ्यः पिण्डम्यद्यतथैवच विध-
वाकारयेच्छ्राद्धम् यथाकालमतन्द्रितेति । पट्पिण्डकमित्यर्थः ।
कारयेदितिस्वार्थेऽपि । अधिकाराविषयोवा अपरश्राद्धः मृता-

श्चाहमपिपत्नीकर्तृकं सर्वत्रपार्षणमेवेति । तथाचलौगादिः स-
र्वाभावे स्वयं पत्नीस्वभर्तृणाममन्त्रकम् । सपिण्डीकरणद्वयोत्पुतः
पार्षणमेवेति । सुमन्तुरपि अपुत्रे प्रस्थिते कर्तानास्ति चेच्छाहकर्मणि
तत्रपदापिकुर्वीत सपिण्डमपार्षणन्तयेति । तदप्ययुक्तं अनयो
र्वचनयोः चयाहव्यति रिक्तविषयश्चाहदृगां परपक्षमृतिविषयस्याह
तथा च भर्तुः श्राहञ्चयानारीमौद्या त्पार्षणमाचरेत् । नतेनाप्या-
यते भर्ता कृत्वा च नरकं व्रजदिति । पार्षणनिषेधश्चयाह विषय-
त्वावगमात् । दृगां परपक्षमृतौ तुल्यन्यायत्वेन उचितस्यादित्यल-
मतिपिक्वरेणेति भद्रम् ॥

स्मृतेरनेकविषयात् अनन्तत्वाच्च सर्वथा । तत्त्वज्ञोत्तमगच्छन्तद-
लञ्छानस्पत्रस्वितैः ॥ १ ॥ स्वयुद्धिकस्वितानेह वचनं लिखितं मया ।
दृष्टं युतममूलं वा समूलम् मेनद्रूपणम् ॥ २ ॥ दृष्टं यश्चात्पदोर्ध्वे
निबन्धे युच्यते तम् । युतं मृत्युविरुद्धं यत्तत्पठन्तीत्युदाहृतम् ॥ ३ ॥
प्रमाणमप्रमायं वा भव्यः कर्तुर्मर्षित । दृष्टं युते च विज्ञा मो-
माह्वगेः कर्तुमिष्यते ॥ ४ ॥ कर्त्ता चिन्नापिरत्नानः किमियता
दोषो निबन्धे भवेत् । मूर्खे दधूना तनैरपि कृते अन्ये कथन्नादरः ॥
इत्थं यं कथयत्यनल्पमतय आग्रस्यदोषप्रधोः चर्त्ता मन्त्रमिमं हि
वन्त्यमग्निर्न किं वा द्रोयता इति ॥ ५ ॥ बाणव्योमेषु विध्यते १५०५
वर्षं कर्त्ता कर्त्ता मन्त्रे । कृष्णमित्रोऽहं तत्पुत्रं गुरुपथं गमयिष्ये ॥ ६ ॥

इत्यादिवाच्यं श्रीमदतिशयाच्च श्रीविष्णुमित्रनृपचन्द्रः

कृष्णमित्रव्रतौ शास्त्राधिकारौ शृण्वती

आप्य वाच्यकरणं समाप्तम् ।

यमात्रार्थं मुनिवर्गिणामुपनिषत् ॥

[* शिवः शिवन्नो विदधातु *]

अपरपक्षेऽहद्वर्षीतोद्वर्षीचतुर्थ्याः यदहःसम्पदेततदहर्मा-
 क्षणानामन्यपूर्वेद्वर्षीस्नातकानेकेयतीनृहस्यान्साधून्वाशोति
 यागृहाननवदान् चकर्मस्थानभायेपिगिथ्यान्खाचाराग्निर्गन्शक्त-
 त्रिक्रिधः श्वावदन्तविहप्रजननव्याधितव्याङ्गिश्चविकुष्टकुनखी-
 वज्जमनिःदेनामन्वितोनापक्रामेदामन्वितोयान्यदन्नन्मतिगृही-
 यात् स्नाताञ्जुषीनाचाताग्राह्मुखानुपवेश्यदेवेयुग्मान्यथाशक्ति ।
 पित्राऽएकैकस्योदङ्गुष्ठान्द्वौवादैवेवीन्पिच्यऽएकैकमुभयत्रवामा-
 तामहानामयेवन्तन्त्रेवावैश्यदेविकएशान्वितः ग्राह्मुर्वीतगाके-
 नापिनापरपक्षमति क्रामेन्मासिमासिवीशनमिति श्रुतेस्तदहः शुचि-
 रक्रोधनोत्वरितोमसतः सत्त्ववादीस्यादध्मैष्टुनश्मम्वाध्यायान्वर्ज-
 येदावाहनादिवाग्यतऽथौपस्पर्शनादामन्वितायैवम् ॥१॥ देवपूर्व-
 एथाहम् पिण्डपितृयज्ञधदुपचारःपित्वेद्विगुणास्तुदर्भाः पवित्रपाणि-
 र्दंशदासीनः सर्वचप्रणोपुपङ्क्तिमूर्द्धन्यं पृच्छतिसर्वांन्वाऽसनेपुदर्भा-
 नासीर्यविज्ञान्देवानावाहयिष्यइति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातो वि-
 श्वेदेवासऽआगतोत्वनयावाह्याऽवकीर्य्यविश्वेदेवाः स्मृतेममिति-
 जपित्वापितृनावाहयिष्यइति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातउगन्तस्ते-
 त्यनयावाह्यावकीर्य्यायन्तुनइति जपित्वायज्ञियदृक्षचमसेपुपवि-
 वान्ताइतेष्वेकैकस्मिन्नपश्चासिञ्चतिशन्तोदेवीरित्येकैकस्मिन्नेवयथा-
 नावपतियवोसौच्येकै करिमन्नेवतिलानावपतितिलोसिमोमन्त्र-
 त्त्योगोमवोदेवनिर्मतः प्रबमङ्गिः एतःस्वययापितृं लोकान्प्रोक्ष्य-
 हिनः स्वाहेति सौवर्णराजतौ दुम्बरखड्गमणिमयानां पायाः ॥१॥
 न्यतसेपुयानिवाविदन्तेपलाशपत्रपुटेष्वेकैकस्यैकैकेनदद्यात् ॥२॥
 विवेपुहस्तेपुयादिव्याऽआपः पयसासम्बभूवुर्यान्तरिदा ॥३॥
 धिर्वीर्याहिरण्यवर्णायज्ञियास्तानआपः शिवाः ॥ ४ ॥
 सुहवामवन्वित्यसावित्रेर्वइति प्रथमेपात्रे स ए चक्षः ॥५॥
 यपितृभ्यः स्थानमस्तीतिन्युजं पावन्निदधात्यवगन्त्यपुनश्च ॥६॥

ससाञ्चप्रदानम् । २ ॥ उद्धृत्यधृताक्तमन्नम् पृच्छत्यग्नौकरिष्यति
 कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवत्त्वाद्भुतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य-
 जपति पृथिवीतेपात्रंदगौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखे च मृतं च मृतं जुहो
 मिस्वाहेति वैष्णव्यर्चा यजुषा वा ब्रुवन्नेव गाद्यापहता इति तिला-
 न्विकीर्योष्ण ठं० क्षिप्तमन्नन्ददशच्छक्त्या वा अतस्तु जपेद्गाहति ।
 पूर्वाङ्गायत्री ठं० सप्रणवा ए सक्तृत्तिर्वारचोघ्नी. पितृमन्त्रान्पु-
 नपसूक्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणि तृप्तान्ज्ञात्वा ब्रह्मपूज्यं सक्त-
 त्वकृद्गोदत्वापूर्ववद्गायत्रीञ्जपित्वा मधुमतीर्मधुमध्विति च तृप्ताश्चेति
 पृच्छति तृप्तास्मदित्यनुज्ञातः शेषमन्नमनुज्ञाप्य सर्वमन्नमेकतो धृ-
 त्योच्छिष्टसमीपे दर्भे पुत्रौ स्त्रीन्पिण्डानवने ज्येदद्गादा चान्तेष्वित्येके-
 भाचान्तेषूदकं पुष्पाण्यन्नतान्नय्योदकञ्च दद्यादधोराः पितरः
 सन्तु संत्विच्युक्ते गोवन्नोर्वर्षतां वर्धतामित्युक्ते दातारो नो भिवर्ध-
 न्तां वेदाः सन्ततिरेव च श्रद्धाचनो माव्यगमद्वहुदेयञ्जनोऽस्त्वित्या-
 शिवः प्रतिगृह्यस्वधावाचनीयांसपवित्रान्कुशानास्तीर्य स्वधावाच-
 यित्व्यदति पृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः
 प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो ब्रह्मप्रमातामहेभ्यश्च
 स्वधोच्यतामित्यस्तु स्वधेत्युच्यमाने स्वधावाचनीयेष्वपो निषिञ्चत्यु-
 र्जमित्युत्तानम्यात्र हृत्वा यथाशक्ति दक्षिणान्ददशद्वाह्नये भग्नो विश्वे-
 देवाः प्रियन्तामिति देवे वाचयित्वा वाजे वाजे वर्तति विष्टज्या मा
 वाजस्येत्वनुवज्यप्रदक्षिणीकृत्योपविंशेत् ॥ ३ ॥ अथैकोद्दिष्टमेकोर्ध्व-
 कम्पवित्रमेकः पिण्डो नावाहनं नाम्नौकरणन्नाव विश्वे देवाः स्वदि-
 तमिति हृत्पितृप्रणः सुस्वदितमितीतरे ब्रुयु रूपति च छतामित्यव्यस्था
 नेऽभिरम्यतामिति विसर्गोभिरतास्त्रुतीतरे ॥ ४ ॥ ततः संवत्सरे
 पृथे विपक्षेद्वा दशाहे वा यद्दृष्टं दृष्टिरापदेत चत्वारि पात्राणि सति-
 लग्नोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितृणामेकमग्रे तस्य अग्रे तपात्रं म्यितृ-
 पात्रेष्वासिञ्चति ये समाना इति द्वाभ्यामेतेनैव पिण्डो व्याख्यातो त-

क^१ ठ० संवत्सरे सम्वत्सरेप्रेतायान्त्रन्दद्गायस्मिन्नहनिप्रेतः
 स्यात् । ५ । आभुदयिकेप्रदक्षिणमुपचारः पूर्वाह्णे पितृमन्त्रव-
 र्जजपश्चक्रवोदभयवैस्तिलार्थाः सम्पन्मितिहृतिप्रणः सुसम्पन्न-
 मितौतरे ब्रूयद्दधि वदराक्षतमिश्राः पिण्डानां दीमुखान्पितृनाश-
 हयिष्यदिति पृच्छुत्वावाहयेत्यनुज्ञातोनां दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामि-
 त्यव्यस्यह्यनेनां दीमुखान्पितृन् वाचयिष्यदिति पृच्छति वाच्यतामि-
 तानुज्ञातोनां दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहामातामहाप्र-
 मातामहावृद्धप्रमातामहाश्च प्रीयन्तामिति न स्वर्धायुं जीतयुग्माना-
 शयेदन्न ॥ ६ ॥ अथ हस्तिग्रीव्याभिरोपधीभिर्मांसं तृप्तिं कृद्भावचा-
 रण्याभिर्भूलफलैरोपधीभिर्वासहाद्रेनोत्तराक्षार्थं त्रिंशो रूकेषा-
 नालभ्यक्ती त्वालव्यावाशयं कृतानाहृत्य पक्षिणांसद्रयन्तु मत्स्यैर्मा-
 सतयन्तु हारिण्ये न चतुरश्रोरश्वेषु पञ्चशकुने न पट्टाग्ने न सप्तकौर्मे-
 णाष्टौ वाराहेण न वधेपभा ७ सेनदशमाहिपेणैकादशपार्पतेन संव-
 त्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन वावाह्रीं न समा ७ सेनद्वादशवर्षाणि ७ ।
 अथालय्यतृप्तिः खड्गमा ७ मङ्गलशाकं लोहच्छागमा ७ समधुमहाश-
 त्कोवर्षा मुचमघाया इठं हस्तिच्छायायां च मन्त्राव्याधिनः पूताशाखा-
 ध्यायिषडङ्गविज्जेष्टसामगो गायत्री सारमात्री पिपञ्चाग्निः स्नात-
 फस्त्रिणाच केतस्त्रिमुचिमुपर्णी द्वौ पाठको न्नाक्षोऽष्टौ पुत्रश्चेति पंक्ति-
 पात्रनावागोश्शरो याज्ञिकश्च नियोज्यावभावेत्येकैकं वेदविदम्यं क्ति-
 मूर्धनि नियुज्यादामहमात्पंक्तिम्पुनातीति वचनात् ॥ ८ ॥ अथ कः-
 स्यान्निभर्जन्ति स्त्रियो प्रतिरूपाः ८ त्रिपदितीयाया ७ चौजन्माऽऽश्वाश्च-
 तीयायां चतुर्थ्यां चतुर्दशपशवः पुत्राः पञ्च स्यादुतर्हिः पश्याङ्गपि सप्तस्यां
 वाणिज्यमष्टम्यमेकशफन्त्रवस्यां दशम्याद्वावः परिचारकाप्यएका-
 दशम्यन्धान्यं द्वादश्यां पुत्रपशून्तौ पशून् हिरण्यं कुर्प्यं चातिश्रेयस्व-
 योदश्यां युवानस्तत्रमियन्ते शस्रहतस्रचतुर्दश्याममावासाया ७ रु-
 वमित्यमावासा ७ सर्वमिति । ९ ॥

इति श्राद्धकल्पमूत्रद्वयायनाचार्यकृतम्परिनिर्दिष्टमाप्तम् ।

अथ पार्वण श्रावस्यानुक्रमणिका ॥

सैक.प्रतिज्ञागायत्रीदेवताभ्यस्तथासनम् श्रावणार्चदाना-
निगन्धादीनांसमर्पणम् ॥ १ ॥ मण्डलान्याहुतद्विचायन्त्रंभूष-
मिनेतया परिवेषोमधूत्सर्गापात्रालम्बोन्नदानकम् ॥ २ ॥ अन्त्र-
हीनवगायत्रीमधुवातांततोजपेत् विकाराचमनश्चायगायत्रीम-
धुवेतिच ॥ ३ ॥ वेदिकांचतत.कुर्यात्त शोक्तेखनकंतथा उरुमुक-
भामणश्चाघरेभ्योःकुशधारणम् ॥ ४ ॥ देवताभ्यस्तथापिण्डस्या-
नेतत्रावनेजनम् पिण्डदानमुपस्पर्शोद्भिःश्वस्यसनक्तया ॥ ५ ॥
पिण्डोपरिप्रत्यवनेजनन्नीत्याश्चयंसनं सूत्रदानमपिण्डपूजाजलपु-
ष्पाक्षतान्निषेत् ॥ ६ ॥ अक्षय्यवादीवार्धारागोवाशीःप्रार्थनस्ततः
पितृपौत्रानमाप्त्राणामपिण्डोत्थापनकस्तथा ॥ ७ ॥ चालनश्चार्धपा-
त्राणांदक्षिणाचविसर्जनं देवताभ्योजपोरक्षादीपनिर्वापनंततः ॥
८ ॥ आचम्यवततोवृथात्प्रमादात्कुर्वतमिमि एष.पार्वणश्राव-
स्यानुक्रम.कथितोबुधैः ॥ ९ ॥

इति पार्वण श्रावस्यानुक्रमणिका ॥

